

**T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İSLÂM DEVRİMİ'NİN İRAN SİYASAL HAYATI ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESER NİLÜFER AKKOYUNLU

**ANABİLİM DALI : ULUSLARARASI İLİŞKİLER
PROGRAMI : ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

KOCAELİ – 2009

**T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İSLÂM DEVRİMİ'NİN İRAN SİYASAL HAYATI ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESER NİLÜFER AKKOYUNLU

**ANABİLİM DALI : ULUSLARARASI İLİŞKİLER
PROGRAMI : ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

DANIŞMAN: YRD. DOÇ. DR. BEKİR GÜNAY

KOCAELİ - 2009

İSLÂM DEVRİMİ'NİN İRAN SİYASAL HAYATI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

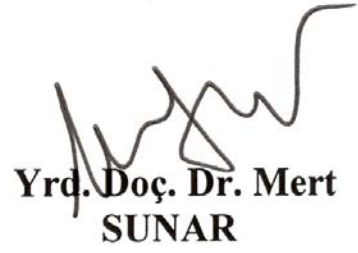
Tezi Hazırlayan: ESER NİLÜFER AKKOYUNLU
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Kurulu Tarihi ve No: 17/06/2009-2009/14

Doç. Dr. İrfan Kaya
ÜLGER

Yrd. Doç. Dr. Bekir
GÜNAY

Yrd. Doç. Dr. Mert
SUNAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET	7
ABSTRACT	8
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	11
I. İSLAM DEVRİMİ ÖNCESİNDE İRAN İÇ SİYASETİNİ BELİRLEYEN AKTÖRLER VE TARİHİ ARKA PLAN	21
A. İç Siyaseti Belirleyen Ana Aktörler	21
1. Şah	21
2. Ordu	25
3. Ulema	27
4. Bazar	33
5. Toprak Sahipleri	36
6. Milli Cephe	37
7. Marksist ve Radikal Oluşumlar	40
B. 1979'a Kadarki İran İç Siyasetinde Tarihi Arka Plan	43
1. 1906-1911 Meşrutiyet Devrimi ve Ulema'nın Rolü	43
2. Rıza Han'ın İktidarı ve Bağımsızlık Mücadelesi	48
3. Muhammed Rıza Pehlevi'nin İktidarında İç Siyaset	52

II. İRAN İSLAM DEVRİMİ VE DEVRİMLE DEĞİŞEN DEVLET YAPISI	65
A. Devrimi Hazırlayan İç Dinamikler	65
1. Devrimin İdeolojik Dinamikleri	65
2. Devrimin Dini Dinamikleri	70
3. Devrimin Sosyo-Politik Dinamikleri	76
4. Devrimin Ekonomik Dinamikleri	80
B. Devrime Giden Süreç ve Devrimi Üstlenen Ulema	82
1. Devrimin Başlangıcından İran-İrak Savaşı'na Varan Süreç	
2. Devrimde Rol Oynayan Kesimler	82
3. Etnik Unsurların Devrimdeki Konumu	89
C. Devrim Sonrası Oluşan İran İslam Devleti'nin Yapısı ve Temel Kurumlar	92
1. Dini Liderlik	94
2. Cumhurbaşkanı ve Meclis	96
3. Anayasayı Koruyucular Konseyi	98
4. Düzenin Yararını Teşhis Heyeti	99
5. Uzmanlar Meclisi	101
6. Milli Güvenlik Yüksek Şurası	102

III. İSLAM DEVRİMİ ÖNCESİ VE SONRASI İÇ SİYASETİ BELİRLEYEN AKTÖRLERİN MUKAYESELİ ANALİZİ	103
A. Değişen Siyasi Aktörler ve Roller	103
1. Değişen Siyasi Erk: Dini Lider ve Anayasayı Koruyucular Konseyi	103
2. Değişen Askeri Yapı: Ordu ve Devrim Muhafızları	107
3. Meclis ve Cumhurbaşkanı'nın Güç Dengesindeki Roller	112
4. Bazar	115
B. Sisteme Entegre Olamayan Aktörler	118
1. Monarşistler	118
2. Milli Cepheciler	120
3. Marksist ve Radikal Örgütler	123
C. Humeyni Sonrası Aktörlerin İran İç Siyasetindeki Etkileri	127
1. Haşimi Rafsancani ve Ulema'nın Devlet Sistemindeki Rolü	127
2. Hatemi'nin İslam-Demokrasi Sentezi ve Dini Lider- Cumhurbaşkanı Çatışması	130
3. Mahmud Ahmedinejad ve Muhafazakâr Kanadın Sisteme Hakimiyeti	136
IV. SONUÇ	140
KAYNAKÇA	147
ÖZGEÇMİŞ	155

ÖZET

Kendine has bir siyasal sistemi olan İran, tüm dünyada Batı'ya meydan okuyan ve sahip olduğu nükleer teknolojiyle atom bombası yapma amacını taşıyan bir ülke olarak görülmektedir. İran maalesef tek taraflı olarak ve bilinçsizce değerlendirilmektedir; ancak iç dengeleri ve bu dengeleri sağlayan aktörler yeterince iyi bilinmemektedir. İran iç siyaseti doğru okunamadığı zaman da ne bugünkü rejimi doğuran etkenler ne rejimin niteliği ne de bu rejimin oluşturduğu dış politika yeterince kavranamamaktadır.

İran'ın bugünkü iç yapılanmasını, rejimini anlayabilmek için öncelikle bu sistemi oluşturan dinamikler incelenmelidir. Bugünkü İran rejimi şah döneminin yarattığı pek çok olumsuzlukların ve mezhep faktörünün doğurduğu bir sonuçtur. Devrim, şahın diktatör rejiminden rahatsız olan fakir kesimlerin ortak paydada buluşarak rejimin temel dayanaklarını ortadan kaldırabilmeleri neticesinde meydana gelmiştir. 2500 yıllık imparatorluk geleneğine sahip olan bir ülkede monarşiyi ortadan kaldırmıştır ve onun yerine cumhuriyet rejimine has kurumlara Şiiliğe özgü kavramların sentezi olan bir sistem yaratmıştır. Fakat sistem eski rejimin temel kurumlarını farklı kılıflar altında sürdürmüştür. Özellikle devrim liderinin ölmesinin ardından rejim statükocu güçlerin hakimiyeti altında kalmıştır.

İran'da sistem kendi içinde büyük bir çelişki barındırmaktadır. İslâmiyet adına ilerlemeyi, gelişmeyi hedefleyen ve bu yolda devrim sonrasında çok yol kat eden İran, diğer yönden İslâmiyet adına siyasal değişimin önüne geçmek istemektedir.

ABSTRACT

Iran, which has an original political system, is known as a country challenging against the West and aiming at nuclear bombs. Unfortunately, Iran is usually evaluated one-sidedly and unknowingly. Balance of internal powers in Iran and its dominant actors are not completely known. So dynamics of constitution of Iran's regime, its character and foreign policy of the regime aren't adequately comprehended because the internal policy of Iran isn't read truly.

Firstly, internal dynamics and influential actors of Iran must be analyzed for understanding its regime and internal structuring. Iran's regime is a result of many problems of the monarchic regime and Shi'a factor. Especially, poorer and unsatisfied classes of Iran had a common denominator as overthrowing the Pahlavi regime and the opposition toppled the bases of the regime. The opposition overthrew the monarchy in Iran that has an empire tradition for 2500 years and instead created a system that is synthesis of democratic institutions and Shi'a concepts. However, the system continues ex-regime's institutions in different cases. Especially after the death of revolution leader, pro-status quo powers have dominated the system.

The system in Iran has a great paradox. Iran aims at development and improvement and on the other hand, wants to block any political change on behalf of Islam.

ÖNSÖZ

İran'ın iç siyasi değişimlerine yönelik olan bu araştırma, İran'da uluslararası çapta etkiler doğuran İslâm Devrimi ile birlikte oluşan yeni sistemin monarşi rejimiyle mukayesesine dayanmaktadır. Bu araştırmadaki temel hedef, İran'daki monarşi geleneğini yıkan İslâm Cumhuriyeti'nin eski sistemin yerine nasıl bir kurumsal yapı koyduğunu ve sistemi ne yönde değiştirdiğini ortaya koymaktır. İran'da 2500 yıl boyunca süregelen bir rejim, yerini 1979 yılında İslâmi bir rejime bırakmıştır. Devrimin nasıl İslâmi bir renk aldığını ve monarşiyi ortadan kaldırdığını anlayabilmek, devrimi hazırlayan dinamiklerin incelenmesine bağlıdır. Pek çok siyasal, ekonomik ve sosyal sorunlar toplumu patlama noktasına getirmiştir. Aslında devrim tek kişilik diktatörlük rejimine karşı özgürlük, adalet ve bağımsızlık sloganlarıyla başlamıştır; ancak devrimin bugünkü yönetici kesiminin düşüncesine göre şekillenen bir devlet biçimi ortaya çıkmıştır. Diktatörlük yerine iktidarın, belli bir kesimin elinde olduğu yeni bir rejim ortaya çıkmıştır. Ayetullah Humeyni'nin önderliğinde ve camiler ağıyla gelişen süreç İslâm rejimiyle sonuçlanmıştır. Ulemanın iktidarını sağlamlaştırdığı ve Humeyni'nin tartışmasız liderliğinin kabul edildiği dönemin ardından daha müdahaleci bir devlet biçimi oluşmuştur. Çalışmada ifade edilmek istenen, eski sistemi ortadan kaldıran yeni rejimin diğer tüm devrimlerde olduğu gibi zamanla biçim değiştirerek yeni bir baskı mekanizmasına dönüşmüş olmasıdır.

Birinci bölümde devrimden önce İran'daki siyasal yapılanmada yer alan ana aktörler üzerinde durulmaktadır: En tepedeki güç olarak şah, rejimin temel dayanaklarından biri olan ordu, Safevilerle birlikte yapılanmaya başlayan ve zamanla etkin bir konuma sahip olan ulema, ekonomik hayatın önemli bir aktörü olan bazar, 1960'lardaki toprak reformuyla gücü sınırlanmaya çalışılan toprak ağaları, 1950'li yıllarda oldukça etkin olan ve bugün de yurtdışındaki pek çok milliyetçi yapılanmanın yolundan gittiği Muhammed Musaddık'ın liderliğini yapmış olduğu Milli Cephe ve özellikle 1960'lardan itibaren etkin konumda olan, ayrıca devrimde büyük rol oynayan çok sayıdaki Marksist-Sol örgütlenmeler. Bu ilk bölümün ikinci kısmını ise devrime kadarki tarihsel arka plân ve önemli kırılma noktaları oluşturmaktadır.

İkinci bölüm devrimi hazırlayan ideolojik, dini, sosyo-politik ve ekonomik temelleri kapsamaktadır. Devrimin dinamiklerinin incelenmesinin ardından devrim süreci, başlangıcından İslâm Cumhuriyeti'nin ilân edilip yeni anayasanın hazırlanması, ilk cumhurbaşkanlığı seçimleri ve devrimi kökleştirmede önemli rol oynamış olan İran-İrak Savaşı ile devrim ihracı politikasına değinilmektedir. İkinci kısımda ise yeni rejimle birlikte oluşturulan kilit konumdaki anayasal kurumlara değinilmektedir.

Üçüncü bölüm eski rejim ile 1979'da kurulan yeni rejimin mukayesesine dayanmaktadır. Birinci kısımda İslâm Cumhuriyeti'ni oluşturan ana aktörler ele alınmaktadır. İkinci kısımda da devrim sürecinde aktif olup yeni rejimle uzlaşmamış aktörlere değinilmektedir. Bu bölümün son kısmında ise Humeyni'nin 1989 yılındaki ölümünden sonra ardında bıraktığı sistem incelenecektir. Rafsancani döneminin ekonomi ağırlıklı ve merkezileşmiş yönetiminin ardından reform sürecinin lideri olan Hatemi iktidarı ve Hatemi döneminin halkın beklentilerinde yarattığı hayal kırıklığının neticesi olarak Ahmedinejad'ın liderliğindeki muhafazakârların iktidara gelişleri son kısmı oluşturmaktadır.

Türkçe, İngilizce ve Farsça kaynakların kullanıldığı bu araştırma, hem İran'ın bakış açısından hem de batının bakış açısından yararlanılarak oluşturulmuştur. Özellikle Türkçe ve İngilizce kaynaklarda değinilmeyen kimi konularda Farsça kaynaklar bu çalışmaya büyük katkıda bulunmuştur. Hangi dilde olursa olsun özellikle taraflı ve popülist tarzda yazılmış kaynaklardan kaçınılmıştır. Tarafsız bir gözle ele alınmaya çalışılan bu konu, süregelen rejimin eskisinden farklı bir sistem oluşturup oluşturamadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

GİRİŞ

XX. yüzyıl dünya siyasi tarihinin önemli kırılma noktalarından biri olan 1979 İran İslâm Devrimi, köklü monarşi yönetimini ortadan kaldırmıştır ve batı bloğunun önemli bir aktörünün düşmesine sebep olmuştur. Bölgesel bir güç olma yolunda çabalayan, modernleşme hamlelerinde bulunan ve en önemlisi Amerika'nın Ortadoğu'daki beşinci kolu olan bir ülkenin İslâmi kimlikte bir rejime geçiş yapması tüm dünyada şaşkınlıkla karşılanmıştır. Çünkü İran'ın iç dinamikleri yeterince kavranamamıştır. 1979 yılındaki devrimle birlikte kurduğu yeni sistem de önyargıdan dolayı anlaşılammaktadır. Buradaki amaç da bu eksikliği tamamlamaya çalışmaktır. Devrimin nasıl, bir İslâm Cumhuriyeti ile sonuçlandığını anlayabilmek de önceki rejimi tanımlayabilmeye bağlıdır.

İran monarşi sisteminde şahlar daima en tepedeki güç olarak kalmışlardır ve özellikle ulema tarafından benimsenmeseler de Şiiliğin temsilcisi sıfatını taşımaları nedeniyle kabullenilmişlerdir. Çünkü ulema mutlak monarşi dışında bir sistemle dinin, mezhebin korunamayacağını düşünmüştür. Örneğin Pehlevilerin iktidara gelmesinde önemli bir rol oynayan ulema, Rıza Şah'ın cumhuriyet ilân etme çabalarına kesinlikle karşı çıkmıştır. Ulemanın bir kısmı XX. yüzyılın başında İran'ın anayasal hareketinin yanında yer alırken bir kısmı da anayasal harekete karşı cephe almıştır. Fakat ne meşrutiyet isteyenler ne de meşrutiyet karşıtı olanlar şahlığın varlığını hedef almamışlardır. Bunun sebebi de Safeviler döneminde aranabilir. Çünkü Şiiliğin ruhunda yer alan karşı duruş ve devrimci ruh Safevi iktidarında bir ruhbanlaşma, kurumsallaşma sürecine girmiştir. Yönetimler yukarıda da bahsedildiği gibi Şiiliğin temsilcisi olarak görülmüştür ve kayıp imam geri dönene kadar var olan statükonun devamından yana olunmuştur.

1979 yılında gerçekleşen İslâm Devrimi'nde öncü rolünü ulema üstlenmiştir. Bu da onun sahip olduğu pek çok avantajdan kaynaklanmıştır. Öncelikle Safevilerin kurumsallaştırmış olduğu ulema zamanla güç kazanarak devletten bağımsız hale gelmiştir. Şer'i hükümleri yorumlamanın yanında eğitim, yargı gibi alanlarda sahip olduğu imtiyazlar, onu halkın nazarında güçlü kılmıştır. Ayrıca ulema rejimle halk arasında daima bir arabulucu rolü üstlenmiştir. Bir nevi halkın rejimi şikâyet etme

mercii haline gelmiştir. Bu gücünü XIX. yüzyılın sonlarında siyasi mekanizmayı etkilemeyi başararak kanıtlamıştır.

Pehlevilerin iktidara gelişinden önce İran'ın Osmanlı Devleti'yle benzer bir süreçten geçtiğini görüyoruz. Meşrutiyet Devrimi Kaçar Hanedanı'nın o dönemdeki zayıflığı, yabancı devletlere verilen imtiyazlar ve bunun olumsuz sonuçlarıyla birlikte meşrutiyetin fikri temellerinin oluşması neticesinde 1906 yılında gerçekleşmiştir. Devrimin üç toplumsal kesimin katkısıyla meydana geldiğini söyleyebiliriz: Ulema, bazar ve aydınlar. Aydın kesim Avrupa'yla olan temasları neticesinde Meşrutiyet Devrimi'nin fikri dayanaklarını oluştururken, ulema bazarın da yardımıyla devrimde aktif olarak yer almıştır. Ancak bu iki grubun arasında önemli bir farklılık bulunmaktaydı. Her ikisi de anayasal bir monarşi istemiştir; ancak aydınlar batıda şahit olup benimsedikleri türde seküler bir monarşiyi isterken, ulema İslâmi bir bakış açısından bakmıştır. Yani ulema da bir anayasa, meclis ve adliye sarayı (adaletane) talebinde bulunmakla birlikte yasaların şeriata aykırı olmamasını istemiştir. Bunun için de anayasada bugünkü rejimde Şura-ye Nigehban'inkiyle benzer bir fonksiyona sahip denetim kurulu öngörülmüştür. Ancak bu hiçbir zaman, ulemanın beklentisinin tersine, işlevsel olmamıştır.

Meşrutiyetle birlikte atılan önemli bir adım şu olmuştur: Şii ulema ilk defa şahın yetkilerinin kısıtlanması gerektiğini vurgulamıştır. Her ne kadar rejimi tümünden kaldırma gibi bir talebi bulunmasa da oluşturulan anayasayla birlikte şahın yetkileri önemli oranda sınırlandırılmıştır.

Milli bir meclisin oluşturulmasına ve şahı sınırlayan bir anayasanın hazırlanmasına karşın fiiliyatta hiçbir zaman anayasaya riayet edilmemiştir. İngiltere ve Rusya, 1905'te İran'ı iki nüfuz alanına ayırmıştır. 1915 yılında da ortadaki tampon bölgeyi de paylaşmışlardır. Fakat Rusya'da önce 1905'teki devrim ardından da 1917 Bolşevik Devrimi Rusya'nın İran'daki konumunu zayıflatmıştır. Rusya'yla güç mücadelesi yapan İngiltere'nin desteğiyle de Rıza Han iktidara gelmiştir.

Rıza Han'ın 1925 yılında Pehlevi soyadıyla kendisini şah ilân ederek taç giymesinin ardından İran'da 1979'a kadar sürecek merkezi bir yönetim başlamıştır. Bu yönetim 1950'lerden sonra giderek diktatörleşen bir hal almıştır. Rıza Pehlevi

döneminin temel hedefi bağımsız ve merkezi bir devlet oluşturmaktı. Bunu başarmak için de öncelikle o güne kadar merkezi devletten bağımsızlaşmış olan aşiretlerle mücadele etmiştir. İkinci adım olarak da düzenli ve güçlü bir ordu meydana getirmiştir. Rıza Şah, İkinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Rusya tarafından ülkesi işgale uğramasına rağmen oğluna güçlü ve merkezi bir devlet yapılanması bırakmıştır. Bu döneme Rıza Şah'ın demir yumruk politikası ve reformlar damga vurmuştur.

1941 yılında tahta çıkan Muhammed Rıza Pehlevi dönemi üç ayrı döneme ayrılabilir. 1941-1953 arası dönem özgürlüğün hüküm sürdüğü süreçtir. Milliyetçi ya da sol çizgideki pek çok oluşumun varlığını sürdürdüğü ve rejime muhalif gazetelerin serbestçe yayınlanabildiği bir dönem olmuştur. Ancak İngiltere'yle yaşanan petrol krizinin ardından 1950'lerde petrolün millileştirilmesi hareketi bir dönüm noktası olmuştur. Millileştirme hareketi ve bunu başlatan Milli Cephe'nin lideri Muhammed Musaddık geniş kitlelerce büyük destek görmüştür. Bunun en önemli nedeni milliyetçi ve demokrat kimliğiydi. Ulusal bağımsızlığa yönelik başlattığı millileştirme hareketi hem ulemeden hem de bazardan destek görmüştür. Ancak şahın ülkeden gitmek zorunda kalışı, Musaddık'ın askeri, denetim altına almak ve şahın yetkilerini sınırlandırmak istemesi Musaddık'a verilen desteğin azalmasına neden olmuştur. Milli Cephe'ye aktif destek veren Ayetullah Kaşani'nin bu desteği geri çekmesi ülkedeki durumu tersine çevirmiştir. Hatta bazarın Musaddık lehine kepenk indirme eylemi bile ulema tarafından bitirilmesi yönünde baskı görmüştür. Musaddık'a CIA destekli bir darbenin yapılması ve ülkedeki atmosferin şah lehine döndürülmesi Muhammed Rıza Pehlevi'nin geri dönüşünü hazırlamıştır.

İkinci dönem olan 1953-1975 döneminde, şah orduya, Savak'a ve bürokrat kesime dayanarak kendisinin merkez güç olduğu bir yönetim meydana getirmiştir. İki meclisli bir siyasi yapılanmaya sahip olmasına ve başbakanın varlığına karşın demokratik bir yapılanmadan oldukça uzak kalmıştır. Başbakan halk tarafından seçilmemekte, şah tarafından atanmaktadır. Bu atanmalar da kimi dönemlerde çok sık ve keyfi olmuştur. Özellikle İslâm Devrimi'ne yakın zamanlarda tepkili olan kitleleri sakinleştirmek adına ardi ardına başbakanlar atanmıştır.

Darbeden sonraki dönemde muhalefetin sindirilmesi için orduya ve 1958'de kurulan Savak'a dayanılmıştır. Ordunun darbe sonrasındaki rolü artmış, hiçbir zaman

dışarıya karşı savaşmak zorunda kalmayan ordu iç muhalefeti bastırmada bir araç olarak kullanılmıştır. 1960'larda çıkan ayaklanmalarda özellikle katliama varacak olaylar çıkmıştır. Dolayısıyla Pehlevi Hanedanı'nın temel dayanak yaptığı ordu halk nazarında hiçbir zaman meşru olmamıştır ve rejimin aracı olarak kalmıştır.

Önemli kırılma noktalarından biri 1962'de toprak reformunu içine alan bir reform paketinin kabul edilmesi ve 1963'te ilk kez ulemadan biri olarak Ayetullah Humeyni'nin rejimin varlığına yönelik bir konuşmasının ardından sürgüne gönderilmesi olmuştur. Toprak reformu aslında çok güçlenmiş olan toprak ağalarının bu güçlerini sınırlandırmaya yönelik uygulamaya konmuştur. Teoride büyük toprak sahiplerinin ellerinden fazla topraklarının devlet tarafından satın alınarak taksitle topraksız köylüye satılmasına dayanıyordu. Ancak köylülerin imkânlarının yetmemesi bu toprakların devlete kalmasına sebep olmuştur.

Toprak reformuna özellikle ulema itiraz etmiştir. Bunun görünürdeki nedeni İslâm'ın mülkiyet anlayışına aykırı olduğuydu. Ama bir de ulemanın içinde toprak sahibi olan kesimin de olmasıydı. Reformların ardından 1963 yılında Ayetullah Humeyni sesini duyurmaya başlamıştır. Ortaya çıkışını hazırlayan önemli bir etken taklit mercii olan Ayetullah Burucerdî'nin ölümü olmuştur. Apolitik olan Burucerdî'nin ölümü ulema için önemli bir dönüşüm yaratmıştır. İlk kez rejimin devrilmesine yönelik söylemler gündeme gelmiştir. 1963 yılında Humeyni, şah tarafından sürgüne gönderilmiştir. Kum ulemasının Humeyni'nin Ayetullah olduğunu tasdik etmesiyle rejimin onu öldürmesi engellenmiştir. Sürgüne gönderilmesi ise şahın rejim açısından yaptığı en büyük hatalardan biri olmuştur. Humeyni'nin daha fazla benimsenmesine ve taraftarının artmasına neden olmuştur.

1970'ler şahın petrol gelirlerine dayandığı, ABD'ye gittikçe daha fazla bağımlı hale ve onun müşterisi konumuna geldiği yıllar olmuştur. Petrol gelirleri artmış; ancak bunlar şahın sanayileşme hamlelerine ağırlık vermesi ve tarımı ihmal etmesinin yarattığı olumsuz sonuçları gidermede kullanılmak yerine sürekli silâh alımına gitmiştir. Üstelik bu silâhları kullanmayı gerektirecek somut bir tehdit de bulunmadığı halde... 1975 yılı Muhammed Rıza Pehlevi'nin iktidarının son merhalesini oluşturmaktadır. 1975-1979 arasındaki en önemli olay, 1975'te şahın tek parti kurarak İran'ı tek kişi diktatörlüğünün bir ileri noktasına taşımasıydı. Bu, tabiri caizse bardağı taşıran son damla olmuştur.

Halkını bu partiye üye olmaya zorlaması, olmayanları vatan haini ilân etmesi baskı altındaki halkı patlama noktasına getirmiştir ve devrim sürecinin başlamasını hızlandırmıştır.

1978 yılından itibaren başlayan devrim sürecini hazırlayan nedenler ideolojik, dini, sosyo-politik, ekonomik temeller olmak üzere dört ana başlık altında ele alınmıştır. İslâm Devrimi'nin temel fikirlerinin oluşmasında “İslâm Devleti” kitabıyla fikirlerini ortaya koyan ve velâyet-i fakih doktrininin anlamını genişleterek uygulanmasını sağlayan kişi Ayetullah Humeyni olmuştur. Velâyet-i fakihî eski kalıbından çıkararak toplumun tüm kesimlerini içine alacak şekilde yorumlamıştır ve bu doktrin İslâm Cumhuriyeti'nin temel taşı oluşturmuştur. Humeyni, 1963'te sürgüne gitse de çevresindeki yakın çalışma arkadaşlarıyla beraber ülkesiyle olan bağlantılarını kesmemiştir. Konuşmalarını içeren kasetler ve bildiriler yoluyla sürekli halka devrim çağrısında bulunmuştur. Humeyni'nin özellikle üzerinde durduğu kavram mustazafin (ezilmişler) idi. Müstekbirlerin (ezenler) elinde baskı gören mustazaflara ayağa kalkmaları çağrısında bulunmuştur. Bu kavram devrimden sonra devrimin ihracı politikasında tüm dünya ezilmişlerine çağrıda bulunulurken kullanılmıştır. Devrime gerekçe olarak kullanılan bir düstur “iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak” tı. Var olan statükoya karşı çıkmak ve Şiileri uyarmak için kullanılmıştır.

Benzer kavramlar üzerinde durmakla birlikte ulemayla arasında farklılıklar bulunan devrimin önemli ideologu Ali Şeraiti olmuştur. Kimilerinin devrimin mimarı olarak kabul ettiği Şeraiti, özellikle 1970'lerin başından itibaren genç kitleler üzerinde oldukça etki sahibi olmuştur. Dine farklı bir bakış açısı kazandıran Şeraiti, Marksizmin eşitlik ve sınıfsız toplum kavramlarından yararlanarak bunu İslâm'la harmanlamaya çalışmıştır. Fikirleriyle özellikle Halkın Mücahitleri taraftarları başta olmak üzere çeşitli sol kesimlerin büyük ilgisini çekmiştir. Şeraiti, devrimi görememekle birlikte Şiiliğin devrimci yönünü vurgulayarak konuşmalarıyla toplumu devrime hazırlamada çok büyük rol oynamıştır. Burada önemli bir nokta Şeriatî'nin ruhaniyetsiz İslâm tezini savunmasıdır ki ulema ile arasında görüş ayrılığı yaratan en önemli husus olmuştur. Dine ilişkin yenilikçi fikirleri sayesinde üniversite öğrencileri arasında ve akademik çevrede destekçileri çok olsa da bu tezi ulema arasındaki desteğini azaltmıştır.

Devrimin ideolojik temellerinin atılmasının yanında Şiilikten kaynaklanan bazı nedenler de bu devrimin gerçekleşmesinde etkili olmuştur. İran tarihini, siyasetini şekillendiren ve devrimin meydana gelmesinde rol oynayan en önemli unsurun Şiilik mezhebi olduğunu söyleyebiliriz. Bir başkaldırı mezhebi olan Şiilik, İranlılarca Safeviler döneminde ciddi bir siyasal araç olarak keşfedilmiş ve İran bizzat devlet tarafından Şiileştirilmiştir. Bu husus 1979'daki devrimin bir İslâm Cumhuriyeti ile sonuçlanmasında başlangıç noktasını oluşturmuştur. Şiilik sadece devrime giden süreçte değil, aynı zamanda devrimden sonra oluşturulan politikalarda da etkili olmuştur. İran'ın bölgesel politikasında Şiiler önemli bir rol oynamaktadır.

Ortadoğu'da ve Orta Asya'da bulunan Şiilik, İran'ın bölgesel nüfuz elde etme mücadelesinde kullandığı önemli bir araçtır. İran dışında Şiiler nüfuslarına göre sırasıyla Azerbaycan, Bahreyn, Irak, Lübnan, Kuveyt, Pakistan, Afganistan, Katar, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Hindistan, Suriye ve Umman'da bulunmaktadır. Ancak Hindistan, Suriye ve Umman'da nüfusları çok azdır. İran bu ülkelerde ortak mezhep faktöründen yararlanmaktadır. Özellikle 11 Eylül sonrasında İran'ın bölgesel nüfuzunun arttığı ve Ortadoğu'da bir Şii hilâlinin oluştuğu, bunun da İran'ın -nükleer gücü de düşünüldüğünde- nüfuzunun bölge ülkelerini tehdit ettiği düşünülmektedir.

On İkinci İmam'ın dönüşüne kadar adil olmayan yönetimlerin gayrimeşru olduğuna inanma, şahadet, adalet ve iyiliği emredip kötülükten sakındırma Şiiliğin dini inançlarının temelini oluşturmaktadır ve bu kavramlar kitleleri harekete geçirmede etkili olmuştur. Özellikle Aşura, Hz. Hüseyin'in katli ve Kerbela teması sloganlarda ağırlıklı olarak yer tutmuştur ve dini merasimler politik bir hal almıştır. Humeyni velâyet-i fakih teziyle ulemanın yönetime geçmesi gerektiğini, gayrimeşru idarelerce ulemanın yetkisinin gaspedildiğini ortaya koymuştur. Şiileri ve apolitik olan ulemayı var olan statükoya karşı tepki vermeye çağırmıştır. Ayetullah Humeyni'nin Şiiliğe yüklediği devrimci anlam, İran toplumunun 1979'daki harekete katılımını sağlamada önemli rol oynamıştır.

Pehlevi Hanedanı'nın baskıcı yönetimi, orduyu halka karşı kullanması, halkı rencide edecek tutumları, takip edilen yanlış ekonomi politikalarına paralel olarak oluşan sorunlar, her şeyden önemlisi şahın bunlara yabancı kalması rejime meşruiyetini

kaybettirmiştir. Sadece sanayileşmeye ağırlık verilmesi ve tarımın ihmal edilmesiyle çiftçi, köylü kesiminin rejime karşı tepkisini çekmiştir. Bunun beraberinde getirdiği göç ve Tahran'ın gecekondulaşmaya başlaması kuzey ve güney arasında bir uçurum meydana getirmiştir. Büyük yatırım sahiplerinin saraydan birini hisse sahibi yapmaksızın işlerini yürütememesi de girişimcilerin rejime karşı tepkisini çekmiştir. Bunların yanında özellikle 1970'lerde artan petrol gelirlerinin ülkeyi kalkındırmada çok büyük katkısı olması gerekirken, gelirlerin altın büstlere, monarşinin 2500. yıl kutlamalarına, şahın taç giyme törenine, saray mensuplarının seyahatlerine, Pehlevi Vakfı'na ve en çok da gereksiz silâh alımlarına gitmesi toplumun yoksul kesimlerini rejime karşı kıskırtmıştır. İslâm Devrimi en büyük desteğini de şah rejiminin ihmal ettiği fakir kesimlerden almıştır.

Şahın siyaseten yaptığı pek çok hata onun rejiminin sonunu getirmiştir. 1941-1953 arası serbestlik döneminin ardından tahtını kaybetme tehlikesiyle karşılaştığında izlemeye başladığı baskı politikasıyla toplumu her yönden kısıp almıştır. Orduyu, Savak'ı ve bürokratik yapılanmayı kendisine kalkan olarak alan rejim, bu kurumları halkı susturmak için kullanmıştır. Şah, halkına karşı el üstünde tuttuğu bir elit tabaka yaratmıştır. Şah, 1906 Anayasası'nı dikkate almaksızın meclisi ve başbakanı kendi fermanlarının uygulanmasında birer araç olarak kullanmıştır. Bunların yanında dışa bağımlılığı özellikle de 1970'lerde ABD ile olan müşteri ilişkisi İran'a ulusal bağımsızlığını kaybettirmiş ve ülkeyi ABD'nin Ortadoğu'daki beşinci kolu pozisyonuna getirmiştir. Şahın yaptığı diğer önemli bir hata da Soğuk Savaş şartları altında komünizmi büyük bir tehdit olarak görüp rejime muhalif olan esas kesimleri görmezden gelmesi olmuştur. Halbuki komünist ideoloji her ne kadar kendine taraftar kitle bulsa da şahı tahtından edecek kadar güçlü bir muhalif cephesi olmamıştır. Çok parçalı bir yapıya sahip olmuştur ve hepsi Sovyetlerden destek görememiştir. Ama şah, bütün dikkatini komünist ve Marksist örgütlenmelere yöneltmiştir. Ayetullah Humeyni'yi de sürgüne göndererek siyasetten uzak tutacağını hesap etmiştir. O güne kadar ulema ile rejim arasındaki ilişkiler inişli çıkışlı bir seyir takip etse de ulema tarafından rejime yönelik bir tehdit hiç mevcut olmamıştı. Dolayısıyla şah, Humeyni'yi sürgün ederek ülkeden ve siyasetten uzak tutacağını düşünmüştür. Ancak Humeyni'yi halk desteklesin ya da desteklemesin, onun düşüncelerine katılsın ya da katılmasın, önemli olan onun bir ruhani olmasıydı. Ulema rejimle halk arasındaki sorunlarda daima bir arabulucu vazifesi görmüştür ve halk din adamlarına saygı duymuştur. Dolayısıyla ulemadan birinin –bir

Ayetullah'ın- şah tarafından sürgün edilmesi dindar kesimler nazarında kabul edilebilecek bir şey değildi. Şahın bunun Humeyni'ye olan desteği arttıracaklarını öngörememesi Humeyni'nin 1979'daki devrime liderlik edecek bir kitlesel taban elde etmesine neden olmuştur.

1978 yılında rejimin Humeyni'ye hakaret içeren makaleyi yayınlaması da toplumu devrimin eşiğine getirmiştir. Devrimin öncüleri ulema ve bazar olmakla birlikte sol ve sağ kesimlerden pek çok grup, zengin ya da fakir pek çok kimse şaha karşı cephe almıştır. Rejimin tek dokunamadığı yerler olan camilerin muhalefetin sığınma ve şikâyetlerini dile getirme merkezi haline gelmesi, devrimin bu araçlılığıyla gelişmesini sağlamıştır. Ulusal bağımsızlık, özgürlük, ABD ve İsrail karşıtı söylemler ortak sloganlar olmuştur. Ancak devrim sürecindeki kenetlenme devrim sonrasında gerçekleşmemiştir. Çünkü devrim olduğunda amaç ortaktı: Şahı devirmek. Fakat şahı devirdikten sonra gelecek muhtemel rejim seçenekleri herkesin kafasında farklı şekillenmiştir. Sonuçta devrimi üstlenen ulema olmuştur. İslâm Cumhuriyeti için yapılan referandumda % 90'ın üzerinde oy oranıyla lehte sonuçlanmıştır. Fakat burada şöyle bir nokta var ki; halka iki seçenekle gidilmesiydi. "İslâm Cumhuriyeti'ni kabul ediyor musunuz?" sorusuna elli küsur yıllık bir Pehlevi diktatörlüğünün ardından kim olsa şah karşısındaki -hangi rejim olursa olsun- rejimi seçerdi. Ayrıca Ayetullah Humeyni "İslâm Cumhuriyeti'nde herkes konuşma özgürlüğüne sahip olacak" sözünü vermiştir. Şah devrinde sahip olunmayan kavramların dile getirilmesi halkı İslâm Cumhuriyeti'ne bağlamıştır.

Yeni rejim kurumsallaşması aşamasında pek çok çıkmazla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bir yandan devrime liderlik eden dini ve seküler gruplar arasında fikir ayrılıkları yaşanırken diğer yandan cumhurbaşkanı ve başbakanla devrimci örgütlenmeler arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Muhafazakâr elite daha ılımlı ya da liberal eğilimli kesimler arasındaki çatışmalar özellikle velâyet-i fakih doktrininin anayasaya koyulması tartışmaları sırasında gün yüzüne çıkmıştır. Bundan sonraki süreçte devrim farklı bir merhaleye girmiştir. Devrim sürecinde din adamlarının yanında mücadele eden pek çok değerli şahsiyet devrimin kurbanları olmuştur. Bu çalışmada da özellikle üzerinde durulan Geçici Hükümet'in başbakanı Mehdi Bazergan ve ilk cumhurbaşkanı Ebu'l-Hasan Ben-i Sadr bu kişilere örnektir.

Devrimin kökleşmesini sağlamış olan iki önemli etken mevcuttur: Biri İran-İrak Savaşı, diğeri devrim ihracı politikası. İran-İrak Savaşı aslında ABD'nin İran'daki rejimi zayıflatma hatta İran'da bir karşı devrimi tetikleme isteğinden doğmuştur. Irak'taki Saddam yönetimi de bölgesel güç dengesini kendi lehine çevirmek için bu desteği fırsat olarak kullanmıştır. Ancak İran'ın rejimi bu savaşla zayıflamamış, tam tersine İran rejimi savaştan güçlenerek çıkmıştır. Çünkü İran köklü bir devlet geleneğine sahiptir ve pek çok etnik unsur barındırmasına rağmen bu etnik nüfus Fars kültürüyle harmanlanmıştır. Millet olma kavramının geliştiği böyle bir ülkede ortak düşman olgusu İranlıların rejime yönelik her türlü şikâyetlerini kenara koymasına sebebiyet vermiştir. Aynı şey 1979'daki devrimde de geçerli olmuştur. Rejime karşı bir beraberliğin yaşanması pek çok nedene bağlı olsa da temelde milli duygu başat rol oynamıştır. İkinci bir husus olarak devrim ihracı politikası içeride rejime olan güveni arttırmada önemli bir etken olmuştur. İran, bölgesel nüfuzunu artırma çabasının bir ürünü olan bu politikayla sisteminin başka ülkelere örnek alınması sağlamaya çalışmıştır. Bu vesileyle halkının rejime olan güvenini de arttırmayı hedeflemiştir.

1980'li yıllar rejimin çok cepheli bir mücadeleyle karşı kaşıya kaldığı yıllar olmuştur. Bunun bir cephesini de muhaliflerle yaşanan çatışmalar oluşturmaktadır. 1983 yılına kadar rejime muhalif özellikle komünist gruplar karşı devrimci olarak ya idam edildiler ya da yurtdışına kaçtılar. Tüm muhalif partiler 1983 yılı itibariyle kapatılmıştır ve yer altına inmişlerdir. Parti olarak sadece iktidarda olan İslâmi Cumhuriyet Partisi kalmıştır. Fakat 1987 yılında iç çekişmelerle ve diğer kurumlarla arasındaki çatışmalar neticesinde feshedilmiştir. Bugün İran'da muhalif olarak sadece İbrahim Yezdi'nin başkanlığını yaptığı Özgürlük Hareketi bulunmaktadır; fakat o da seçimlere katılamamakta ve baskı altında siyasetten uzak tutulmaktadır. On yıllık süreç genel olarak değerlendirildiğinde Humeyni'nin tartışmasız liderliği altında bir yönetimin var olduğu görülmektedir. Sekiz yıllık İran-İrak Savaşı da bu liderlik etrafında halkın daha fazla kenetlenmesine neden olmuştur. İran'daki rejim yıpratılmak istenirken aslında rejimin halk nazarındaki meşruiyeti ve itibarı daha da artmıştır.

Humeyni'nin 1989'da ölümünden sonra dini lider olarak Seyyid Ali Hamaney, cumhurbaşkanı olarak da Haşimi Rafsancani seçilmiştir. Devrim liderinin ölmesi her devrimde olduğu gibi rejim içi güç mücadelelerini gündeme getirmiştir. Rafsancani Hatemi'nin reform dönemine hazırlık niteliği taşımıştır. Ancak siyasi bir açılma yerine

savaş sonrası ekonomik yapılanma ilk plânda önem kazanmıştır. Rafsancani her iki dönemde de ekonomi politikalarına ağırlık vermiştir. Rafsancani'nin ilk iktidar döneminde dini lider-cumhurbaşkanı dayanışması oluşmuştur, daha ziyade cumhurbaşkanı merkezli bir güç dengesi meydana gelmiştir. Ancak Rafsancani'nin ikinci iktidar döneminden itibaren ibre ters yöne doğru dönmüştür.

Rafsancani döneminde mecliste çeşitli gruplar olarak modern, radikal sağ ve sol, pragmatist gibi kavramlar siyasi literatüre girmiştir. Bu gruplar aslında Humeyni'nin liderlik yıllarından sonra devrim ideolojisinin dönüşüm yaşamasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. İran'ın savaş yaşaması, izole edilmesi, kendi içine kapanmasının getirdiği etkiler o zamanki politikaların Rafsancani döneminde sorgulanmasına ve dolayısıyla bir dönüşüme yol açmıştır.

Rafsancani'den sonra Muhammed Hatemi'nin gelişi pek çok değişikliği beraberinde getirmiştir. Öncelikle siyasal literatürün eski kavramları yerine muhafazakârlar ve reformcular olmak üzere iki temel gruplanma ortaya çıkmıştır. Hatemi'nin temel söylemi kanun hakimiyeti ve özgürlük olmuştur. Yeni söylemler getiren Hatemi'nin dönemi kurumsal çekişmelerin, güç mücadelelerinin arttığı bir dönem olmuştur. Dini lider-cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanı-Anayasayı Koruyucular Konseyi, Meclis-Anayasayı Koruyucular Konseyi çatışmaları oldukça sık yaşanmıştır. Öncelikle dini liderin müdahalesi artmıştır. Hatemi hükümetinin çıkarmak istediği pek çok yasayı çıkaramaması halk tabanında hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu dönem cumhurbaşkanı makamının gücünün törpülediği Anayasayı Koruyucular Konseyi, dini lider, Devrim Muhafızları gibi kurumların güçlerinin arttığı bir dönem olmuştur. Rejim içinde radikal unsurların ağırlık kazanması ve özellikle Devrim Muhafızları'nın siyasallaşmaya başlayarak etkinliğinin artması Ahmedinejad'ın gelişini hazırlamıştır.

2004 yılından itibaren güç dengesi muhafazakârlar lehine bir seyir takip etmiştir. 2004 meclis, 2005 cumhurbaşkanlığı ve 2006 meclis seçimleri bunun göstergesidir. Ahmedinejad dönemi Hatemi'nin reform sürecinin ve o dönemdeki kurumsal tıkanmaların ardından dikkatin daha çok dış politikaya yöneldiği, iç çekişmelerin ertelendiği bir dönem olarak tanımlanabilir. Özellikle Ahmedinejad iktidarında dış tehditlerin artmış olması iç politik sorunların göz ardı edilmesine neden olmuştur.

I. İSLAM DEVRİMİ ÖNCESİNDE İRAN İÇ SİYASETİNİ BELİRLEYEN AKTÖRLER VE TARİHİ ARKA PLAN

A. İç Siyaseti Belirleyen Ana Aktörler

Tarihsel süreçte İran'ın siyasal çizgisini şekillendiren temel aktörlerde bazı değişiklikler olmuşsa da monarşi sisteminin en tepesindeki aktör hep şah kalmıştır. İslâm Devrimi öncesinde süregelen Pehlevi rejiminde de bu değişmemiş ve rejimi yönlendiren ana aktör şah olmuştur. Şahın yanı sıra rejimin bir anlamda garantörü denilebilecek ordu yer almıştır.

Özellikle Rıza Şah döneminde önemli feodal bir güç olan büyük toprak sahipleri siyasi arenada 1960'lardaki toprak reformuna kadar önemli bir yer tutmuşlardır. Fakat toprak reformuyla birlikte özellikle bu kesimin gücü sınırlanmak istenmiştir.

Milli Cephe ise 1940'ların sonundan itibaren güç kazanmıştır ve özellikle 1950'lerde Muhammed Musaddık liderliğinde iktidara gelerek altın yıllarını yaşamıştır. 1953'te Musaddık'a yapılan darbeden sonra yasaklanmasına karşın 1960'larda ikinci Milli Cephe kurulmuş; ancak kısa ömürlü olmuştur. En son İslam Devrimi sürecinde kurulan Milli Cephe, devrim gerçekleşikten sonra siyasi arenadan uzaklaştırılmıştır. Fakat illegal de olsa varlığını koruyan parti potansiyel bir güce sahiptir.

Yine bu başlık altında değerlendirilecek olan Marksist ve komünist oluşumlar da çeşitli yöntemlerle İran siyasetinde etkinliklerini sürdürmüşlerdir. İçlerinde siyasi anlamda en çok Tudeh Partisi etkin olmakla birlikte 1960'lardan sonra silahlı mücadeleye girişen gerilla örgütleri halk üzerinde önemli bir etki bırakmışlardır. Özellikle Halkın Mücahitleri Örgütü yaptığı silahlı eylemlerle devrimci genç kitleler üzerinde büyük ölçüde etki sağlamışlardır.

1. Şah

4000 yıllık bir tarihsel geçmişe sahip olan İran'ın kökleri Medlere kadar dayanmaktadır. İran'ın yöneticileri Safevi Hanedanlığı öncesinde kral ya da imparator unvanıyla anılmışlardır. Şah unvanı daha çok Caferiliği resmi mezhep olarak

benimseyen Safevilerin iktidarından itibaren yaygınlaşmıştır. Pehlevi Hanedanı da özellikle Muhammed Rıza Pehlevi döneminde Şahların Şahı anlamında Şehinşah terimini kullanmıştır.

İslâmiyet öncesi dönemde altın çağını Pers İmparatorluğu ve Sasaniler dönemlerinde yaşayan İran, iki önemli işgale uğramıştır. Bunlardan biri Arap işgali diğeri de Moğolların işgali olmuştur. Arap işgalleri neticesinde Emeviler döneminde İslâmlaşma süreci başlamıştır; ancak İslâmiyet'i benimsemeye başlayan İranlılar Fars kimliklerini her zaman korumuşlar ve hiçbir zaman Araplaşmamışlardır.

XX. yüzyıla kadar feodal bir yapılanması olan İran'da Şahlar genelde aşiretlerle otoriteyi paylaşmak zorunda kalmışlardır ve gücü tek bir merkezde toplayamamışlardır. İran, merkezi ve güçlü bir devlet yapısına Rıza Şah'ın iktidarında kavuşmuştur.

İran'ın sosyal yapısı yüzyıllardan beri temel birkaç sınıftan meydana gelmiştir ki bunlar; yöneticiler, bürokratlar, burjuva, ulema, işçiler, köylüler, göçebelere. Bunlara Pehlevi rejiminin yarattığı iki sınıf daha eklenmiştir: Sanayi çalışanları ve aydın kesim de diyebileceğimiz entelijansiya sınıfı.

Yönetimde gösterdikleri etki bakımından en önemlisi yönetici sınıftı ki; bu da şah başta olmak üzere pek çok kilit elitten oluşmuştur. En tepeden itibaren sıralarsak; şah, hanedan mensupları, köklü ve asil aileler, toprak ağaları, rejimin desteklediği üst düzey ulema, askeri elit kilit noktalardır. Bunlar yüzyıllar boyu yönetici kesimi oluşturmakla birlikte en tepedeki güç hep şah olarak kalmıştır.¹

XIX. yüzyıl boyunca, İran'ın şahları yerel feodal beylerle işbirlikçi gruplar ve silahlı aşiretler arasındaki bölünmelerden faydalanarak tacını, tahtını korumayı başarmış doğulu despotlar olarak görülmüşlerdir. Modern anlamda İran devleti ilk kez ordu ve yönetimin milliyetçilikle merkezileştiği 1920'lerde ortaya çıkmıştır.

Şah Rıza Pehlevi, ülke bütünlüğünü sağlamak ve barışı tesis etmek için aynı zamanda merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla toprak sahibi aristokratlarla beraber

---

¹ James Alban Bill, **The Politics of Iran: Groups, Classes and Modernization**, USA, 1972, s.7,9.

bir nevi tarım bürokrasisi inşa etmiştir. İran özellikle Rıza Şah döneminde hiç olmadığı kadar merkezi ve bağımsız bir devlete sahip olmuştur. Fakat II. Dünya Savaşı bu dengeyi bozmuştur ve İran 1950'lere kadar merkezi otoriteyi güçlendirmeye, bağımsızlığını yeniden tesis etmeye çalışmıştır.²

İran 1941 yılında İngiltere'nin ve Rusya'nın işgali altındayken Şah Rıza Pehlevi bu iki gücün zorlamasıyla tahtını oğluna bırakmak zorunda kalmıştır. 1941 yılı itibariyle işgaller sonucunda merkezi otoriteyi güçlendirmenin yegane aracının orduyu kuvvetlendirmek olduğu fark edilmiştir. Hem Rıza Pehlevi hem de Muhammed Rıza Pehlevi, denetimleri altında olacak, kendilerine daima sadık kalacak bir ordu oluşturmaları gerektiğini düşünmüşlerdir. 1940'lı yıllardan sonra bürokrasinin büyümesi, askeri gücün yükselişi ve merkezi hükümetin hayatın her alanına müdahale etmeye başlamasıyla birlikte devlet egemen güç merkezi haline gelmiştir.³

Şahın mutlak otoritesini sağlamanın birtakım araçları Muhammed Rıza Pehlevi döneminde oluşturulmuştur. Kraliyet ailesi dışında şahın etrafında on güvenlik merkezi kurulmuştur. Bunları sıralarsak;

- Güvenlik Örgütü (Savak)
- Askeri İstihbarat
- Askeri Polis
- İmparatorluk Muhafızları
- Kasaba Ve Şehir Polisi
- Köy Jandarma Kuvvetleri
- Savaş Bakanı
- Genelkurmay Başkanı
- Hava Kuvvetleri Komutanı
- Özel Ofis

---

² Thoda Skocpol, "Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution", **Theory and Society**, Vol. 11, No. 3. (May, 1982), s.269.

³ Nikki R. Keddie, "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 2, No. 1. (Jan., 1971), s.12.

Bu grupların aralarında daima bir güç mücadelesi süregelmiştir. Temel görevleri şaha olup bitenler hakkında rapor vermek olmuştur ve her biri diğer dokuzu hakkında da şaha rapor vermekle görevlendirilmiştir. Sistemin dengesini bozan unsur derhal sistemden çıkarılmıştır.⁴ Şahın sistemi adeta birbirini jurnallemeye dayanmıştır. Rejimin kurumları halkı şaha, kurumlar birbirini şaha jurnallemiştir. Şah bu gruplar arasında daima oynamıştır ve bürokratlarla askeri yetkilileri birbirine karşı kullanmıştır. Sabit koalisyonlara girmekten kaçınmış ve tüm önemli kararları kişisel olarak almıştır.⁵ Özellikle Muhammed Rıza Pehlevi döneminin siyasi güç yapılanmasında paylaşımcı bir karar alma mekanizması mevcut olmamıştır. Kendisi de bunu şu kelimelerle ifade etmiştir: “İran’da işleri yürütmek için başkalarıyla fikir alışverişine gerek yoktur. Hiç kimsenin bizim kararlarımıza müdahale etmeye hakkı yoktur.” Ezgendi özellikle Muhammed Rıza Pehlevi döneminin siyasi güç yapılanmasının temel niteliklerini şöyle sıralamıştır: Şaha itaat, liyâkatın ve yaraşırılığın olmaması, orduya bağlılık, petrol gelirlerine dayanma.⁶

Pehlevi Hanedanı, her alanda müdahalesini sağlayabilecek ve merkezi otoritenin iplerini elinde tutabilmesine olanak verecek kurumları tesis etmiştir. Askeri kurumlar ve bürokrat kesimin dışında tahtına yönelik tehdit oluşturabilecek bir aydın kesimin oluşmasına da müsaade etmek istememiştir ve bunu önlemek için Pehlevi Üniversitesi’ni kullanmıştır. Bu üniversite ciddi bir öğrenim merkezi olmanın dışında kalmıştır. Daha çok şahın devlet politikalarını sürdürmesinde yardımcı olacak, rejime sadık elit yetiştirmeye yaramıştır. Dolayısıyla Pehlevi Üniversitesi devletin kontrol merkezi haline gelmiştir.⁷ Rejimin, öğrencileri kontrol mekanizması bununla sınırlı kalmamıştır. 1955 sonrasında üç öğrencinin ölümüne neden olunca rejimin askerleri bir daha üniversitelere girmeyeceklerine söz vermişlerdir; ancak 1962’de durum değişmiştir ve bu tarihten itibaren Güvenlik Örgütü üniversitelere girmiştir. Özellikle Tahran Üniversitesi’nde bir general sekreter görevi görerek her öğrenci için tuttuğu dosyaları şaha iletmıştır.⁸

---

⁴ Bill, **a.g.e.**, s.42-43.

⁵ Scokpol, **a.g.m.**, s.270.

⁶ Ali Rıza Ezgendi, “Bazigeran-e Resmi-ye Kodret-e Siyasi-ye İran (Umur-e Pehlevi), **Middle East Quarterly**, Vol.2, No.4, Winter 1996, s.965.

⁷ Bill, **a.g.e.**, s.86.

⁸ Bill, **a.g.e.**, a.99.

Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin döneminde meclis ve anayasa da tam anlamıyla işlevsiz kalmıştır. Şah, anayasaya uyum ve meclis seçimleri konusunda keyfi davranmıştır. Ekim 1957-Ağustos 1960 döneminde yapılan 20. meclis seçimlerinin birinci turu şah tarafından hükümsüz kılınmıştır. Şahın bunun gibi keyfi müdahaleleri muhalefeti de tetiklemiştir. Daha önemlisi, üst düzey generaller siyasi ve ekonomik güçlerini kullanarak meclis üyeleri üzerinde bir baskı unsuru oluşturmuşlardır. Her zaman şahın isteği anayasaya üstün gelmiştir. Seçimlerin serbest yapılmadığını herkes bilmekteydi. Partiler işlevsiz kalmıştır. Meclis ise otoritesi olmayan bir kurum olmuştur.⁹

Şahın, mutlak otoritesini sağlama çabasının nihaî adımını tek parti sistemine geçişi oluşturmuştur. 1974-1975 yıllarında zamanın başbakanı Ali Emni tarafından bu teklif yapılmış; ancak şah tarafından reddedilmiştir.¹⁰ Şah monarşik sistemin sözcülüğünü yapmaları için iki parti kurdurmuştur: **Hizb-e Merdom** (Halk Partisi) ve **Hizb-e Milliyun** (Milliyetçi Parti). Ancak daha sonra 1975 yılında tek parti sistemine geçildiğini ilân etmiştir. Şah için bundan sonra bu partiye üye olmayan açıkça vatan haini ilân edilmiştir.¹¹ 1953'te Musaddık'ın düşürülmesinin ardından kurulan antidemokratik sistem, Rastahiz Partisi'nin kuruluşuyla tam anlamıyla şahın mutlak otoritesini sağlamıştır. 1953-1973 yılları arasında tüm demokratik kurumlar ilga edilmiştir ve örgütlü muhalefet sindirilmiştir.¹² Rastahiz Partisi, şahın giderek artan muhalefeti bastırmak için son hamlesi olmuştur.¹³

2. Ordu

Ordu, Pehlevi Hanedanı iktidara gelinceye kadar düzenli bir ordu görünümü sergilememiştir ve merkezi, güçlü bir devlet yaratmada yetersiz kalmıştır. Rıza Şah döneminin merkeziyetçi ve demir yumruk politikasının bir uzantısı olarak düzenli bir ordu oluşturulmasına büyük önem verilmiştir. Rıza Şah'ın İran'a en büyük katkısı milli güvenliği sağlayacak güçlü bir ordu bırakması olmuştur. 1941'de tahtı oğluna bıraktığı

---

⁹ G. Hossein Razi, "Democratic-Authoritarian Attitudes and Social Background in a Non-Western Society: A Study of the Iranian Elite", **Comparative Politics**, Vol. 14, No. 1, Oct., 1981, s.59,67.

¹⁰ Amini, **a.g.m.**, s.133.

¹¹ Hüseyin, **a.g.e.**, s.78.

¹² Amini, **a.g.m.**, s.145.

¹³ Amini, **a.g.m.**, s.146.

zaman merkezileşmiş bir idari sistem meydana gelmişti. Muhammed Rıza Pehlevi tahta çıktıktan ve İngiliz-Rus işgali sona erdikten sonra üç temel hedef belirlemiştir: 1) Hem insan sayısı bakımından hem de araç bakımından orduyu yeniden teçhiz etmek, 2) Orduyu moral anlamda yeniden toparlamak, 3) Ordunun prestijini onarmak.¹⁴

Rıza Şah'ın kurduğu devletin iki temel dayanağı var olmuştur: Ordu ve bürokrasi. Yeni rejimin ana dayanağı olan ordu, ülkenin çeşitli bölgelerinde çıkan ayaklanmaları, ayrılıkçı hareketleri bastırmada oldukça başarı göstermiştir. Özellikle Gilan'da, Tebriz'de, Fars'ta, Kürdistan'daki ayrılıkçı isyanlarla Tebriz'deki ve Meşhed'deki jandarmada kazan kaldıranları bastırmıştır.¹⁵

Rıza Şah, Muhammed Rıza Pehlevi döneminde şahın tahtını korumada büyük başarı gösterecek olan orduya çok önem vermiştir. Orduyu adeta imtiyazlı bir kesim olarak yetiştirmiştir. Subayların terfileriyle, eğitimleriyle bizzat ilgilenen Rıza Şah, devlet arazilerini subaylara düşük fiyattan satmış, ikramiyeler dağıtmıştır, idarecilik görevleri vermiştir ve yolsuzluklarına göz yummuştur. Askeri tesislerin ve askeri okulların yapımına önem vermiştir. Pek çok askeri personeli de Avrupa'ya eğitim için göndermiştir.¹⁶ Böylece Rıza Şah, yerine geçecek oğluna merkezi yönetime bağlı, düzenli ve güçlü bir orduyu miras bırakmıştır.

Ordu şaha ve tahta olan bağlılığını gösterme fırsatını 1953'te milliyetçi başbakanlarına yapılan darbeye yakalamıştır.¹⁷ Şahın kısa bir müddet için bile olsa tahttan uzaklaşmak zorunda kalması ve ardından ülkesine ABD'nin planladığı bir darbeye geri dönebilmesi merkezi otoritenin daha fazla kuvvetlenmeye ihtiyacı olduğunu göstermiştir.

Pehlevi Hanedanı'nın en büyük destekçisi askerler olmuştur. Ordu her iki şah döneminde de şahsa bağlı bir kurum olma özelliğini korumuştur. Rıza Şah'ın oluşturduğu düzenli ordu, İran halkından çok yabancılara ve Rıza Şah'a bağlılık göstermiştir. Ordunun kuruluşunun başlangıcından itibaren kişiye bağlı kalması ve

---

¹⁴ Alvin J. Cottrell, "Iran's Armed Forces Under the Pahlavi Dynasty", ed. George Lenczowski, **Iran Under the Pahlavis**, U.S.A, 1978, ss.393-394.

¹⁵ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, İstanbul, 2009, s.92.

¹⁶ Abrahamian, **a.g.e.**, s.94.

¹⁷ Cottrell, **a.g.m.**, s.398.

sadece şahın, tahtını koruması için bir araç vazifesi görmesi halkla ordu arasında kopukluk meydana getirmiştir. “İran ordusu önceleri İngiliz ve Rus, daha sonrasında Amerika’nın rengini almıştır; fakat hiçbir zaman milli çıkarların savunucusu olamamıştır.”¹⁸ Amerikalı danışmanlar 30 yıldan fazla, gerçekleşen tüm eğitim, operasyon, istihbarat ve lojistik destek tatbikatlarında İranlı personelin yanı sıra her üç kuvvet komutanlığının bütün birimlerinde görev yapmışlardır.¹⁹

Ordudaki subayların büyük bir kısmı orta sınıftan gelmiştir ve şah tarafından el üstünde tutulmuşlardır. Ancak hiçbirinin fazla güçlenmesine müsaade edilmemiştir. Çok fazla popüler olan askerler ordudan uzaklaştırılmıştır. Ordu dıştan gelecek saldırılar için değil, daha çok içerideki muhalefeti bastırmak amacıyla kullanılmıştır. Amerikalı bir senatör olan Hubert Humplarey İranlı bir generalle sohbeti sırasında generalin söylediği karşısında hayrete düşmüştür: “Ordunun durumu çok iyi. Amerika’ya teşekkürler. Artık sivil halkla başa çıkabilecek duruma geldi. Bu ordu Ruslarla çarpışacak değil. İran halkı ile çarpışması plânlanıyor.”²⁰

3. Ulema

Arap işgalleri neticesinde İslâmlaşma süreci başlamadan önce İran’da Zerdüş dini hakim olmuştur. Ahuramazda’ya tapan ve Avesta adında bir kutsal kitapları olan İran halkı Abbasilerle beraber hemen hemen tamamen İslâmlaşmışlardır. Şiileşme ve İslâm bilginlerinin oluşturduğu ulema sınıfının ortaya çıkışı ise çok daha sonra gerçekleşmiştir.

İran’da ulema kesiminin ortaya çıkışı ve kurumsallaşması Caferiliğin resmi mezhep olarak kabul edildiği Safeviler döneminde başlamıştır. Safeviler tarafından İran’ı Şiileştirme amacıyla ülkeye bölgeden Şii ulema mensupları getirilmiş ve böylece bir Şii ruhban kesiminin oluşması sağlanmıştır. Osmanlı Devleti ile bu dönemde yoğunlaşmaya başlayan Sünni-Şii mücadelesi iki ülkenin bölgesel güç olma çabasının bir yansıması olmuştur. Sünniliğin temsilciliğini yapan Osmanlı’ya karşı İran’ın Şiiliğin

---

¹⁸ Seyyid Hüseyin Cemşidi, **Mebani ve Tarih-e Endişe-ye Nezami Der İran**, Tehran, 1380, s.527,533, 555.

¹⁹ Abbas Karabagi, **Generalin İtirafı: Şahın Son Genelkurmay Başkanı Abbas Karabagi’nin Anıları**, İstanbul, y.y., s.176.

²⁰ Asaf Hüseyin, **İran’da Devrim ve Karşı Devrim**, İstanbul, 1988, s.80,82.

temsilcisi olma çabası İran'da güçlenerek devletten bağımsız hale gelen ulema kesimini ortaya çıkarmıştır.

Ulemanın İran'daki siyasi pozisyonu istikrarlı bir seyir takip etmemiştir. Her gelen hanedan döneminde şahlar ulemayı güç dengesinde farklı bir yere oturtmuşlardır ve ulema kimi zaman etkin konuma gelirken kimi zamanda etkinliğini kaybetmiştir.

İran'da Şiilikten kaynaklanan genel inanç, saklı olan On İkinci İmam gelene kadar her türlü yönetimin gayrimeşru olduğudur. Ancak Safevi Devleti döneminde devletin merkezi güç kazanması ve bu dönemde Şiiliğin Caferi yani on iki imamcı mezhebinin resmi mezhep olarak benimsenmesi üzerine, ulema arasında düzen, güvenlik ve adalet sağlandığı sürece şahın gücünün artmasına tepki göstermeme eğilimi belirlemiştir.²¹

Ulemanın siyasi manada güç kazanması aslında Şiiliğin Usuli ve Ahbari ekolleri arasındaki mücadelenin sonucuna bağlı olarak doğmuştur. Özellikle 1722'den sonra bu iki ekol arasında bazı konularda görüş ayrılığı doğmuştur. Ahbariler hukuki meselelerin çözümünde kutsal metinlerin yeterli olduğunu ve içtihadı gerek olmadığını savunurken Usuliler zaman içerisinde ortaya çıkacak ihtilâflara çözüm bulmak için "müçtehid" dedikleri kutsal metin tefsirleri yapabilecek din alimlerine ihtiyaç olduğunu savunmuşlardır. Usulilerin bu çatışmadan galip çıkmaları sonucu ortaya bir "merciyet-i taklid" kavramı çıkmıştır.²² Bu kavrama ileride ayrıntılı şekilde değinilecektir. Ancak burada kısaca açıklamak gerekirse; Şiilikte halk yığınlarının din konusunda her şeyi lâyıkiyla bilemeyecekleri ve kutsal metinlerin yorumlanması için bir din alimine ihtiyacı olduğu inancı hakimdir. Bu da temelde yukarıda açıklandığı gibi Usuli görüşüdür.

Usuli ekolünün zaferiyle özellikle Kaçar döneminde ulemanın siyasi gücü oldukça arttı. Bu dönemde ulema Kaçar Hanedanı'nın merkezî otoritesine meydan okur duruma gelmiştir. Ulema XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında monarşinin siyasetine ve ekonomi politikalarına karşı çıkmaya başlamıştır. Merkezi otoriteyle ulema arasındaki bu çatışma ulemayı güçlendirirken aynı zamanda ulema içi çatışmaları sona

---

²¹ Şahrüh Ahavi, **İran'da Din ve Siyaset (Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri)**, İstanbul, 1990, s.43.

²² Ahavi, **a.g.e.**, s.39.

erdirmiştir ve müçtehidler tarafından içtihad verilebileceği konusunda anlaşma sağlanmıştır.²³

20. yüzyıl İran tarihi boyunca ulema pek çok önemli olayda belirleyiciliğini göstermiştir:

- 1891-1892 Tütün Ayaklanması
- 1906-1911 Anayasal Devrim
- Musaddık'ın petrolü millileştirme hareketi
- 1963 şaha karşı ayaklanma
- 1979 İran Devrimi²⁴

Tütün Ayaklanması ulemanın gücünü gösteren önemli somut bir örnektir. Kaçar şahının tütünün üretim, dağıtım ve satış hakkını bir İngiliz şirketine vermesi üzerine ulema halka tütün kullanmayı bırakması konusunda fetva vermiştir. Şah Tahran Uleması lideri olan Hacı Mirza Hasan Aştiyani'ye ultimatoma vererek ya Tahran'ı terk etmesini ya da fetvayı geri almasını istemiştir. Aştiyani ülkesini terk etmeyi göze alınca halkın saraya saldırması üzerine şah tarafından halka ateş açtırılmıştır. Fakat halk durdurulamayınca şah, Aştiyani'den gitmemesini rica etmek zorunda kalmıştır ve tütün imtiyazını da İngilizlerden geri almıştır.²⁵ “Şirazi'nin tütün boykotu hakkında vermiş olduğu fetvayı ve bunun meydana getirdiği tesiri, Sünni tarihinde ve hatta XIX. yüzyıldan önceki Şii tarihinde görmek neredeyse imkânsızdır. Şirazi'nin fetvası, şahın bu konudaki kararını geçersiz kılmakla kalmamış, aynı zamanda merceiyyetin genel olarak şahın istibdad rejimini de kontrol edebileceğini göstermiştir.”²⁶

Ulema ile tüccar ve esnaf sınıfının işbirliği sonucu başarılı olan bu hareketin temelindeki neden, verilen imtiyazın hem ulusal bağımsızlığa zarar vermesi hem de yerli tüccar ve esnafı zarara uğratması olmuştur. “Tütün hareketi, şahlık rejiminin uzun tarihi boyunca ilk kez halkın isteği karşısında diz çökmek zorunda kaldığı bir hareket

---

²³ Hüseyin, **a.g.e.**, s.56,58.

²⁴ Mansoor Moaddel, “The Shi'i Ulama and the State in Iran”, **Theory and Society**, Vol. 15, No. 4, Jul.1986, s.519.

²⁵ Hüseyin, **a.g.e.**, s.58.

²⁶ Mazlum Uyar, **Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri: İmamiyye Şiası'nda Usulilik ve Hiyerarşik Yapılanması**, İstanbul, 2004, s.303.

olmuştur.”²⁷ Bundan sonraki süreçte gerçekleşen toplumsal hareketlerde çoğunlukla ulema ve bazar başı çeken kesimler olmuştur ve bu iki sınıfın kitlesel örgütlenmeler oluşturabilme yetenekleri, söz konusu toplumsal hareketlerin başarıya ulaşmasında büyük rol oynamıştır. Halkı örgütleme yeteneklerinin arkasında yatan en büyük neden de özellikle bu iki kesimin devletten bağımsız bir yapıya sahip olmalarıdır. Bazar, ülke ekonomisinin önemli bir oranını elinde tutan bir yapı olarak devletin iktisadi politikalarında mutlaka dikkate alınması gerekli bir aktördür. Aynı zamanda ileride bazar incelenirken ayrıntılı olarak değinilecek olan ‘bazarın dindar yapısı’ da ulema ile işbirliğinde ve halkı örgütlemeye önemli bir katkı sağlamıştır.

Devlet karşısında bağımsızlığını sağlamış olan en önemli kurum olarak ulema, bu bağımsızlığını pek çok nedene borçludur. Öncelikle ulema Şiiliğin ülkenin resmi mezhebi olarak kabul edildiği Safevi hanedanlığı döneminde çok önemli bir güç elde etmiştir. Ancak dini gücünü yönetimin siyasi kararları üzerinde kullanabildiği Kaçarlar devrinde, ülke siyasetinde hesaba katılması gereken bir aktör haline gelmiştir. Şiilikte kayıp imam gelinceye kadar tüm yönetimler gayrimeşru kabul edilmiştir; ancak ülkeyi adaletle yönettiği sürece tahta yönelik önemli bir tehdit olmamıştır. Ulema’nın kazandığı bağımsız yapı, şahın halka zulmettiği dönemlerde ulemayı halkın sığınabileceği bir kurum haline getirmiştir.

Ulemanın devletten bağımsız yapısının birinci nedeni, maddi anlamda bağımsız olmasından ileri gelmektedir. İran’da birer devlet memuru niteliğinde olmayan din adamları ve ulema, gelirlerini halktan elde etmektedirler. Şia’da zekat ve hums* gibi dini vergiler ulema eliyle halktan toplanmaktadır ve toplanan paraların miktarı da bir nevi o müçtehidin halk içindeki şöhretiyle doğru orantılı olmaktadır. Hums ve özellikle humstan elde edilen imamın hissesi Safeviler sonrası Şii ulema için en önemli gelir kaynağı olarak kabul edilmiştir.²⁸ Uyar tarafından zikredilen diğer bir etken yine Safevilerle beraber ortaya çıkan bir uygulamadır. Bir nevi gayrimeşru kazançtan alınan vergi olan ‘redd-i mezalim’ yani suç, günah ve cezayı affetme karşılığında kişinin ulemaya ödediği miktardan geriye kalan geliri meşruiyet kazanmaktadır. Ulemaya güç

---

²⁷ Ferhad Şeyh Ferşi, **Tahlili Der Nakş-e Siyasi-ye Uleman-e Şi’e Der Peydayeş-e Engelab-e İslami**, Tehran, 1380, s.26,29.

* Dini bir vergi olan hums, Şii inancına göre altı paya ayrılır. Üçü, Allah’a, Peygamber’e ve onun yakınlarına aittir. Diğer üçü de “imamın hissesi” olarak adlandırılmakta olup kayıp olan 12. İmam’ı temsilen müçtehidlere verilmektedir.

²⁸ Uyar, **a.g.e.**, s.273.

kazandıran diğerk bir önemli etken vakıfların idaresidir. Cami, medrese ve türbelere bitişik olarak inşa edilen bu kurumlar ulemanın önemli bir gelir kaynağını oluşturmuştur.²⁹

Ulemanın güç kazanması rejimi onlarla işbirliğine yöneltmiştir. Aynı zamanda ulemanın desteğinin sağlanması, yönetimin gücünü yasallaştırmasının, meşruiyet kazanmasının bir yolu olmuştur. Bu dönemde ulema özellikle eğitim ve yargı alanında önemli fonksiyonlara sahip olmuşlardır. Eğitimde tekelleşmiş olan ulema şer'i mahkemeleri de yönetmiştir.³⁰

Ulemanın gücünü pekiştiren önemli bir unsur da içinde fazlaca toprak sahibi bulunmasıydı. Özellikle üst düzey üyelerinden bazıları İran'ın feodal sınıfının bir fraksiyonunu oluşturmaktaydı.³¹

Ulemanın Kaçarlar'dan sonra Pehlevi Hanedanı'nın yükselişinde de önemli bir rolü olmuştur. Rıza Han önce savaş bakanı olarak görev yaptığı hükümeti devirip kendisini şah ilân etme yolunda özellikle üst düzey dini liderleri çeşitli yöntemlerle elde etmiştir. Etkin din adamlarına rüşvet verme ve aralarında ayrılık çıkarma klâsik yöntemleri olmuştur. Ulemanın istediği yegâne şey cumhuriyetin ilân edilmemesiydi. Rıza Şah'tan aldıkları söz onu desteklemelerinde önemli bir etken olmuştur. Aynı zamanda Kaçar Hanedanı'nın yolsuzluk içinde olması ulemayı rahatsız eden ikinci noktaydı.³²

1921-1925 dönemi ulema ile Pehlevi Hanedanı arasında barışın hakim olduğu bir dönem olmuştur. Rıza Han tahta çıkışında ulemadan büyük destek almıştır. Din adamları kesiminin onu destekleme nedenlerinden biri orduda başarılı bir komutan olmasıydı. Din adamları Rıza Han'ı emperyalist olarak gördükleri İngilizlere karşı duracak ve Kaçar Hanedanı'nın çürümüşlüğünü ortadan kaldıracak iktidar sahibi bir kişi olarak görmüşlerdir.³³

---

²⁹ Uyar, **a.g.e.**, s.279.

³⁰ Moaddel, **a.g.m.**, s.523.

³¹ Moaddel, **a.g.m.**, s.524.

³² Mohammad H. Faghfoory, "The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 19, No. 4., Nov., 1987, s.414.

³³ Faghfoory, **a.g.m.**, s.416.

Ulema günlük hayattaki gücünü birtakım sosyal fonksiyonlarından almıştır. Bunlar arasında kendilerine emanet edilen fonlar, yetim ve dulların himayesi, zekat toplamak, evrak tasdiki, inananlardan toplanan paralarla din kurumunun ihtiyaçlarının karşılanması gibi işlevler yer almıştır. Bunların yanında ulema hukuki ve eğitim alanında önemli fonksiyonlara sahip olmuştur ve Rıza Han bu fonksiyonları kısıtlayıcı bazı kanunlar çıkarmaya kalkınca bir zamanlar şah olmasına vesile olduğu Rıza Han'a cephe almıştır. Kıyafet Kanunu, Tahran Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesi'nin açılması, dini okulların müfredatının düzenlenmesine ilişkin kanun, şer'i mahkemelerin sadece evlilik, boşanma ve vasi tayini gibi konulara bakacak olması ve kararlarının devlet mahkemeleri tarafından gözden geçirilmesi gibi hususlar ulemanın tekelleşen gücünü sarsıcı nitelikte olmuştur.³⁴

1940'lı yılların sonu ile 1950'li yılların başında ulema kendi arasında birkaç gruba ayrılmıştı: 1) Burujerdi-Behbehani'nin liderliği yaptığı grup, 2) Fedaiyan-e İslam, 3) Kaşani ve bazı elit olmayan ulema mensupları, 4) Meclis içinde yer alan din adamları kesimi.³⁵

1950'lerde petrolün millileştirilme döneminde ulema ile Musaddık arasında geçici bir işbirliği dönemi olmuştur. Kaşani'nin başını çeken grubun Musaddık'ın liderliğini yaptığı Milli Cephe'ye olan bağlılıkları daha sonradan bozulmuştur. Musaddık'ın emperyalist kabul edilen ve İran'ı iki kere işgal eden İngiltere'ye karşı milliyetçi politikası takdir edilmiştir. Ancak Musaddık demokrat olarak tabir edebileceğimiz bir başbakandı. Ulemanın ise yegane korkusu cumhuriyet rejiminin ülkeye hakim olmasıydı. Bu da ulemanın üst düzey grubunun Musaddık karşısında monarşiyi desteklemesini sağlamıştır. Bugün bile Musaddık milliyetçi yönüyle sevilip ona karşı yapılan Amerikan darbesi nefretle karşılanırken demokrat kimliği rejim tarafından fazla vurgulanmamaktadır.

1960'lara gelene kadar ulema ile devlet arasında önemli bir çatışma olmamıştır. Fakat Muhammed Rıza Pehlevi'nin 1962'de uygulamaya koyduğu toprak reformu yasası yeni cepheleşmeye yol açmıştır ve 1963'te Humeyni'nin liderlik edeceği ayaklanma, devrime giden süreçte adeta bir mihenk taşı oluşturmuştur.

---

³⁴ Ahavi, **a.g.m.**, s.83,85.

³⁵ Ahavi, **a.g.m.**, s.132.

Rıza Şah ülkesinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü korumak, dış güçlerin müdahalelerini bertaraf etmek için ülkesini diktatör baskısıyla yönetirken Muhammed Rıza Pehlevi maalesef tahtını korumak için otokratik bir yönetim kurmuştur. 1970'lerde artan petrol gelirleri ve Pehlevi Vakfı'na aktarılan fonlarla hanedan, zenginliğini ve gücünü arttırdı. Fakat hanedanın zenginleşirken halkın fakirleşmesi ve baskı altında ezilmesi, devrime giden süreci hızlandırmıştır ve iktidarın gücünün sarsılmasına neden olmuştur. Bu ortam da 1960'larda Humeyni'nin liderliğini kabul eden ulemanın halkı etkisi altına alarak devrimi üstlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Böylece özellikle 1963 sonrasında ulemanın gücünü gitgide arttırdığı bir dönem başlamıştır.

4. Bazar

Bazar ticari ve finansal ağların en büyük ve en önemli parçasını oluşturmaktadır. Bugün bazar terimi esnaf, zanaatkâr, küçük dükkân sahipleri, toptancılar, sarraflar, komisyoncular ve perakendeci tüccarları kapsamaktadır.³⁶

Bazar İran toplumu içinde en homojen yapıya sahip olan grup olmuştur. Bu da devrime giden süreçte özellikle bu grubun ulemanın yanında etkili olmasını sağlamıştır.³⁷ Bazarın kendine has birtakım özellikleri onun ulema kesimi ile birlikte kitlesel hareketleri kolayca yönlendirebilmesine olanak tanımıştır. “Bazar halkın iktisadi faaliyetlerde bulunduğu bir geçim merkezi olmasının yanı sıra içinde camisinin de bulunduğu halkın maddi ve manevî ihtiyaçlarını karşıladığı bir merkez olagelmıştır.”³⁸ Bazar ve ulema belli imtiyazlara ve halkın güvenine sahip iki kurum olarak daima yakın ilişkilere sahip olmuşlardır. Bazar ekonominin önemli bir parçası olan ticari hayata yön vermek gibi bir imtiyaza sahipken ulema da eğitim ve şer'i hükümleri yorumlama gibi imtiyazlarının yanında XIX. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi kararlara etkide bulunma gücüne de sahip olmuştur. Ayrıca her iki kesim de rejimle halk arasında bir nevi arabuluculuk rolünü oynayan kesimler olmuşlardır.³⁹

---

³⁶ Mehdi Mozaffari, “Why the Bazar Rebels”, *Journal of Peace Research*, Vol. 28, No. 4., Nov., 1991, s.378.

³⁷ Mozaffari, *a.g.m.*, s.380.

³⁸ Rahim Ruhbahş, *Nakş-e Bazar Der Gıyam-e Panzdeh-e Hordad*, Tehran, 1381, s.19.

³⁹ Ruhbahş, *a.g.e.*, s.21.

Pehleviler devrinde özellikle siyaseten etkisiz bir grup olan bazar, sadece 1906 yılında başlayan anayasal devrim neticesinde oluşturulan mecliste ve sonradan 17. mecliste temsil edilme imkânına kavuşmuştur. Bazardan kimileri özellikle profesyonel bazar esnafı Pehlevi rejiminde bir makam sahibi olmak için bazar ile olan ilişkilerini kesmek zorunda kalmışlardır.⁴⁰

Bazarın devletle olan ekonomik ve siyasi mücadelesi XIX. yüzyıla kadar dayanmaktadır. 1850'lerden itibaren devlet ve bazar arasında ekonomik gücü elde tutma ve İran pazarını kontrol etmede büyük bir mücadele başlamıştır. Pehlevi rejimi döneminde de kitlesel bazar ayaklanmaları, devlet-bazar cepheleşmeleri devam etmiştir.⁴¹ Son iki yüzyıl boyunca İran'da meydana gelmiş olan ekonomik ve sosyal değişimler bazar üzerinde önemli ölçüde tesir bırakmıştır. Özellikle Pehlevi rejiminin benimsediği modernleşme politikaları nedeniyle bazarın İran ekonomisindeki geleneksel rolü sarsılmıştır. Ekonomik faaliyetlerin merkezi olan bazar, Batı'yla olan ilişkiler neticesinde oluşan yeni yapılanmalardan ötürü eski konumunu kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Büyük alışveriş merkezlerinin açılması ve alışveriş sisteminde dünya standartlarının örnek alınmaya çalışılması bazarın konumunu olumsuz etkilemiştir. Aynı zamanda rejimin yabancılarla olan iktisadi ilişkilerinde bağımlı taraf haline gelmesi, ticari imtiyazlarla yerli üretici, esnaf ve tüccar kesimlerinin zarara uğratılması, bazarın devletle olan ilişkilerinde Tütün Ayaklanması'yla başlayıp 1979'daki İslâm Devrimi'ne kadar devam edecek bir mücadele sürecini başlatmıştır.⁴²

Bazarı elimine etmek için ilk yasa, Rıza Şah döneminde 11 Aralık 1926 tarihinde yürürlüğe konmuştur. Bu yasa bazar esnafı arasında devlet hazinesine ödemek zorunda oldukları vergileri arttırmaktan dolayı bazar karşıtı bir yasa olarak algılanmıştır.⁴³

Bazar esnafının hükümete karşı direniş göstermediği tek dönem Muhammed Musaddık'ın başbakanlık yaptığı dönem olmuştur. Bazarın Musaddık'a tamamen sadık kalmasının ve ondan memnuniyet duymasının nedeni, Musaddık'ın milliyetçi politikaları olmuştur. Petrolün millileştirilmesi hareketi başta olmak üzere ithal ürünlere

---

⁴⁰ Mozaffari, **a.g.m.**, s.387.

⁴¹ Nimah Mazaheri, "State Repression in the Iranian Bazar, 1975-1977: Anti-Profiteering Campaign and Impending Revolution", **Iranian Studies**, Vol. 39, No. 3, September 2006, s.402.

⁴² Ruhbahş, **a.g.e.**, s.22.

⁴³ Mozaffari, **a.g.m.**, s.382.

karşı yerli esnafı korumacı politikalar izlemesi bunu sağlamıştır. Ancak Musaddık'ın bir darbeyle devrilmesinden sonra güç dengesi yine eski halini almıştır. Şahın özellikle 1953 darbesi sonrası izlediği baskıcı politikasının sonucu bazar da susturulması gerekli hedef kitle haline gelmiştir.⁴⁴

1960'lara doğru bazarın elinden ekonomik gücünü almak için rejim pek çok araç kullanmıştır. Kitlesele gösterileri şiddet kullanarak bastırmanın yanında ekonomik araçlara da başvurmuştur. Kooperatifleri, bankaları, süpermarketleri, büyük alışveriş merkezlerini özellikle küçük esnafı ekonomik hayattan kaldırmak için kullanmıştır. Şah 1960'lardan itibaren bazarın ekonomik faaliyetlerine müdahale etmiştir. Bunun için de ithalat-ihracat imtiyazlarını düzenleme, kredileri kısıtlama ve fiyatları düzenleme gibi araçları kullanmıştır.⁴⁵

1975'te İran siyasi sisteminde tek partiye geçilmesinden de bazar olumsuz etkilenmiştir. Şahın Rastahiz Partisi'ni kurmasından sonra partinin ilk örgütlendiği yerlerden biri bazar olmuştur. Bazar içinde Rastahiz'in şubelerinin açılmasından sonra esnaf üye olmaya zorlanmıştır. Bazarın gücünü ortadan kaldırmak için bazar liderleri baskı altına alınmaya ve kontrol edilmeye çabalanmıştır. İkinci olarak da esnaf birlikleri rejim tarafından tasfiye edilmeye çalışılırken yerlerine rejimle uyum içinde çalışacak yeni bir sistem kurulmaya teşebbüs edilmiştir. Bazarın gücünün ortadan kaldırılması için esnaf birlikleri yok edilmeye çalışılmış ve yerlerine ticaret odaları oluşturulmak istenmiştir. Başlarına da özellikle bazardan olmayan yöneticiler getirilmiştir.⁴⁶

Devrime giden süreçte bazarın ulemanın yanında yer alması önemli oranda bu ekonomik gücün kırılmak istenmesine bağlıdır. Devrim, toplumun halk kitleleri üzerinde önemli etkisi olan ulema ile ekonomik hayatı elinde tutmaya çalışan fakat rejim tarafından iktidarı tehdit edilen bazarın ortak zaferi olmuştur.

---

⁴⁴ Mozaffari, **a.g.m.**, s.383.

⁴⁵ Mazaheri, **a.g.m.**, s.403.

⁴⁶ Mazaheri, **a.g.m.**, s.404.

5. Toprak Sahipleri

Sahip oldukları toprakların büyüklüğü nedeniyle malekan-e bozorg (büyük toprak sahipleri), özellikle Muhammed Rıza Pehlevi döneminde toprak reformu yasası yürürlüğe konulana kadar büyük bir güce sahip olmuştur. Siyasi temsil bakımından da Rıza Han döneminde ve 1960'ların başlarına kadar oldukça güçlü bir yeri olan bu kesim, Muhammed Rıza Pehlevi tarafından güçten düşürülmek istenmiştir. Toprak sahibi kesim Rıza Han döneminde iktidarın önemli bir parçasıyken Muhammed Rıza Pehlevi iktidara geldikten sonra rejim, gücünü başka kesimlerden almaya başlamıştır. Özellikle 1960'lardan itibaren bir modernizasyon süreciyle birlikte gösterilen sanayileşme çabaları farklı sınıfları da meydana getirmiştir. Sanayileşmeye paralel olarak yaşanan sosyal şartlar, kentli sanayi çalışanları sınıfını ve modernleşme aşamasının destekçileri olarak aydın kesimi ortaya çıkarmıştır.

Toprak sahibi olmayan çiftçi ve köylü kesimini toprak sahibi yapmaya yönelik olarak çıkarılan toprak reformu yasası aslında hem ekonomik anlamda hem de siyasi anlamda çok güçlendiği düşünülen büyük toprak sahibi sınıfın bu gücünü sınırlandırmaya yönelik tasarlanmıştır. “Kudretinin temeli sahip oldukları arazilerden ve emlaklardan kaynaklanan eşraflar, 18. Meclis'in % 60'ını oluşturmaktaydı.”⁴⁷ Muhammed Rıza Pehlevi, rejimin yaşadığı problemleri aşabilmek için şikâyetlerin geldiği küçük toprak sahibi kesimle köylülerin desteğini almaya çalışmıştır. Böylece bu kesimi hem kendi denetimi altında tutmuş olacaktı hem de kendisine destek olacak bir üs yaratmış olacaktı.

Şah, toprak reformunu yürürlüğe koyarak iki mühim siyasi hedef belirlemiştir: 1) Geleneksel yöntemlerle üretim yaparak faaliyet gösteren büyük toprak sahiplerinin gücünü kırmak, 2) Köylü, çiftçi kesimine destek vererek o zamanlar etkisi artmakta olan dini kesime meyletmelerini ve rejime cephe almalarını önlemek.⁴⁸

Şahın haricinde bu yasanın çıkmasına üç kişi önemli katkılarda bulunmuştur. Bu kişiler; başbakanlık yapmış olan Esedullah Âlem –ki bu reformu şahın gücünü arttırmasının yolu olarak görüyordu -, toprak reformunu başlatmış olan ve 1961-

⁴⁷ Muhammed Rahim Ayvezi, *Tabakat-e İctimai ve Rejim-e Şah*, Tehran, 1380, s.158.

⁴⁸ Ayvezi, *a.g.e.*, s.165.

1962’de başbakanlık yapan Ali Emini, Emini’nin hükümetinde tarım bakanlığı yapmış olan Hasan Arsancani idi.⁴⁹

Alt kesimlerin desteklenmesi neticesinde şahın meşruiyetini sağlayacağı düşünülen bu reform, aslında tam tersi bir tepki yaratmıştır ve toprak sahipleri kesiminin yanında ulemayı da kendisine karşı kıskırtmıştır. Çünkü ulema içerisinde büyük toprakların sahibi olan kişiler mevcuttu. Toprak sahipleri ve ulema toprak reformu yasasına karşı çıkmışlardır; çünkü bunun gelişime sebep olmayacağını düşünmüşlerdir ve özellikle ulema hem İslâm hukukuna hem de anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır.⁵⁰

Toprak sahiplerini kontrol altına alan şah, yürüttüğü sanayileşme sürecinde en fazla sermaye sahibi sınıfın yanında yer almasını sağlamıştır. Yani bir anlamda eskiden beri çok güçlü bir feodal yapılanmaya sahip olan kesimin konumunu şehirli sermaye sahibi sınıf devralmıştır.

6. Milli Cephe*

Milli Cephe İran’daki milliyetçi kimliğe sahip pek çok partiden oluşmuştur. Milli Cephe’nin iktidara geldiği ve petrolün millileştirilmesi hareketiyle parlak günlerini yaşadığı tek dönem, Muhammed Musaddık’ın cephenin liderliğini yaptığı 1950’li yıllar olmuştur. Bu dönem de çok kısa bir dönem olmuştur; Cephe, 1953’te iç ve dış kaynakların hazırladığı bir gizli operasyonla iktidardan düşürülmüştür.

Milli Cephe, 1949 yılı içerisinde yapılmış olan 15. Meclis seçimlerinin baskı altında yapıldığını ileri sürerek seçimlerin iptalini istemiş olan yirmi kişinin temelini attığı bir örgütlenme olmuştur. Geniş bir siyasi kimliğe sahip olan Milli Cephe, çeşitli milliyetçi partilerin ve gerçek kişilerin meydana getirdiği adından da anlaşıldığı gibi bir

---

⁴⁹ Ali M. Ansari, “The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, ‘Modernization’ and the Consolidation of Power”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 3, July 2001, s.3.

⁵⁰ Ansari, **a.g.m.**, s.10.

* Milli Cephe siyasi olarak sadece 1950’lerde Musaddık iktidarıyla beraber etkin olmuştur ve sonraki yıllarda eski gücünü koruyamamıştır. Ancak sürgünde dahi olsa varlığını sürdürmesi, İran’da köklü bir geçmişi olması ve olabilecek toplumsal hareketlerde potansiyel bir gücünün olması (özellikle İran tarihindeki önemli olaylarda çok etkili olan bazar içinde Milli Cephe mühim dikkate değer taraftar kitlesine sahipti) dikkate alınarak ana aktör statüsünde değerlendirilmiştir.

cephe niteliğindedi; ancak nasyonalist bir söylem geliştirmemiştir, halkçı ve ulusal bağımsızlığa vurgu yapan bir cephe niteliğini korumuştur.⁵¹

Milli Cephe, İran'ın iki önemli sınıfının –geleneksel orta sınıf ile yeni orta sınıf- işbirliği neticesinde şekillenmiş olan bir örgütlenme olmuştur. Geleneksel orta sınıfın en mühim temsilcilerini bazar ve ulema oluşturmuştur. Yeni orta sınıf ise yüksek tahsilli kesimi meydana getirmiştir. Rıza Şah döneminde elit tabakayı teşkil eden yeni orta sınıf, Muhammed Rıza Pehlevi döneminde daha fazla halk tabanına inmeye ve partileşmeye başlamıştır. Daha sonra da Milli Cephe'nin şekillenmesinde geleneksel orta sınıfla işbirliği yapmışlardır.⁵² Milli Cephe'nin tabanı arasında da özellikle aydın kesim yer almıştır. Aydın kesimi de öğretmenler, üniversite öğrencileri, beyaz yakalılar, modern kesimden gruplar oluşturmuştur. Aynı zamanda bazarla, ulemayla ve komünist Tudeh Partisi'yle de iyi ilişkilere sahip olmuştur.⁵³

I.Milli Cephe'nin çekirdeğini oluşturan pek çok gruptan ikisi **Hizb-e İran** (İran Partisi) ve **Hizb-e Zahmetkeşan-e Millet-e İran** (İran Milletinin Zahmet Çekenlerinin Partisi) idi. 1943 yılında resmi olarak kurulmuş olan İran Partisi, milli kimliğiyle ön plâna çıkan, aynı zamanda liberal ve sosyal demokrat eğilimlerin karması olan bir parti olmuştur. Diğer yandan dini kimliğe sahip kişileri de barındırmıştır. Özellikle yabancıların ülkedeki egemen konumuna ve rejimin diktatör yönetimine karşı çıkmışlardır. İslâm Devrimi sürecinde canlandırılacak olan Milli Cephe'nin lideri olan Kerim Sencabi bu parti kökeninden gelmiştir.⁵⁴

Diğer bir parti olan İran Milletinin Zahmet Çekenlerinin Partisi'nin liderliğini Musaddık'tan sonra mecliste Tahran'ın ikinci temsilcisi olan Dr. Muzaffer Bekayi yapmıştır. Bu parti de Milli Cephe'yi örgütleyen partilerden biri olarak sayılmaktadır.⁵⁵ Daryuş Furuhar liderliğindeki **Paniranist Partisi**, Muhammed Nehşeb'in liderliğindeki **İran Halkının Özgürlüğü Topluluğu**, Kaşani ile işbirliği yapan **Mücahit Müslümanlar Topluluğu**, Ayetullah Talegani ve Ayetullah Honsari'yle işbirliği yapan

⁵¹ Ahmed Ali Zareşahi, **İlel-e Teşkil ve İnhilal-e Cebhe-ye Milli-ye İran**, Tehran, 1380, s.13.

⁵² Zareşahi, **a.g.e.**, s.26-27.

⁵³ Ervand Abrahamian, "Iran in Revolution: The Opposition Forces", **MERIP Reports**, No. 75/76, Iran in Revolution., Mar. - Apr., 1979, s.3.

⁵⁴ Keyvan Lovloi, "Der Amedi Ber Tehezzob Der Dehe-ye Bist", Der: Şura-ye Pejuheşgeran-e Bonyad-e Tarih-e Engelab-e İslami, **Ahzbaha-ye Siyasi Der İran**, Kum, 1378, ss.333-334,336.

⁵⁵ Lovloi, **a.g.m.**, s.339.

Nevvab Safevi'nin liderliğini yaptığı **Fedaiyan-e İslâm** da Milli Cephe'yi oluşturmuş olan diğer gruplardı.⁵⁶

I. Milli Cephe'nin şekillendiği ortam şu şartlardan ibaretti: II. Dünya Savaşı'ndan galip çıkmış olan büyük devletlerin müdahalelerinin arttığı, yeni orta sınıfın ön plâna çıktığı, Tudeh Partisi'nin bastırıldığı ve milli bir hareketin şekillenmesi için hazır olan siyasi, seçilmiş kesimin bulunduğu bir ortam mevcuttu.⁵⁷ 1950'li yıllar aslında genel olarak dünyada bağımsızlık ve milliyetçilik dalgasının var olduğu yıllar olmuştur. Bir yandan Ortadoğu'da gelişen Arap milliyetçiliği, diğer yandan henüz sömürge olmaktan kurtulamamış bazı üçüncü dünya ülkelerinin verdiği bağımsızlık savaşı sürerken İran içerisinde de büyük devletlerin müdahalesi milli hareketi besleyen en önemli etken olmuştur.

Temmuz 1952'deki zaferinden sonra devrilene kadar Milli Cephe, Musaddık liderliğinde parlak bir iktidar dönemi yaşamıştır. Özellikle Kaşani grubuyla işbirliği, Milli Cephe'nin ulema arasında da popüleritesini sağlamıştır. Fakat Milli Cephe'nin Tudeh Partisi'yle de önemli bir işbirliği olmuştur ve komünist niteliğinden ötürü bu işbirliği Kaşani tarafından olumsuz değerlendirilmiştir. Kaşani grubunun Musaddık'ı İslam'ı arkadan vurmakla ve sosyalist bir diktatörlüğü empoze etmekle suçlaması, Milli Cephe'yle Kaşani'nin arasının açılmasına neden olmuştur. Kaşani'nin partiden ayrılmasıyla Milli Cephe önemli bir güç kaybına uğramıştır. Bu, Cephe'nin özellikle ulema arasındaki desteğini olumsuz etkilemiştir.⁵⁸

Ulemanın desteğinin azalmasından sonra Tudeh'le olan işbirliği Milli Cephe'yi ayakta tutmaya yetmemiştir. Çünkü ileride daha ayrıntılı değerlendirileceği üzere İran'da Tudeh'in de dahil olduğu sol dağınıktı, sol gruplar arasında bir birlik mevcut değildi. İrili ufaklı farklı fraksiyonlara bölünmüş olan sol, devletin karşısında gereken gücü ortaya koyamamıştır. Dolayısıyla Milli Cephe'nin 1953'teki akıbetini engellemede ciddi hiçbir rolü olmamıştır.

---

⁵⁶ Zareşahi, **a.g.e.**, s.44.

⁵⁷ Zareşahi, **a.g.e.**, s.33.

⁵⁸ Abrahamian, **a.g.m.**, s.4.

1953 darbesinden sonra rejimin, yaşadığı deneyimden ders alarak giderek daha baskıcı bir politika izlemesi sonucu siyasi partiler de rahat nefes alamamıştır. Tabii bunların başında da Milli Cephe gelmektedir. Milli Cephe lideri Musaddık ev hapsine alınırken liderliğini yaptığı cephe de yasadışı ilân edilmiş ve yer altına çekilmiştir. Bundan sonra iki kez daha siyaset sahnesine çıkacak olan Milli Cephe hiçbir zaman Musaddık dönemindeki altın günlerini yaşayamamıştır. 1960'larda kurulan II. Milli Cephe ileride ayrıntılı olarak değinilecek olan 1963 ayaklanması sürecinde rol oynamış; ancak halk desteği eskisi gibi olmamış ve rejim tarafından kısa bir süre sonra bastırılmıştır. Sonradan da İslâm Devrimi sürecinde üçüncü örgütlenmeye gidilmiştir. Cephe devrim sürecinde aktif rol almıştır; ancak Geçici Hükümet'in çekilmesinden sonra Milli Cephe kökenliler siyaset dışına itilmişlerdir.

7. Marksist ve Radikal Oluşumlar

İran gibi dini dokunun önemli bir yer tuttuğu, Şii inancının Safeviler döneminden beri devletin resmî mezhebi olarak benimsendiği bir toplumda sol gruplar şaşırtıcı derecede etkili olabilmişlerdir. Devrime gidecek süreçte liderliği ulemaya kaptırılmış olmalarına karşılık önemli derecede kitlesel desteğe sahip oldukları söylenebilir.

İran'ın XX. yüzyıldaki hemen hemen tüm önemli siyasi gelişmelerinde İran solunun önemli katılımları olmuştur. Bunların başında 1906-1911 anayasal devrim hareketi, 1950'lerdeki Musaddık dönemi petrolü millileştirme hareketi ve en son 1979 İslâm Devrimi gelmektedir. Örgütlenmedeki başarıları sonucu kitlesel gösterilerle rejimi baskı altına almasına ve rejim açısından tehdit farz edilmesine karşılık ileride açıklanacak olan çeşitli nedenlerden ötürü politik olarak zayıf kalmıştır.⁵⁹

İran'da sol özellikle anayasal devrim sürecinin ardından 1950'lerden itibaren önemli bir varlık göstermeye başlamıştır. İran'da etkin olan sol partilerin başında komünist Tudeh Partisi gelmekteydi. 1941 yılında kurulmuş olan Tudeh'ten 1948'de ayrılanların oluşturduğu Üçüncü Kuvvet olarak isimlendirilen diğer bir grup ortaya çıkmıştır. Bunun yanında II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Rus işgali altında

---

⁵⁹ Haideh Moghissi and Saeed Rahnama, "The Working Class and the Islamic State in Iran", ed.by Stephanie Cronin, **Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left**, USA, 2004, s.280.

bulunan İran topraklarında Sovyet desteğini almış olan Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kalıntıları vardı.⁶⁰ Daha sonraları solun iç siyasi çekişmelerinden kaynaklanacak politik ve ideolojik bölünme neticesinde çok sayıda parti ortaya çıkmıştır.

Tudeh Partisi 1941-1953 döneminde deneyimsiz bir aydınlar topluluğundan yurtiçinde ve yurtdışında artık ciddiye alınır bir kitle partisine dönüşmüştü.⁶¹ 1951 yılında Tudeh, özellikle işçi kesimi ve aydınlar arasında sağlam bir konuma sahip olmuştur. Bunun yanında devletin belirli kurumlarına bile sızmayı başarmıştır. Ordunun istihbarat servisinde geniş bir askeri örgütlenme kurmuş olan Tudeh, meclise de milletvekili göndermeyi başarmıştır.⁶²

Musaddık'ın petrolü millileştirme teşebbüsünün ardından gelen 1953 darbesinden sonra Milli Cephe ile birlikte Tudeh Partisi ve diğer sol gruplar da baskı altına alınmıştır. Bu tarihten sonra yer altı faaliyetlerini sürdürerek ve liderlerinin gizlenmesi sayesinde varlığını devam ettiren Tudeh, 1970'lerde oluşacak muhtelif sol gruplarla beraber ancak 1979 devrimi sürecinde varlık gösterebilmiştir.

Tudeh'in yanı sıra rejime karşı muhtelif sol gruplar meydana gelmiştir. Tudeh dışında özellikle silâhlı eylem taktiğini benimseyen bazı gerilla örgütleri de İran toplumunun kimi kesimlerinde belli oranda etki sahibi olmuşlardır. Belli başlı gerilla örgütleri şunlardır:

- **Sazman-e Çerikha-ye Fedai-ye Halk-e İran** (İran Halkının Fedai Gerillaları Örgütü): Fedayi'lerin Marksist kanadını teşkil etmektedir.
- **Sazman-e Mücahidin-e Halk-e İran** (Halkın Mücahitleri Örgütü): İslâmî Mücahidin'e denk gelmektedir.
- Üçüncü grup, Halkın Mücahitleri Örgütü'nün Marksist kolunu oluşturmaktadır. 1975-1979 arasında Marksist Mücahidin olarak bilinen örgüt,

---

⁶⁰ Maziar Behrooz, **Nasıl Yapılamadı: İran'da Solun Yenilgisi**, Ankara, 2007, s.26.

⁶¹ Behrooz, **a.g.e.**, s.27.

⁶² Behrooz, **a.g.e.**, s.28.

devrimden sonra **Sazman-ı Peykar Der Rah-e Azad-e Tabaka-ye Karger** adını almıştır. Kısaca **Peykar** adıyla bilinmektedir.⁶³

Bunların dışında irili ufaklı pek çok örgüt olmakla birlikte Tudeh dışında en fazla kitlesel tabanı olan gruplar bunlardı.

Gerilla örgütlerinin tarihsel geçmişi 1963 yılındaki ayaklanmalar dönemine kadar gitmektedir. 1963 gösterilerinin ardından şahın muhalif hareketleri bastırmak için aldığı tedbirler, ordunun silâhsız pek çok göstericiyi vurması ve Savak'ın muhalefet ağlarını ortaya çıkarmak için yaptığı faaliyetler gerilla hareketlerinin zeminini hazırlamıştır.⁶⁴ İlk silahlı eylem de Ekim 1971'de iki gerillanın tutuklu bulunduğu bir karakolun gerillalar tarafından arkadaşlarının kurtarılması için başlattıkları Siyahkel eylemiydi.⁶⁵

Gerilla örgütleri içerisinde en dikkati çekenlerden biri, İslâmi anlayışla komünist ideolojiyi harmanlayan Fedaiyan Örgütü veya diğer adıyla Halkın Fedaileri Örgütü gelmekteydi. Bu örgüt varlığını 1940'larda Tudeh'le beraber göstermeye başlamıştır. Liderleri olan Nevvab Safevi tarafından yazılan "Din ve İntikam" adlı bildiriyle birlikte 1945 yılında kuruluşu ilân edilmiştir.⁶⁶

Fedaiyan Örgütü temel olarak İran toplumunun alt kesimlerini temsil etmiştir ve liderleri de orta kesimden gelmiştir. Fedaiyan, rejimi yolsuzluğun temeli olarak görmüştür ve İran'da İslâmi kuralların hakim olacağı bir geri dönüşü bunun temel çözümü olarak sunmuştur.⁶⁷ Her ne kadar böyle bir geri dönüşü ve İslâmi düzeni savunmakla ulema ile benzerlik gösteriyorsa da ulemanın önde gelen liderleri –özellikle de Büyük Ayetullah Burujerdi- tarafından kabul görmemiştir.⁶⁸

Fedaiyan Örgütü'nün Tudeh'e getirdiği en büyük eleştiri, onun Sovyetler Birliği'ne körü körüne bağlı kalması ve silâhlı mücadele yerine siyasal mücadeleyi tercih etmesiydi. Silâhlı eylemi siyasal eyleme karşı savunan örgüt, yıllarca süren

---

⁶³ Ervand Abrahamian, *The Guerrilla Movement in Iran, 1963-1977*, **MERIP Reports**, No. 86, The Left Forces in Iran, (Mar. - Apr., 1980), s.4.

⁶⁴ Abrahamian, **a.g.m.**, s.4.

⁶⁵ Abrahamian, **a.g.m.**, s.3.

⁶⁶ Seyed Mohammad Ali Taghavi, "Fadaeeyan_i Islam: The Prototype of Islamic Hard-liners in Iran", **Middle Eastern Studies**, Vol.40, No.1, January 2004, s.153.

⁶⁷ Taghavi, **a.g.m.**, s.159-160.

⁶⁸ Taghavi, **a.g.m.**, s.161.

mücadelesine rağmen sosyalist bir devrimi gerçekleştirmede başarısız olmuştur ve iki gruba ayrılmıştır: Fedaiyan Çoğunluk ve Fedaiyan Azınlık. Azınlık, politika değişikliği yaparak siyasi eylemi savunmaya başlamıştır ve Tudeh Partisi ile yakın ilişkiler kurmuştur.⁶⁹

Mücahidin Örgütü de geleneksel orta sınıf tabanına mensuptu; ancak Mücahidin daha ziyade ulema ve bazar gibi geleneksel sınıftan gelmişken, Fedaiyan modern orta sınıftan gelmiştir. Mücahidin 1972 yılından sonra daha çok Marksist ideolojiyi benimsemeye ve Sovyet, Çin, Küba modellerini takip etmeye başlamıştır.⁷⁰

İran'daki sol ve radikal grupların ulema gibi başarılı olamaması ve istedikleri gibi rejimi devirip komünist bir oluşum meydana getirememelerinin ardında pek çok neden vardır. Öncelikle daha önce de değinildiği gibi büyük parçalanmalar yaşamışlardır. Başta Tudeh Partisi olmak üzere pek çok sol ve komünist grup, dışarıdan talimat alır pozisyona gelmişlerdir. Özellikle kitleleri peşinden sürüklemiş ve siyasi arenada kısa bir dönem dahi olsa varlık göstermiş olan Tudeh Partisi Sovyetler Birliği'nin çıkarlarını çok fazla gözetmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin işgalinden çok çekmiş olan ve bağımsız bir devlet arzulayan İran toplumu için bu itici bir unsur olmuştur. Bunun yanında İran'da derli toplu ortak bir ideolojiyi benimsemiş bir sol yoktu. Ulusal çıkarların üzerinde önlerindeki komünist rejimleri takip eden sol grupların her biri farklı fraksiyonları benimsemiştir. Kimi Sovyetler Birliği'ni takip ederken kimisi Çin modelini takip etmiştir. Tüm bunların yanı sıra grup içi liderlik yarışı ve nihayetinde gelen bölünmeler sayısız irili ufaklı sol grupçuklar meydana getirmiştir. Dolayısıyla toplumun tüm kesimlerini kendi şemsiyesi altında birleştirebilen bir sol parti ortaya çıkmamıştır.

B. 1979'a Kadar İran İç Siyasetinde Tarihi Arka Plan

1. 1906-1911 Meşrutiyet Devrimi ve Ulemanın Rolü

İran'daki anayasal hareket kimileri tarafından gerçek bir devrim olarak değerlendirilmezken kimilerine göre ise hakiki bir inkılâp olarak algılanmaktadır.

---

⁶⁹ Abrahamian, **a.g.m.**, s.8.

⁷⁰ Abrahamian, **a.g.m.**, s.10-11.

Ervand Abrahamian'a göre İran'daki anayasal devrim hareketi, eski despotizmi ortadan kaldırıp mutlak bir monarşik sistemden parlamenter monarşiye doğru radikal bir dönüşümü başarması bakımından gerçek bir devrimdir.⁷¹

Kaçarlar hanedanlığının özellikle Nasiruddin Şah zamanından itibaren devlet katında yolsuzluğun, israfın, israfla beraber yoksulluğun artması, alınan yabancı krediler ile verilen imtiyazların ülke üzerinde Rus ve İngiliz nüfuzunu arttırması ortaya toplumsal bir rahatsızlığı çıkarmıştır. Bu rahatsızlık özellikle tüccarlar, esnaflar ve ulema tarafından algılanmıştır.⁷² Yabancıların ülke üzerindeki müdahalelerinin ve nüfuzunun artmasının yanı sıra devletin adaletsiz ve diktatörce yönetimi ve can ve mal güvenliğinin eksikliği gibi pek çok olumsuz etken mevcut olmuştur.⁷³

Meşrutiyet Devrimi'ni hazırlayanları ve onu destekleyenleri motive edici iki unsur bulunmaktaydı: 1) Siyasi rejimin güçsüzlüğü, 2) Mali buhranla beraber rejimin yetersizliği ve liyâkatsizliği. Bu iki unsur devletin, tabandan gelen istekleri engellemesini ve buhranı kontrol altına almasını sağlayamamıştır.⁷⁴ Devrimi hazırlayan pek çok neden bulunmaktadır:

- Kaçar Hanedanı döneminin baskı rejimi,
- İran ve Avrupa arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve özgürlük fikrinin işlendiği Farsça gazetelerin İran içinde ve dışında yayınlanması,
- İranlıların Avrupa'ya yapmaya başladıkları yolculuklar,
- Ulemanın halk nazarında ve tarihsel süreçte sahip olduğu güç neticesinde Meşrutiyet hareketinde de öncülük etmesi,
- İngiltere'nin ve Rusya'nın İran üzerinde yaşadıkları nüfuz mücadelesinin yönetimi zayıflatması,
- 1904-1905'te Rusya'da meydana gelen devrim neticesinde bu ülkenin İran'da zaafa uğramış olması,
- Kaçar Hanedanı'nda ve nüfuzlu devlet ricali arasındaki iç çekişmelerin yönetimi zaafa uğratması,

---

⁷¹ Ervand Abrahamian, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 10, No. 3., Aug., 1979, s.386.

⁷² Mazlum Uyar, **İran'da Modernleşme ve Din Adamları: Meşrutiyet Örneği**, İstanbul, 2008, s.57.

⁷³ Mehdi Ensari, **Şeyh Fazlullah Nuri ve Meşrutiyet**, Tehran, 1376, s.54.

⁷⁴ Ensari, **a.g.e.**, s.52.

- Muzaffereddin Şah'ın yönetim konusundaki yetersizliği.⁷⁵

Kaçar Hanedanı'nın başarısız bir yönetim sergilemesi en fazla aydın kesim ve ulema ile arasının bozulmasına neden olmuştur. Aydın kesim modern ve gelişmiş bir İran'ın yaratılmasında vazgeçilmez olarak şu üç unsuru görmüştür: anayasalcılık, sekülerizm ve milliyetçilik. Aydın kesim zaman zaman amacını gerçekleştirmek için şaha karşı ulemayla –Meşrutî Devrim'de olduğu gibi- işbirliği yapmıştır.⁷⁶

Meşrutiyet yönetiminin fikrî ve entelektüel temelleri Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin vasıtasıyla atılmıştır. Bu genç entelektüel kesim, Avrupalı kültürle tanışmıştır ve oradaki siyasi sistemi tanıma olanağı elde etmiştir. Batı meşrutiyet modelini kendi ülkelerine entegre etmek istemiştir.⁷⁷ Dolayısıyla amaç, yönetimdeki çürümüşlüğü ortadan kaldırmak olmakla birlikte bu iki kesimin hedefledikleri aynı şeyler olmamıştır. Ulema adaletsizliğe dayanan mevcut diktatör rejimi onaylamamıştır. Fakat ulema alternatif bir seçim olarak Avrupa tarzı bir demokrasi anlayışını da benimsememiştir.⁷⁸ Sadece adil bir monarşik yönetim anlayışı tercih edilmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri Şiilik inancının dayandığı temellerden kaynaklanmaktadır. İmamiyet inancına göre kayıp olan On İkinci İmam'ın yerine yönetimi ele alacak hiçbir yönetim meşru kabul edilmemiştir. Ancak adil olması ve İslâm'a saygı duyması kaydıyla yönetimlere ehven-i şer olarak bakılmıştır. Kaçar Hanedanı yöneticilerinin adil bir yönetim anlayışından uzaklaşması, ulemanın anayasayı monarşinin adaletsizliklerini sınırlandıracak bir araç olarak görmesine neden olmuştur. Bu da anayasal bir demokrasi isteyen aydın kesimle ulemayı yan yana getirerek rejime karşı bir Meşrutiyet Devrimi'nin gerçekleşmesini sağlamıştır.

Daha önce değinilen Tütün Ayaklanması ulemanın gücünü gösteren ve anayasal devrime geçişi hazırlayan önemli bir olay olmuştur. Özellikle zengin orta sınıf ve aydın kesim, yönetimden duydukları hoşnutsuzluğu 1891-1892 tütün ayaklanmasında açığa çıkarmıştır. Kaçar Şahı Muzaffereddin Şah'ın İngiliz Major Talbot'a tütünün üretimi, dağıtımı ve satışı üzerinde 50 yıllık imtiyaz tanınması Tütün Ayaklanması'nı

⁷⁵ Mahmud Telu'i, **Dastan-e Engelab**, Tehran, 1370, s.74-77.

⁷⁶ Abrahamian, "**The Causes of the Constitutional Revolution in Iran**", s.395.

⁷⁷ Ensari, **a.g.e.**, s.66.

⁷⁸ Abdul-Hadi Hairi, "Why Did the Ulama Participate in the Persian Constitutional Revolution of 1905-1909?", **Die Welt des Islams**, New Ser., Vol. 17, Issue 1/4., 1976 – 1977, s.128.

başlatmıştır.⁷⁹ Bu olayın aydın kesimle ulemayı birleştirmesinden kısa bir süre sonra meşrutî devrim gerçekleşmiştir.

Var olan rejime karşı ulema ayaklanmasının liderliğini Tabatabaî üstlenmiştir. Tabatabaî açık bir şekilde amacının anayasaya dayalı bir rejim olmadığını; fakat şahın halkına hizmet ettiği müddetçe bir otorite olarak kabul edilebileceğini ifade ederek seküler bir monarşiyi kabul etmiştir. Tabatabaî tavizsiz bir şekilde şahın geleneksel “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” olma anlayışını reddetmiştir.⁸⁰

Ulemanın anayasal devrimde başrolü oynamasının diğer bir nedeni de yönetimin ülkenin bağımsızlığını sağlayamamasıydı. Ülkelerinin işgal altında olduğuna ve halkın adaletsiz bir yönetim anlayışı altında ezildiğini düşünen ulema bu devrimden yana olmuştur. Bunu üst düzey bir din adamı olan Horasani’nin ifadelerinde de görmekteyiz: “Bu işlere girişmemizin amacı, halk için rahat bir yaşam sağlamak, baskıyı ortadan kaldırmak, baskıya uğrayanları desteklemektir. Ayrıca Allah’ın yasalarını uygulamayı ve İslâm toprağını kâfirlerin saldırılarından korumayı istiyoruz. İslâm’ın “emr-i bi’l maruf ve nehy anil münker” (iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak) kavramını ve halkın iyiliğine olan diğer İslâmî yasaları uygulamaya kararlıyız.”⁸¹ Aynı kavram İran’ın 1979’daki İslâm Devrimi’nde de kullanılacaktır. Ulema, yönetimin adaletten ve İslâm’dan uzaklaştığını veya ülkelerinin bağımsızlığını kaybetmekte olduğunu düşündüğü her durumda bir tepki vermiştir. Tütün Ayaklanması, Meşrutî Devrim, Musaddık darbesi sonrası gelişmeler ve en son 1979 İslâm Devrimi hep benzer şartların bir sonucu olmuştur.

Devrimin fitilini ateşleyen en önemli olay, 1906 yılının Temmuz ve Ağustos ayları arasında gerçekleşmiş olan oturma eylemiydi. Sığınma eylemi olarak da isimlendirilen bu olay, aslında tarihsel bir öneme sahiptir. Kaçar yönetiminin, başından beri halkın adaletsizliğe ve zulme uğradığını hissettiklerinde cami, türbe ya da önemli müçtehidlerin evlerine sığınmaları âdet haline gelmiştir. Böylece hem yöneticilerden korunma hem de sorunlarının gündeme gelmesi sağlanmaktaydı. Ancak devletin 1800’lerin ortalarından itibaren bunu engellemesi sonucu bu sığınma eylemleri Rus ve

---

⁷⁹ Abrahamian, “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, s.399.

⁸⁰ Hairî, a.g.m., s.129,131.

⁸¹ Hairî, a.g.m., s.144.

İngiliz büyükelçiliklerinde yapılırlı olmuştur. Bu devrim sürecinde de on dört bin kişi İngiliz Elçiliğı'ne sığınmıştır.⁸² Burada önemli olan bir nokta şudur ki; elçiliğe sığınan insanların tüm ihtiyaçları bazar esnafı tarafından karşılanmıştır. Hem bu sığınma olayı hem de ulemanın gücü, şahı adliye sarayının ve milli bir meclisin kurulması yönündeki halkın isteklerini kabule zorlamıştır. Oluşan mecliste de çoğunluğu esnaf ve tüccarlar oluşturmuştur.⁸³ Bu da gösteriyor ki; bu devrim aydın kesimin fikrî temelleri üzerinde; ama ulema-bazar işbirliğinin önderliği altında gerçekleşmiştir.

Devrim 1906 Ağustos ayında sona ermekle birlikte bir anayasa hazırlama süreciyle birlikte Ekim 1907 tarihine kadar uzamıştır. Seçimler yapılmış, aydın kesimin, toprak sahiplerinin, şah yanlılarının, bazar esnafının, aristokrat sınıfın ve ulemanın temsil edildiğı yeni bir meclis oluşturulmuştur.⁸⁴ Anayasada kanun yapma yetkisi şah, meclis ve senatoya verilmiştir; ancak çıkan kanunların şeriata uygunluğu şartı da getirilmiştir. Şahın yetkisi sonradan yapılan bazı değişikliklerle birlikte daha da sınırlandırılmıştır ve "hakimiyet, millet tarafından şaha verilmiş bir emanet" olarak nitelendirilmiştir."⁸⁵

Her ne kadar devrimde ulemanın rehberlik rolü bulunsa da Meşrutiyet Devrimi süresince ulemanın tek çatı altında toplandığını da söyleyemeyiz. Aslında ulema içerisinde meşrutiyete yaklaşım bakımından iki karşı kamp mevcuttu. Meşrutiyet taraftarı hareketin en önemli temsilcileri arasında Naini, Tabatabaî ve Behbehani yer alırken karşılarında Şeyh Fazlullah Nuri bulunmaktaydı.

Meşrutî bir yönetimin İslâm'a aykırı olduğunu düşünen Şeyh Fazlullah Nuri, On İkinci İmam'ın gaybeti süresince en uygun yönetim şeklinin mutlakiyet olduğunu, şahın İslâm'ın emirlerini uygulamakla mükellef bir güç olduğunu savunmuştur. İslâmî kurallara hakim olan ulemanın ve bu kuralların halk arasında uygulanmasını sağlayacak olan şahın desteklenmeleri gerektiğini belirtmiştir. "Nuri'ye göre şah, şeriataın üstün otoritesini kabul ettiğı müddetçe, şahlık meşrutiyetten daha üstün bir yönetim şeklidir."⁸⁶

---

⁸² Uyar, **İran'da Modernleşme...**, s.149.

⁸³ Ruhbahş, **a.g.e.**, s.24.

⁸⁴ Abrahamian, "**The Causes of the Constitutional Revolution in Iran**", s.407-408.

⁸⁵ Uyar, **İran'da Modernleşme...**, s.170-171.

⁸⁶ Uyar, **İran'da Modernleşme...**, s.218.

Meşrutiyet taraftarı ulema da aslında şahın dışlandığı bir sistemi tercih etmemiştir. Yani batı modeli bir meşrutî sistemi değil, şahın da, yetkileri sınırlı olmakla beraber, sistemin bir parçası olması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Naini, despotik bir rejimde Allah'ın ve İmam'ın otoritesinin gaspının, halkın haklarının gaspının söz konusu olduğunu, meşrutî bir rejimde ise sadece İmam'ın otoritesinin gaspının olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla meşrutî rejim bu üç zulmü bire indirdiği için uygulanmasının zorunlu olduğunu düşünmüştür.⁸⁷

Meşrutiyet taraftarı da olsa Horasanî, Mazenderanî ve Tehranî'nin bakış açısından ulemanın devrime katılma gerekçesi şöyle ifade edilmiştir: “Biz bu meselenin (meşrutiyetin) köklerinin şeriata dayandığını düşündük. Kanun-i Esasî'yi şeriata dayandırıp şariatla uyumlu hale getirerek ve Meclis-e Şura-ye Millî'nin çatısı altında, bir grup âlimin çıkan kanunların şeriata uygun olup olmadığını denetlemesiyle, geleneksel davamız olan din ve devletin korunup güçlendirilebileceği konusundaki ümidimizi koruduk.”⁸⁸

2. Rıza Han'ın İktidarı ve Bağımsızlık Mücadelesi

Rıza Han dönemi bir anlamda İran'ın bağımsızlık mücadelesi verdiği kaos dönemidir. Özellikle bu süreçte yaşananlar İran'ın devrime kadar giden sürecini etkileyecektir. Çünkü İran'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasına zamanın büyük devletleri tarafından fırsat verilmemiştir. Özellikle petrol gibi ekonomik zenginliklerinden ve stratejik konumundan ötürü işgallere maruz kalmıştır. Rıza Han iktidara gelmeden önce Kaçar hanedanlığının son yıllarında İran toprakları hem askerî hem siyasi hem de ekonomik yönden İngiliz ve Rus baskısı altındaydı. XX. yüzyılın başından itibaren İngiltere'nin özellikle demir ve karayolu yapımına ilişkin elde ettiği imtiyazlar ve tekeller Rusya'yı İran'daki faaliyetlerini attırmaya sevk etmiştir.⁸⁹

---

⁸⁷ Mazlum Uyar, “The Analysis of the Concept of Sovereignty and the Position of the Ulama in Both Constitutions of Iran (1906 and 1979)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, University of Manchester, 1990, s.51.

⁸⁸ Uyar, **İran'da Modernleşme...**, s.260.

⁸⁹ N.A.Kuznetsova, L.M.Kulagina, V.V.Trubetskoi, **Pejuheşhayi Piramun-e Tarih-e Novin-e İran**, Tehran, 1386, s.198.

Rusya'nın yüzyılın başındaki Japonya ile yaptığı savaşta yenilmesi ve 1905 Devrimi onu İran üzerinde nüfuz sağlamada İngiltere'nin gerisinde bırakmıştır.⁹⁰

I. Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte İtilâf ve İttifak devletleri saflarını oluşturmuş ve İngiltere ile Rusya da İran konusunda çıkarlara dayalı bir işbirliği kurmuşlardır. Savaş sırasında tarafsız konumunu muhafaza eden İran buna rağmen İngiltere'nin ve Rusya'nın işgaline uğramıştır. Kuzeyi Sovyetlerin güneyi de İngiltere'nin işgaline uğrayan İran, daha çok İngiltere'nin siyasi nüfuzunda kalmıştır.⁹¹ Bunu kanıtını Rıza Şah'ın iktidara İngiltere'nin desteğiyle gelmesinde görüyoruz.

Dönem, İngiltere'nin hâlâ bölgede söz sahibi olduğu ve klâsik, sömürgelere giden yolu koruma politikasını takip ettiği dönemdi. Sovyetler Birliği ise geleneksel politikası olan sıcak denizlere inme siyasetini takip etmekteydi. Böylece İran bu iki büyük gücün nüfuz mücadelesi yaptığı bir satranç tahtasına dönüşmüştür. Bu sadece söz konusu dönemle sınırlı kalmamıştır. Belki farklı gerekçelerle de olsa tekrar aynı iki devlet tarafından İran toprakları işgal edilmiştir ve Rıza Han'ın izlediği, toprak bütünlüğü sağlanmış, üniter bir bağımsız İran yaratma çabaları kendisinin tahttan uzaklaştırılmasına neden olmuştur.

Dönemin ayrıntılarına geçerseniz; I. Dünya Savaşı yıllarında İran, Rus ve İngiliz güçlerine karşılık Almanya ve Türkiye'ye meyilli bir politika takip etmiştir. Bunun yanında İngiltere ve Sovyetler Birliği bu iki ülkeden İran'ı uzaklaştırma ve kendi himayelerine alma teşebbüslerini yoğunlaştırmışlardır. İran'da bu politikaya karşı dört ayrı eğilim mevcuttu: 1) İngiliz yanlısı politika, 2) Rus yanlısı politika, 3) Üçüncü bir güç politikası, 4) İzolasyon.⁹²

İngilizler ordunun yönetiminde önemli pozisyonlar elde ederken Sovyetler Birliği özellikle ayrılıkçı hareketleri alevlendirerek otonom yönetimlerin oluşmasını teşvik

---

⁹⁰ Kuznetsova, Kulagina, Trubetskoi, a.g.e., s.199.

⁹¹ Gene R. Garthwaite, **Tarih-e Siyasi-ye İran: Ez Şahensahi-ye Hahameniş Taknun**, Tehran, 1387, s.388.

⁹² Michael P. Zirinsky, "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 24, No. 4., Nov., 1992, s.640.

etmiştir. Gilan'daki ve Güney Azerbaycan'daki ayrılıkçı hareketler Sovyet desteğini kazanarak ortaya çıkan hareketler olmuştur.⁹³

Ülke neredeyse büyük devletler arasında pay edilmiştir. İngiltere İran'ın güneyindeki petrol bölgelerinde nüfuz sahibi olmuştur. Diğer taraftan ülkenin kuzeyinde de Sovyetler Birliği nüfuz elde etmiştir. Biraz önce de bahsedildiği üzere bir yandan ayrılıkçı hareketleri desteklemiştir, diğer yandan da Sovyet askerleri fiili olarak bölgede varlık göstermiştir.

Kaçar Hanedanı'nda Savaş Bakanlığı'na kadar yükselmiş olan Rıza Han İngilizler tarafından desteklenmiştir ve Kaçar hakimiyeti yerine Pehlevi hakimiyetinin sağlanmasına İngiltere bizzat ortam hazırlamıştır. Böylece Rıza Han'ın ilk işi Gilan'da ve Azerbaycan'da kurulmuş olan Sovyet destekli otonom cumhuriyetleri dağıtmak olmuştur. 1921'de bu cumhuriyetlerin yıkılışının ardından 1926'da taç giyen Rıza Han'ın 20 yıllık bir diktatörlük dönemi başlamıştır. 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin tekrar işgalinin ardından oluşan muhalefet hareketlerine kadar tüm rejim aleyhindeki örgütleri yasaklamıştır ve baskı altında tutmuştur.⁹⁴

Rıza Şah, iktidarı boyunca özellikle şu amaçları gerçekleştirmek için çaba göstermiştir:

- Güçlü aşiretlerin nüfuzunu kırarak ve ayrılıkçı hareketleri bastırarak merkeziyetçi ve milli bir devlet meydana getirmek,
- Kapitülasyonları kaldırarak ekonomik bağımsızlığı sağlamak,
- Modernleşme politikası kapsamında çeşitli reformları hayata geçirmek.

Merkezî bir devlet kurmak için benimsenen bu amaçların her biri toplumun çeşitli kesimlerinin tepkisini toplamıştır. Birinci madde feodal yapıyı yıkmaya girişimi olarak aşiretlerin tepkisini çekerken, üçüncü madde ulemanın gücüne meydan okuma olarak kabul edilmiştir. Ulema ile şahı karşı karşıya getiren hareket de kıyafet reformuyla

---

⁹³ Zirinsky, **a.g.m.**, s.643.

⁹⁴ Fred Halliday, "The Iranian Left in International Perspective", ed.by Stephanie Cronin, **Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left**, USA, 2004, s.24.

eğitim-öğretim konusundaki ıslahatlar olmuştur.⁹⁵ Diğer yandan Rıza Şah'ın çok sayıda emlakı ve köyü satın alması hem toprak ağalarının hem de toprak sahibi olan ulemanın tepkisini çekmiştir.

Tahta ulemanın da desteğiyle çıkan şah, modernleşme programını aşama aşama gerçekleştirmeye gayret etmiştir. Desteğini aldığı dini kesimin gönlünü hoş tutmaya çalışarak özellikle Atatürk Türkiye'sindeki reformları örnek almaya çabalamıştır. Rıza Han'ın tahtını terk etmek zorunda kaldığı 1941 yılına dek, güçlenen kesimleri –ki bunların başında ulema gelmekteydi- bastırmaya ve onların yetkilerini mümkün olduğunca kısıtlamaya çalışmıştır. Bürokrasi, eğitim ve hukuk alanında kontrolü ele almayı başaran ve dış politikada bağımsız ve egemen bir politika takip etmeye gayret eden şah 1940'lara kadar bunu başarmıştır.

II. Dünya Savaşı yılları İran için karışıklık ve işgal altında geçen yıllar olmuştur. İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran'ı yeniden iki nüfuz alanına bölmesini, Sovyet destekli bir otonom Azerbaycan devletinin ve Kürt cumhuriyetinin kuruluşu takip etmiştir. Alman etkisinin İran üzerinde yoğunluk kazanması üzerine, İngiltere ve Sovyetler Birliği müttefiklere yardım ulaştırmalarının engellenmesi tehlikesine karşı İran'ı yeniden işgal etmişlerdir. Mehdevi, Almanya'nın Rıza Şah döneminde İran'la yakın ilişkiler kurduğu iddialarını, büyük devletler tarafından bu ülke üzerinde nüfuz kurmak için yaydıkları bir propaganda olarak yorumlamıştır. "1953 darbesinin gerekçesi olarak nasıl komünizm propagandası yapıldıysa İkinci Dünya Savaşı yıllarında da Alman-İran yakınlaşması propagandası yapılmıştır."⁹⁶ Rıza Şah dönemi Alman-İran ilişkileri özellikle ekonomik ve teknik sahalarda yoğunluk kazanmış, siyasi ya da askerî anlamda yakın bir ilişki tesis edilmemiştir.⁹⁷ Gartwaite de İran-Almanya yakınlaşmasının abartıldığını, Rıza Şah'ın milliyetçi ve merkeziyetçi politikasının Alman nasyonel sosyalizminden farklı olduğunu ifade etmiş, Rıza Şah'ın Almanlara meyletmesinin temelinde yatan nedeni de ülkesini İngiltere ve Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak kullanmak şeklinde açıklamıştır.⁹⁸

---

⁹⁵ Garthwaite, **a.g.e.**, s.397-399.

⁹⁶ Abdulreza Huşeng Mehdevi, **Der Rah-e Hedmet Be Vatan: Sahnehayi Ez Tarih-e Muasır-e İran**, Tehran, 1377, s.261.

⁹⁷ Mehdevi, **a.g.e.**, s.264.

⁹⁸ Garthwaite, **a.g.e.**, s.401.

İran topraklarını işgal etmiş olan İngiltere ve Rusya, Birleşmiş Milletlerin çağrısıyla İran topraklarını boşaltmışlardır. İngiltere 1941 yılında İran'dan çekilirken SSCB, 1942'ye kadar bu topraklarda kalmıştır. Rıza Han da bu iki devlet tarafından tahttan sağlık bahanesiyle uzaklaştırılmış, yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi tahta çıkarılmıştır.

3. Muhammed Rıza Pehlevi'nin İktidarında İç Siyaset

Muhammed Rıza Pehlevi döneminin iç siyasi gelişmelerinin en önemli kırılma noktaları, 1950'lerde şahın gücüne meydan okuyan Musaddık'ın darbeyle devrilmesi olayı, 1963 toprak reformu yasası ve 1978-1979 devrim süreci olmuştur. Musaddık'ın özellikle yabancı güçlerin müdahalesiyle düşürülmesi İran toplumunda Amerikan düşmanlığının başlangıcını oluşturmuştur. Bu tarihe kadar İngilizler ve Ruslar İran toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına karşı bir tehdit olarak görülmüşlerdir. Ancak Amerikalıların İran topraklarında bir geçmişi yoktu ve özellikle petrolün millileştirilmesi aşamasında Musaddık Amerikalılara sempati duymuştur. Fakat darbedeki İngilizlerle birlikte Amerikan damgası kinin ABD'ye yönelmesine sebep olmuştur.

Musaddık darbesinin ardından başlayan diktatörlük dönemi ve Beyaz Devrim çerçevesinde yasalaşan toprak reformu yasası kırsal kesimi rejime karşı alternatif aramaya sevk etmiştir. Bu da devrimin liderliğini üstlenen ulemanın ve diğer yandan da ekonomik kötüye gidişten faydalanmış olan Tudeh gibi sol-Marksist partilerin işine yaramıştır.

1978-1979 devrim süreci rejime karşı meydan okuyuşun son noktası olmuştur ve rejim yıkılabilmiştir. Muhammed Rıza Pehlevi iktidarının son kırılma noktasını teşkil eden bu sürece rejimin siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel alandaki diktatörce politikaları neden olmuştur. 1953'te ve 1963'te özellikle ekonomik olarak ezilen kitleler, meydan okuyuşlarını 1979'da bir devrime dönüştürebilmişlerdir. Ancak devrimin yapıldığı süreçteki coşku, yerini yeni bir sistemin doğum sancularına bırakmıştır.

Rıza Şah'ın İngiltere'nin ve Rusya'nın baskısıyla tahttan uzaklaştırılmasının ardından iktidara getirilen Muhammed Rıza Pehlevi, hem 22 yaşında genç ve tecrübesiz hem de yurtdışında okumuş olduğundan ülke yönetiminden uzak kalmış bir veliahddi. 1941 yılında iktidara geldiği zaman henüz Sovyetler Birliği ülke topraklarından çekilmemişti.

1941-1953 dönemi aynı zamanda bir serbestlik, özgürlük dönemi olarak ele alınabilir. Hem siyasi parti sayısı bakımından hem de ifade ve basın özgürlüğü bakımından Muhammed Rıza Pehlevi iktidarı en rahat olunan dönem olmuştur. Şahın toplumsal kesimlerle arasının oldukça iyi olduğu bir süreç yaşanmıştır. Ancak gittikçe gelişen milliyetçilik dalgası, yabancıların ekonomik istismarına bir meydan okumayla karşılık vermiş; İngiltere'yle yaşanan petrol anlaşmazlığı uluslararası hale gelmiştir. Petrolün millileştirilmesinden sonra bölgesel çıkarlarını korumak isteyen büyük devletlerin yardımıyla millileştirme hareketinin başbakanının darbeye indirilmesi, şahın iktidarını koruma adına var olan özgürlük ortamına son vermesine sebep olmuştur.

Musaddık 1900'lerin başından itibaren siyasi alanda görünmeye başlayan ve asıl mesleği avukatlık olan zengin bir toprak sahibiydi. 1940'lı yılların sonları itibariyle Musaddık, kimliğini ve siyasetini iki temel unsur üzerinde şekillendirmiştir: Siyasal gücü kraliyet ailesinden alarak, milletin meclisine verme arzusu ve İngiliz patentli olan, Anglo-İran Petrol Şirketi (AIOC) tarafından kontrol edilmekte olan petrol endüstrisini İran'ın denetimi altına sokma isteği. Dolayısıyla Musaddık'ın siyaset sahnesinde belirgin hale gelmesiyle birlikte bu iki husus da İran'ın siyasi gündeminde önemli bir yer tutmaya başlamıştır.⁹⁹ Musaddık'ın iktidara geldiği 1950'li yıllarda bir Batı karşıtlığı hakimdi. Yabancılar ülkenin her tarafındaydılar ve her biri farklı alanlarda imtiyaz sahibiydi. Ancak toplumdaki şiddet daha çok İngiltere'ye yönelik cereyan etmiştir. Çünkü İngiliz çıkarlarının bu ülkedeki geçmişi çok uzundu. Örneğin Anglo-Iranian Petrol Şirketi, İngiliz Bankası ve şirketleri, bu uzun geçmişi yansıtmaktaydı. Musaddık da 1950'lerdeki yabancı ve özellikle İngiliz düşmanlığı akımında güçlenmiştir.¹⁰⁰

---

⁹⁹ Mark J. Gasiorowski, "The 1953 Coup D'etat in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19, No. 3., Aug., 1987, s.262.

¹⁰⁰ Ömer Özkaya, *Pentagon'un İran Operasyonu*, İstanbul, 2006, s.76.

İran'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran-İngiliz Petrol Anlaşması'nın feshedilmesi yönünde bir durum belirmiştir. Musaddık'la beraber İran kamuoyunda etkisi görülmeye başlanan milliyetçi akımla beraber İran petrolünün kontrolünün İran'a verilmesini isteyenler çoğalmıştır. Bu süreçte şah tüm tarafları memnun etmeye çalışarak bir denge politikası tutturmaya çabalamıştır. Bir yandan Ruslarla birtakım anlaşmalara imza atarken, diğer yandan öldürülen başbakan Razmara'nın yerine Amerika'nın destekleyebileceği İran'ın eski Washington Büyükelçisi Hüseyin Âlâ'yı başbakan olarak atamıştır.¹⁰¹

1947 yılında AIOC ile müzakerelere başlayan İran hükümeti farklı bir imtiyaz koşuluyla müzakere masasına oturmuştur. İran hükümetinin Temmuz 1949 yılında kabul ettiği yeni anlaşmanın Meclis tarafından reddedilmesinden sonra 1950 seçimleriyle gelen yeni Meclis petrol konusuna konsantre olmuştur. Milliyetçi partilerden oluşan Milli Cephe üyelerinin çoğunluğu oluşturduğu Meclis, yabancılara çıkar sağlayacak bir anlaşmadan yana değildi. Mart 1951'de alınan petrol endüstrisinin millileştirilmesi kararı alt komiteden sonra meclis tarafından da onaylanmıştır. Ardından tasarı Hüseyin Âlâ'nın yerine şah tarafından başbakan olarak atanan Muhammed Musaddık tarafından da kabul edilmiştir.¹⁰² Devletleştirme kararının alınmasından sonra buna ilk karşı çıkanlar İngiltere ve ABD olmuştur. ABD ve İngiltere bu kararın, Sovyetler Birliği'nin tesiriyle alındığını düşünmüşlerdir. İngilizlerin tesislerden çıkarılmalarıyla birlikte İranlıların bu tesisleri işletemeyecekleri ve bunun sonucunda İran'ın zarara uğrayarak Komünist rejimin ağına düşeceğini ifade etmişlerdir.¹⁰³

ABD'nin siyasi hedefleri, İran'ın özgür ve bağımsız olması –Sovyetlere meyletmemesi- için bu ülkeyi destekleme ve onu takviye etmeye dayanmıştır. İran'ın stratejik konumunun ve petrolünün önemini gittikçe daha fazla kavrayan ABD, petrol anlaşmazlığı ve millileştirme sürecinde daha aktif rol almaya çalışmıştır.¹⁰⁴ ABD, İran'ın kuzey petrolü üzerinde herhangi bir imtiyazı Sovyetlere vermesine kesinlikle muhalefet etmiştir; çünkü bunun Körfez'deki Sovyet nüfuzunu arttırmasından ve bu

---

¹⁰¹ Özkaya, a.g.e., s.32.

¹⁰² Nikki Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, USA, 2006, s.124.

¹⁰³ Özkaya, a.g.e., s.34.

¹⁰⁴ İrec Zovgi, **Gozareş Ez Reftar-e Siyasi-ye Amrika Der Kebal-e Nehzet-e Milli Şoden-e San'at-e Neft-e İran**, Tehran, 1380, s.18.

etkinin tüm Ortadoğu'ya yayılmasından endişe duymuştur. İngiltere'nin de en büyük endişesi İran bir imtiyaz vermese dahi İran'ı kontrol altına almak için SSCB'nin bir darbeye başvurmasıydı.¹⁰⁵

Milli Cephe'nin Sovyet destekli Tudeh Partisi'yle yakın ilişkileri mevcuttu. Milli Cephe'nin şaha ve yabancılara karşı örgütlü, kitlesel bir desteğe, Tudeh'in de güç birliği yapmaya ihtiyacı vardı. Tudeh Partisi'nin Sovyetler'den aldığı destek, sahip olduğu örgütlenme becerisi, kitlesel desteği önemli avantajlardı; ancak Milli Cephe gibi yasal bir konumu, Meclis'te temsil edilme şansı bulunmamıştır. Bu yüzden hükümete anayasal yollarla hakim olması için Musaddık'a ihtiyacı olmuştur.¹⁰⁶ Yani Musaddık'la Tudeh arasında karşılıklı çıkar birliğine dayalı bir ilişki mevcuttu. Tudeh'e olan bu eğilim nedeniyle de Musaddık özellikle Batıların gözünde komünist olarak yaftalanmıştır.

Darbenin gerçekleştiği 1953 yılının Şubat ayına gelindiğinde Musaddık'la Tudeh Partisi arasındaki yakınlık ve işbirliği daha fazla belirginleşmeye başlamıştır.¹⁰⁷ Bu arada Mart 1953 tarihinde geniş bir halk desteğine ulaşan Musaddık ile şah arasında ciddi bir soğuk savaş görülmüştür.¹⁰⁸ Musaddık ve şah arasındaki temel anlaşmazlık, henüz şaha sadık olan Amerikalı danışmanların etkisi altında olan ordunun Musaddık tarafından denetim altına alınması teşebbüsüydü. Fakat zaten üst düzey ordu mensupları dışında ordu içinde güçlü bir desteğe sahip olamayan Musaddık'ın bu politikası başarılı olamamıştır.¹⁰⁹ Ancak ordu yine de Musaddık'ın devrilmesine uzun bir müddet sıcak bakmamıştır.

Darbe fikri ilk olarak İngilizler tarafından ortaya atılmıştır; ancak ilk başta ABD tarafından sadece ekonomik yardımda bulunulması gerektiği üzerinde durulmuştu. Fakat Milli Cephe-Tudeh ilişkilerinin artması ABD'yi gerekirse bir darbe yaparak hükümeti alaşağı etme konusunda yüreklendirmiştir. Hem İran'da hem de civar ülkelerde bulunan ajanlardan elde edilen rapor ve analizlerden de yola çıkılarak 26 Nisan 1953 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından "Musaddık'ın Koltuktan

---

¹⁰⁵ Zovgi, **a.g.e.**, s.22.

¹⁰⁶ Özkaya, **a.g.e.**, s.78.

¹⁰⁷ Kermit Roosevelt, **Karşı Darbe: CIA İran'da**, İstanbul, 2007, s.113.

¹⁰⁸ Keddie, **a.g.e.**, s.128.

¹⁰⁹ Keddie, **a.g.e.**, s.129.

İndirilmesi Plânında Kullanılacak Faktörler” başlıklı geniş kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır.¹¹⁰ Darbenin başarılı olacağına inançları ise bir Amerikalı yetkilinin ağzından şu şekilde ifade edilmiştir: “(İran toplumu) Başbakana, bir mollaya, bir subaya itaat ederler. Ama Şehinşah onların dünyadaki efendileridir. Nasıl ki Tanrı dünya üzerindeki efendi ise. Eğer gerçek açığa çıkarsa halk monarşiyi destekler. Tüm yapılması gereken, Başbakan’ın şahın imtiyazlarını gasp etmeye çalıştığını onlara göstermek. Eğer halk, Başbakan’ın şahı alt etmeye düşündüğünü hissederse ayaklanır ve Başbakan’ı devirir.”¹¹¹

Musaddık’a darbe operasyonunun amacı, Musaddık hükümetini alaşağı ederek şahın halk ve devlet içindeki eski saygınlığını geri getirmek¹¹² ve İran’ın doğu bloğuna kayma olasılığına mâni olmaktır. İngiliz-Amerikan patentli Musaddık’ı devirme plânından şaha bahsedilmiştir ve kendisinin dışarıdan destekleneceği söylenmiştir. Başbakan olarak General Zahidi’yi ataması gerektiği telkin edilmiştir.¹¹³ Zahidi’ye gizli olarak destek veren ABD, 1 milyon dolar harcama yetkisi verirken, bir süre sonra da meclis üyelerinin satın alınması için 1 milyon riyal harcama yetkisi tanımıştır.¹¹⁴

Darbeden birkaç gün önce Amerikalı yetkililer tarafından sağlık bahanesi uydurularak şahın, aleyhine gösterilerin eksik olmadığı ülkeden bir süreliğine de olsa gitmesi telkin edilmiştir. Bu noktada özellikle Amerika’nın Tahran Büyükelçisi Loy Henderson tarafından şaha sarf edilen sözler oldukça ilginçtir:

“Bir Hıristiyan olmama rağmen umarım Peygamberiniz Muhammed tarafından başlatılan bir geleneği size hatırlatmama müsaade edersiniz. Hicretten bahsediyorum. Milâdi 622’de Peygamberiniz Mekke’den göç etmişti, sizin Hicri takviminiz de bu tarihte başlar. Şöyle söylemek isterim: Bildiğiniz gibi Peygamber, korktuğu için Mekke’den göç etmedi. Bu, bir noktayı belirginleştirmek, dramatize etmek için girişilmiş bir hareketti. Hicret, İslâm’ın dünya dengelerinde bir güç olarak

---

¹¹⁰ Özkaya, **a.g.e.**, s.134.

¹¹¹ Roosevelt, **a.g.e.**, s.90.

¹¹² Özkaya, **a.g.e.**, s.135.

¹¹³ Keddie, **a.g.e.**, s.129.

¹¹⁴ Özkaya, **a.g.e.**, s.145.

belirginleşmesinin başlangıcıdır. Majestelerinin hicreti de güçlenişinin başlangıcıdır sanırım.”¹¹⁵

9 Ağustos'ta şah ve General Schwarzkopf arasındaki görüşme neticesinde şekillenmiş olan darbe girişimi, Musaddık'ın durumdan haberdar edilmesi sonucunda başarısızlıkla neticelenmiştir.¹¹⁶ Bundan sonraki süreçte ABD üst düzey yetkilileri ile CIA ajanları darbenin ikinci denemesini başarıya ulaştırmak için çok büyük bir çaba sarf etmişlerdir. Darbe plânı dört temel bileşenden oluşmuştur: 1) Musaddık karşıtı politika ve propaganda yapılması, 2) Muhalif unsurların teşvik edilmesi, 3) Şahın Musaddık'ı görevden uzaklaştırması ve Zahidi'yi başbakan olarak ataması, 4) Desteğinin alınması için aktif görevdeki askerî yetkililerin araştırılması.¹¹⁷ Darbeye dört temel grup da müdahil edilmiştir: 1) Zahidi ve diğer birkaç askeri yetkili, 2) Kaşani ve Bekayi gibi bazı din adamları, 3) Raşidiyan kardeşler gibi yerli ajanlar, 4) Şah.¹¹⁸

Özellikle başbakan olarak atanılması düşünülen Zahidi hem parasal hem de fiili olarak desteklenmiştir. General Zahidi'nin ağzından CIA düzmece bir yayın yaparak kendi kurguladığı sözleri tüm dünyaya duyurmuştur: “İran krallığının özgürlüğünün devamı ve sadakatsiz Komünistlerce tehdit edilen kutsal İslâm dini için fedakârlığa ve hayatlarınızı kaybetme riskine karşı hazırlıklı olun.”¹¹⁹ Şahlığın ve İslâm'ın elden gitme propagandası karşısında şaşkına dönen halk yavaş yavaş Musaddık aleyhine dönmeye başlamıştır ya da öyle gösterilmiştir.

19 Ağustos'ta halkı şah yanlısı harekete geçiren temel nedenler şunlardı: 1) Şahın kaçışı, 2) Tudeh'in monarşiyi simgeleyen sembolleri yıkmaya kalkması ve komünist simgeler oluşturması, 3) Tudeh ile işbirliğinden pişman olunması, 4) Tudeh'in şiddete dayalı terörist faaliyetlerinin halkta huzursuzluk yaratması.

Darbe günü hemen hemen bütün stratejik noktalar şah yanlıların eline geçmiştir. Tahran Radyosu ele geçirildikten sonra şah taraftarlarının başarısı ilân edilmiştir ve şahın Musaddık'ı görevden alıp yerine General Zahidi'yi başbakan olarak atayan

---

¹¹⁵ Roosevelt, **a.g.e.**, s.173.

¹¹⁶ Özkaya, **a.g.e.**, s.168.

¹¹⁷ Gaisorowski, **a.g.m.**, s.272.

¹¹⁸ Gaisorowski, **a.g.m.**, s.276.

¹¹⁹ Özkaya, **a.g.e.**, s.175.

fermanı okunmuştur. Dahası Musaddık'ın evi tanklarla yıkılıp eşyaları dağıtılmıştır ve 1962'de öleceği Ahmedabad'daki evinde göz hapsine alınmıştır.¹²⁰

Musaddık iktidarı ve petrolün millileştirilmesi aşamasında üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, ulemanın ve bazarın bu süreçte nasıl bir rol aldıkları, olaylarda hangi tarafta yer aldıkları konusudur. Ulemanın siyasal olarak aktif olan çoğunluğu, millileştirme hareketine destek vermiştir. Ancak içerisinde çok küçük bir azınlık 1950'li yıllarda bu desteği devam ettirmiştir. Bunların arasında Ayetullah Talegani, Seyyid Ebu'l-fazl Zencani ve Seyyid Hadi Milani yer almaktaydı. Kaşani'nin konumu ise dönemselsel olarak farklıdır. İlk başta Kaşani, Milli Cephe içerisinde oldukça aktif sorumluluklar üstlenmiştir ve Milli Cephe'nin Musaddık'ın da yer aldığı çoğu toplantıları Kaşani'nin evinde gerçekleştirmiştir.¹²¹ Ayetullah Kaşani, petrolün millileştirilmesi hareketinin İran milletinin hem dinî hem de vatanî görevi olduğunu ifade etmiştir. Onun dışında Ayetullah el-Uzma Honsari, Ayetullah Bahaüddin Mahallati, Ayetullah Şahrudi, Hüccetülislam Hacı Seyyid Mahmud Ruhani Kumi gibi ulemeden kişiler de verdikleri fetvalarla Kaşani'yi teyid etmişlerdir.¹²² Fakat Kaşani, 1951'de petrolün millileştirilmesinden sonra ulemanın çoğunluğunun oluşturduğu monarşist kampa sadık kalmıştır. Petrolün millileştirilme sürecinde desteğini esirgemeyen Kaşani, Musaddık'ın şahın yetkilerini kısıtlama olarak algıladığı girişimleri sonrasında bu desteğini çekmiştir.¹²³

Ayetullah Behbehani de monarşi yanlısı tutumunu muhafaza eden mercilerden birisiydi. Musaddık'a karşı yapılan darbeye şahı desteklemiştir ve şah Roma'dayken ona gönderdiği mesajda tekrar tahta geri dönüşünü dört gözle beklediğini ifade etmiştir. Temmuz 1952'de şah ve Musaddık arasında yaşanan yetki krizi esnasında Kum uleması, Tahran'a temsilcilerini yollayarak şaha olan desteklerini sunmuşlardır. Bundan da önemlisi zamanın en büyük taklid mercisi olan Ayetullah el-Uzma Burucerdî, 16 Ağustos 1953 tarihli telgrafında şaha "geri dön; çünkü Şiiliğin ve İslâm'ın sana ihtiyacı var. Sen Şiilerin şahısın" demiştir.¹²⁴

---

¹²⁰ Özkaya, a.g.e., s.176,179.

¹²¹ Ali Rahnama, **Niruha-ye Mezhebi Ber Bester-e Hareket-e Nehzet-e Milli**, Tehran, 1384, s.528.

¹²² Be Kuşeş-e Guruhi Ez Hevadarân-e Nehzet_e İslami-ye İran der Urupa, **Ruhaniyet ve Esrar-e Faş Neşode Ez Nehzet-e Milli Şoden-e San'at-e Neft**, Kum, 1358, s.15.

¹²³ Misagh Parsa, **Social Origins of the Iranian Revolution**, USA, 2001, s.192.

¹²⁴ Parsa, a.g.e., s.193.

Görüldüğü gibi İran uleması ulusal bağımsızlık adına millileştirme hareketine onay vermişlerdir; ancak şahın yetkilerinin kısıtlanması aşamasında Musaddık'la fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Genel kanı Musaddık'ın şahın yetkilerini ele alıp ülkeyi Sovyet meyilli olduğu düşünülen politikasıyla komünizme sürüklemekte olduğuydu. Bu dönemde ulemadan şahın tahtına yönelik bir tehdit söz konusu değildi ve onlar için monarşi yönetimi olabilecek en iyi yönetimdi. Çünkü ulema kayıp imamın yokluğunda şahı İmam'ın temsilcisi olarak görmekteydi ve komünizmin din karşıtı bir ideoloji olduğu için kabul görmesi imkansızdı. Ancak Musaddık'ın komünist olduğu söylemi tartışmalıdır. Musaddık SSCB, İngiltere ve ABD arasında bir nevi denge politikası izlemiştir ve hiçbir zaman tamamen tek bir güce dayanmamıştır. Fakat bu doğru olsun olmasın, ulema için apolitik olan Burucedi'nin de etkisiyle rejimin devrilmesi gibi radikal bir amaç söz konusu olmamıştır.

Millileştirme hareketinde ulemanın yanında en büyük desteği veren ikinci kesim bazar esnafıydı. Bazar esnafının büyük bir kesimi Milli Cephe üyesiydi ve Musaddık Hükümeti'ne ellerinden gelen her türlü desteği vermişlerdir. Hatta ulemanın Musaddık'tan ayrıldığı noktada dahi bazar ona olan desteğini çekmemiştir. Bazar bu dönemde toplumsal olaylardaki geleneksel tepkisini önemli bir koz olarak kullanmıştır. Bazarı tatil etmişlerdir, Musaddık lehine bildirimler dağıtmışlardır, dinsel merasimlerde ve gösterilerde desteklerini göstermişlerdir.¹²⁵

Bazar esnafının millileştirme hareketine verdiği destek, ülkenin ticari ve ekonomik durumuyla doğrudan ilişkiliydi denebilir. ABD'nin 1940'lı yıllardan itibaren etkisinin giderek arttığı dönemde ticari ilişkiler de yoğunluk kazanmıştır. Bu da bazar esnafı üzerinde çok sayıda iflâsa neden olan olumsuz etkiler doğurmuştur. Dolayısıyla Musaddık'ın ulusal bağımsızlığı hedef alan milliyetçi politikalarının arkasında durmuşlardır. Hatta ulemanın ısrarlı çağrılarına rağmen bazarın kepenk indirme eylemleri darbeye kadar devam etmiştir.¹²⁶

1953 darbesinin ardından Muhammed Rıza Pehlevi hanedanı ve rejimi koruma adına despot bir yönetim oluşturmuştur. Özellikle Tudeh başta olmak üzere siyasi partiler yasaklanmıştır. Bir daha 1950'lerin başında yaşanan tecrübenin

---

¹²⁵ Ruhbahş, a.g.e., s.24-25.

¹²⁶ Parsa, a.g.e., s.95-97.

tekrarlanmaması için şah, gerekli tedbirleri almış ve istibdad politikasının araçları olan kurumları oluşturmaya başlamıştır. 1958 yılında kurulan gizli polis teşkilâtı Savak bunların başında gelmektedir. Aynı zamanda ordu da tâ ki 1979 devrimine kadar monarşi rejimine ve şaha sadakatini kaybetmemiştir. Böylece 1950'lerin sonlarından itibaren şah rejiminin en önemli ve en güçlü koruyucuları ordu ve istihbarat örgütü Savak olmuştur.

Ülkede emniyet-ordu-istihbarat üçgeni şahın elinde önemli birer güç unsuru olmuşlardır ve dış mücadeleden ziyade ülke içinde bir mücadeleyi yürütmek üzere şahın emirlerini yerine getirmişlerdir. Söz konusu kurumlar rejim tarafından 1953'teki darbeden sonra muhalif örgütleri ve partileri bastırma amaçlı kullanılmışlardır. Özellikle 1958 yılında istihbarat örgütü Savak'ın kuruluşundan sonra ülkede rejim aleyhine faaliyette bulunulması hatta halkın siyasetten konuşması bile mümkün olmamıştır. 1960'lı yıllarda İslâm Devrimi'ni tetikleyecek diğer bir hareket de toprak reformuyla birlikte bir dizi ıslahat hareketinin uygulamaya konmasıdır. Bu uygulamalara karşı verilen toplumsal tepkinin başrollerini de yine ulema ve bazar paylaşmıştır.

Bunun yanında aristokrat aileler ve toprak sahipleri rejim içinde önemli konuma sahip olan unsurlardı ve şah tarafından el üstünde tutulan tabakaydı. Ülkede sınıfsal uçurum çok fazlaydı; ya çok zengini vardı ya da çok fakiri. Orta tabaka yokluğu gelir adaletsizliğinin açık bir göstergesiydi ve 1960'lardan itibaren ülkede başlayacak ayaklanmaların liderliğini de bu tabaka üstlenmiştir. Bu sınıf içinde göze çarpan en önemli kesim, ulema, bazar ve orta sınıfın alt kesimi olan işçi sınıfıydı. Zaten 1979 devrimi de bu sınıfların ortak hareketi olmuştur.

1963 yılında kanunlaşan toprak reformu yasası da şahın, toplumdaki ekonomik sorunların yarattığı huzursuzluğu gidererek rejimi koruma amacını taşımıştır. İran şahının Ocak 1963'te başlattığı Ak Devrim programı oldukça geniş bir çerçeve çizmekteydi:

- Toprak reformu,
- Ormanların ve otlakların iyileştirilmesi,

- Toprak reformununun finanse edilmesi için devletin sahip olduğu fabrikaların halka satışı,
- Endüstride kâr paylaşımı,
- Kadınları da içine alan bir seçim yasaının reformu,
- Okuryazarlık teşkilâtı,
- Sağlık teşkilâtı,
- Yeniden yapılanma ve kalkınma teşkilâtı,
- Adalet yerel mahkemeleri,
- Su yollarının millileştirilmesi,
- Ulusal yapılanma,
- Eğitime yönelik ve idarî devrim.¹²⁷

Geniş bir yapılanmayı öngören Ak devrim programının en dikkati çeken ve en fazla toplumu etkileyen kısmı kuşkusuz toprak reformu yasası olmuştur. Toprak reformunun temel amacı zengin toprak ağalarından fazla toprakları satın alıp bunların çiftçilere transferini sağlamaktı.¹²⁸ Toprak reformu üç aşamadan oluşmuştur. İlk aşamasında her bir toprak sahibi tek bir köye sahip olacaktı, elindeki fazla toprağı da devlete satmakla mükellef kılınmıştı. Bu program çerçevesinde 13 milyon kırsal kesim halkından 3 milyonu toprak sahibi olabilmiştir. Amaç önemli siyasi güce sahip olan toprak ağalarının elinde daha az toprak bırakarak güçlerini sınırlamaktı.

Mart 1965'te hem meclis hem de senato tarafından onaylanan toprak reformunun ikinci aşaması yürürlüğe hemen koyulmuştur. Temel hedefi daha küçük çaptaki toprak sahiplerinin topraklarının dağıtılmasıydı.¹²⁹

Toprak reformu programının son aşaması olan üçüncü aşama 1968-1972 dönemini kapsayan Dördüncü Ekonomik Kalkınma Plânı çerçevesinde kabul edilmiştir. Ülkenin çeşitli coğrafi bölgelerindeki çiftçi aileleri ekonomik açıdan korumak ve ihtiyaçlarını karşılamak için ekonomik bir birim oluşturmayı öngörmüştür. Bunun yanında kırsal

¹²⁷ Bill, **a.g.e.**, s.141.

¹²⁸ Mohammad G. Majd, "Land Reform Policies in Iran", **American Journal of Agricultural Economics**, Vol. 69, No. 4., Nov., 1987, s.844.

¹²⁹ Reza Moghaddam, "Land Reform and Rural Development in Iran", **Land Economics**, Vol. 48, No. 2., May, 1972, s.161.

kesimde makineleşmeyi ve çiftçinin ölümüyle birlikte toprağın parçalanmasını önlemeyi hedeflemiştir.¹³⁰

Toprak reformu kırsal kesimi kalkındırmak, küçük çiftçiyi toprak sahibi yapmak amacıyla yasalaşmasına rağmen, şah tam tersine kırsal kesimle olan bağlarını daha fazla koparmıştır. İlgisini şehirdeki aristokrat sınıfa yöneltmiştir. Çiftçi kesiminin toprak sahibi olması hedeflendiği gibi kolay gerçekleşmemiştir; çünkü toprak sahiplerinin ellerinde fazla olup da devlete sattıkları toprakları devlet de çiftçilere 15 yıllık taksitlerle satmıştır.¹³¹ Vadeler uzun olmakla birlikte çiftçinin bu taksitleri ödemesi zordu. Taksitler ağır gelmekteydi ve toprağı işlemesi için de makineye, alet-edevata ihtiyacı vardı. Bunlarsa devlet tarafından karşılanmamıştır. Çoğu çiftçi satın aldıkları toprağın taksitlerini ödeyememiştir. Dolayısıyla toprak reformuyla devletin çiftçiye bir katkısı olmamıştır. Tam tersi toprak ağalarından satın aldığı topraklarla bizzat devlet ihyâ olmuştur.

Toprak reformunun aslında temel amacı da toprak sahiplerinin güçlerini kontrol altına almak ve alt kesimi toprak sahibi yaparak onları rejime karşı ayaklandırmamaktı. Yoksa çok büyük ekonomik bir kalkınma söz konusu olmamıştır.¹³² Rejimin 1960'lardaki temel hedefi, hiçbir sınıfın kendisinden daha güçlü hale gelmemesi ve hiçbir kesimin rejime isyan edecek kadar fakirleşmemesiydi.

1960'lardaki toprak reformunun olumsuz sonuçları, 1963'ten itibaren Humeyni liderliğinde kimi din adamlarının başlattığı harekete kırsal kesimden destek gelmesine neden olmuştur. Orta sınıf karşısında alt sınıfı destekleme çabasını yansıtan Beyaz Devrim'in yarattığı sınıflar arası boşluk, rejime karşı tehdidin yoğunlaşmasına neden olmuştur.

1960'lı yıllara kadar toplumsal birtakım çalkantılar, karışıklıklar olmasına ve bazı kesimlerin liderliğinde ayaklanmaların olmasına rağmen rejime yönelik bir tehdit meydana gelmemiştir. Dönem dönem çeşitli kesimleri rahatsız eden sosyal, ekonomik sorunlar karşısında rejimden en bağımsız iki önemli sınıf olarak ulema ve bazar halkla

---

¹³⁰ Moghaddam, a.g.e., s.162.

¹³¹ Bill, a.g.e., s.144,145.

¹³² Keddie, a.g.e., s.156.

rejim arasında arabuluculuk görevi üstlenmiştir. Ulema ve bazar siyasi karar alma sürecinde rejime baskı uygulayabilen iki önemli toplumsal üs olmuştur. Ancak hiçbir vakit rejimin varlığının ortadan kaldırılması düşünülmemiştir. 1961’de Büyük Ayetullah Burucerdî’nin ölümüne kadar ulemanın söyleminde monarşi rejiminin devrilmesine yönelik bir söylem mevcut olmamıştır. bu durum apolitik bir kişilik olan Burucerdî’nin siyasete karışmamasını onu takip edenlerin taklid etmesinden kaynaklanmaktaydı.

1961’de Burucerdî’nin ölümünün ardından ilk kez Ayetullah Humeyni tarafından monarşi rejiminin yıkılması gerektiği söylemi dile getirilmeye başlanmıştır. Şahın toprak reformu başta olmak üzere bir dizi ıslahat hareketine karşı ulema ve bazarın önderlik ettiği bir ayaklanma başlatılmıştır. Ayaklanmanın fitilini ateşleyen olay ise Ayetullah Humeyni’nin 1963’te Kum’da yaptığı şah karşıtı bir konuşma neticesinde tutuklanmasıydı. Bazarın ve ulemanın diğer bazı kesimlerle birlikte tepkilerini sokaklarda göstermeleri ve bazarın kepenk indirme olayı rejimin Humeyni’yi daha fazla tutamayıp sürgüne göndermesine neden olmuştur.

1963 ayaklanmasında ilk kez rejimin varlığına yönelik protestolarda bulunulmasına karşılık tüm toplumsal kesimlerin katılımı mevcut olmadığı için devrim meydana gelmemiştir. Bunun temel sebebi, toplumun tüm kesimlerinin aynı fikri paylaşmamasıydı. 1979’daki devrimde toplumun tüm katmanları çeşitli sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlerin bir araya gelmesiyle beraber toplumsal sıkıntıyı bir devrime dönüştürebilmiştir. Ancak 1963’te şartlar bu kadar uygun değildi. 1963 ayaklanmalarında özellikle bazarın ve ulemanın katılımının yoğun olduğu görülmektedir. Çünkü bu dönemde şahın aldığı siyasi reform kararları ulemayı rahatsız ederken, ekonomik girişimleri de bazarın çıkarlarına zarar verici olmuştur. Bunların başında toprak reformu ve şahın devletten bağımsız esnaf birliklerini dağıtarak devlete bağlı ticaret odasını oluşturması ve birtakım ticari, ekonomik politikaları empoze etmek istemesiydi.

1963 ayaklanmasının önemli bir yönü Şiiliğe ait mezhebi merasim törenlerinin de şekil değiştirerek siyasi bir kılıfa bürünmüş olmasıdır. Humeyni’nin deyişiyle “her yer Kerbela, her ay Muharrem, her gün Aşura”dır ve bu deyişle birlikte Hz. Hüseyin’in katledildiği gün ile rejim tarafından Kum’daki Feyziye Medresesi’ndeki katliam günü örtüştürülmüştür. 1963 yılının Aşura günü halk şahın sarayına doğru yaptığı yürüyüşle

“Merg Ber Diktatör” (diktatöre ölüm) sloganıyla bu günün siyasi niteliğini ön plâna çıkarmıştır.¹³³

1963 ayaklanmasından sonraki süreçte o gün rejim tarafından öldürülenlerin anılması vesilesiyle halkın zihninde bu olay hep canlı tutulmaya çalışılmıştır. Rejimin Humeyni’yi sürgüne gönderip ayaklanmaları bastırmasının ardından ülkede istibdad yönetimi devam etmiştir. Bu süreç içerisinde şahın baskısı dışında halktan kopukluğu ve dışarıya –özellikle ABD’ye- aşırı bağlılığı, çeşitli ekonomik etkenler gibi nedenlerden ötürü toplumsal huzursuzluk had safhaya varmıştır. Bu nedenlere ileride ayrıntılı olarak değinilecektir. Devrimin gelişini hazırlayan son yanlış da, var olan siyasi oluşumların zaten işlevselliğini yitirdiği bir ortamda tek partili sisteme geçiş olmuştur. Rastahiz adıyla kurulan partiyi 1975 yılında resmen ilân eden şah şöyle söylemiştir: “Her İranlı anayasaya, şehinşahlık düzenine ve Beyaz Devrim’e inanmıştır. Bu örgüte ya katılmak ya da ülkeyi terk etmek zorundadırlar.”¹³⁴

1975’ten sonra gittikçe artan baskı karşısında halkın tepkisini sindirme adına tabii bir de dış baskıdan dolayı bazı serbestlikler tanınmaya çalışılmıştır. Halkın desteğini kazanmak için sık sık kabine değişikliklerinin yapılmasının yanında hicri takvime geri dönüş ve basına getirilen kısmî özgürlük gibi uygulamalarla halk teskin edilmeye çalışılmıştır. Ancak alınan bu tedbirler için çok geç kalınmıştı ve yeterli değildi. Şah, olayların ciddiyetinin farkına vardığı zaman artık bunu engelleme olanağı kalmamıştı.

---

¹³³ Ruhbahş, **a.g.e.**, s.38,40.

¹³⁴ Christian Delannoy, **Savak**, Tehran, 1371, s.149.

II. İRAN İSLÂM DEVRİMİ VE DEVRİMLE DEĞİŞEN DEVLET YAPISI

A. Devrimi Hazırlayan İç Dinamikler

Ülkenin içinde bulunduğu birtakım olumsuz ekonomik, sosyal ve siyasal şartlar karşısında pek çok sınıf Ayetullah Humeyni'nin liderliğinde bir araya gelerek 1979 yılında İslâm Devrimi'ni gerçekleştirmiştir. Devrim temelde sistemin diktatör yapısından kaynaklanmıştır. Rejimin baskı politikası 1953'teki darbe sonrasında artmış olmakla birlikte 1979'a gelene kadar ayaklanmalar bir devrime dönüşmemiştir. 1979'da bir devrim olması aslında şahın, toplumun tüm kesimlerini aynı anda kendisine karşı düşmanlaştırmasından kaynaklanmıştır.

Devrim sürecinde her sınıfın rejimden duyduğu hoşnutsuzluğu vardı. Ayetullah Humeyni'nin liderliğinde bir araya gelen muhalifler, şahın ve rejiminin ortadan kaldırılmasını talep etmekteydiler. İslâmi bir duruş sergiler gibi görünseler de aslında her grubun kendi çıkarlarına göre şekillenmiş farklı bir amacı vardı. Humeyni'nin söylemlerinin toplumun geniş kesimlerince kabullenilmesinin en önemli nedeni, onun özellikle halkın uzun bir zamandır özlem duyduğu bağımsızlığa, özgürlüğe vurgu yapması ve şahın baskı rejiminin yok edilmesi gerektiğine ilişkin konuşmalarıydı.

Pek çok etkenin birleşiminden meydana gelen İran Devrimi'ni tetikleyen iç dinamikler bu başlık altında ideolojik, dini, sosyal ve politik, ekonomik olmak üzere pek çok açıdan değerlendirilecektir.

1. Devrimin İdeolojik Dinamikleri

Bir devrimin oluşabilmesi için öncelikle kitleleri peşinden sürükleyecek bir akıma ve bu akıma önderlik edecek bir gruba ihtiyaç bulunmaktadır. Toplumun belli bir kesiminin veya sınırlı sayıda insanın baskısıyla bir ülkedeki mevcut rejimi devirmek mümkün değildir. Devrime yol açacak şartların olgunlaşması, bu şartların çeşitli kesimler tarafından dile getirilmesi için halkı motive edici bir ideolojiye gerek vardır.

İran’da gerekli şartların oluşması sonucu ancak 1979’da bir devrim meydana gelmiş ve 2500 yıllık şahlık rejimi devrilebilmiştir. Mevcut rejimin varlığına ilk tehdit açıkça 1960’ların başında Humeyni tarafından gelmiştir. 1961’de Ayetullah Burucerdî’nin – ki daha önce apolitik olduğu ifade edilmişti- ölümünün ardından ilk defa Humeyni’nin önderliğindeki kesim siyasete aktif olarak karışmayı tercih etmiş ve rejimin devrilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Fakat bunun yanında devrimin itici gücü olacak genç kesimin hazırlanmasında kendisine “devrimin mimarı” da denilen Ali Şeraiî’nin büyük etkisi olmuştur. Bu başlık altında da özellikle devrimin liderliğini yapan Ayetullah Humeyni ve kitlelere devrimci ruhun aşılmasında büyük katkısı olan Ali Şeraiî üzerinde durulacaktır.

Ali Şeraiî 1960’ların ortasından sonra özellikle genç kitleleri yepyeni bir söylemle etkisi altına almayı başarmıştır. Ali Şeraiî’nin geleneksel ulema kesiminden farklı ve Batılı bazı düşünürlerin etkisiyle şekillenmiş olan söylemlerine geçmeden önce kısaca onu tanıtmak gereklidir. Bir sosyolog olan Şeraiî lisans eğitimini 1958 yılında Meşhed Üniversitesi’nde Fars Dili ve Edebiyatı bölümünde tamamlamıştır. 1959 yılında devlet tarafından Fransa’ya gönderilen Şeraiî, Paris Üniversitesi’nde doktorasını almıştır.¹³⁵ 1964 yılında ülkesine geri dönmüştür ve Meşhed Üniversitesi Edebiyat fakültesinde göreve başlamıştır.¹³⁶

Şeraiî’nin yıldızının parladığı yıllar Ayetullah Mutaharri’nin kuruculuğunu yaptığı Hüseyiniye-yi İrşad’da seminer verdiği yıllar olmuştur. Hüseyiniye-yi İrşad Mutaharri’nin ilmî önderliğini yaptığı din ve ilim adamlarının konuşmalar yaptığı bir merkezdi. 1964 yılında faaliyetlerine başlayan Hüseyiniye-yi İrşad’a Şeraiî, Mutaharri’nin daveti üzerine gelmiştir.¹³⁷

Şeraiî düşüncelerini hep sosyalizmle İslâm’ı sentezleme üzerine temellendirmiştir. Marksizm olarak telaffuz etmese de konuşmalarında genel eşitlikten ve kesimsiz toplumdaki söz etmiştir. Sömürenle sömürülen arasındaki ilişkinin ortadan kalkmasından, olanakların eşit dağılımından söz ederken adaletin eşit dağıldığı baskısız

---

¹³⁵ Resul Caferiyan, **Ceryanha ve Sazmanha-ye Mezhebi-Siyasi-ye İran (Ez Rui Kar Ameden-e Muhammed Reza Şah Ta Piruzi-ye Engelab-e İslami 1320-1357)**, 1386, s.527-528.

¹³⁶ Caferiyan, **a.g.e.**, s.528.

¹³⁷ Caferiyan, **a.g.e.**, s.530.

toplumdan dem vurur.¹³⁸ Şeraiti özellikle ezilmişlerin zorbalara karşısında galip gelmesi yani Humeyni'nin de vurguladığı ezilmişlerin ezenler karşısındaki devrimi üzerinde durmuştur.

Şeriatî'nin en çok dikkati çeken düşüncesi geleneksel ulemeden farklı olarak şekilcilikten uzak ve gençleri cezbedecek modern bir dini söylemi savunmasıydı. İslâm'ın devrimci olduğuna inanan Şeraiti, ulemanın İslâm'ının bununla bağdaşmadığı düşüncesini taşımaktaydı. İslâm dininde Hıristiyanlıkta olduğu gibi kilisenin Allah ve kitleler arasında aracı olma inancına benzer bir inancın var olmamasına rağmen İran'da ulema eliyle bir ruhbanlaşma olduğunu düşünmekteydi. Şeriatî'ye göre, Allah ve O'nun sevgisini dinin tekelinden, özgürlüğü kapitalizmin tekelinden, eşitlikçiliği de Marksizmin elinden kurtarmak gerekiyordu.¹³⁹ Şeraiti, toplumsal yığınlarla din adamları arasındaki ilişkinin ruhanilerin ellerini öptürmelerinden ibaret olduğunu ve İmam'ın yokluğunda gerçek yükümlülüklerin yerine getirilmediğini savunmuştur.¹⁴⁰ Şeraiti, Şiiliği Ali Şiiliği ve Safevi Şiiliği olarak ikiye ayırmıştır. Safevilerin, Şiiliği ırkçı bir kılıfa soktuğunu, Şia mezhebini saf halinden çıkararak bölücü bir Şiilik geliştirdiğini ifade eder.¹⁴¹ Ruhaniyetsiz İslâm tezini savunan Şeraiti, Safevilerin kilise gibi bir resmi ruhanilik oluşturduklarını söylemiş ve ruhanileri devlet dininin askerleri olarak nitelmiştir. Safeviler döneminde Ali Şiasının başkaldırısının değiştiğini, "mevcut konum karşıtı" Şiilikten "mevcut konumla uyuşan" Şiiliğe geçildiğini vurgulamıştır.¹⁴²

Şeriatî'nin dinleyici ve taraftar kitleleri arasında 1960'lardan itibaren etkin olmaya başlayan, silahlı eylem taraftarı Halkın Mücahitleri gibi örgütler de yer almıştır. Özellikle genç kitlelerin üyesi olduğu bu gruplar ateşli bir devrim taraftarıydı. Ancak Şeriatî'ye göre 1960'larda devrimin şartları oluşmamıştı ve devrim öncesinde toplumun olgunlaşmasını sağlayacak bir geçiş dönemi gerekmekteydi. Zamanından önce girişilecek bir devrim hareketi başarısızlığa mahkûm olacaktı ve rejimin daha da baskıcı hale gelmesinden ötürü olası bir devrim gecikmiş olacaktı. Pek çok İranlı devrimcinin siyasi bilinç kazanmasında Şeriatî'nin bu konuşmalarının önemli bir etkisi olmuştur.¹⁴³ Şeriatî bir gün ezilmekte olan yığınların yararına olabilecek bir devrim beklentisi

¹³⁸ Ali Şeraiti, **Bekleyiş: Karşı Tepki Dini**, İstanbul, 1991, s.57.

¹³⁹ Ali Rahnema, **Ali Şeraiti: Bir Siyasi Ütopyacının Siyasi Biyografisi**, İstanbul, 2006, s.183,193,226.

¹⁴⁰ Ali Şeraiti, **a.g.e.**, s.40-41.

¹⁴¹ Ali Şeraiti, **Ali Şiası Safevi Şiası**, İstanbul, 1990, s.95,110.

¹⁴² Şeraiti, **Ali Şiası Safevi Şiası**, s.119,184.

¹⁴³ Rahnema, **a.g.e.**, s.315,453.

taşıdığını ve bunda kendisinin de bir payı olmasını istediğini ifade etmiştir. Ama bunun yakarmalarla değil, somut bir mücadeleyle gerçekleşebileceğini söylemiştir.¹⁴⁴ Şeraiti “olumlu” ve “olumsuz” bekleyişten söz eder. Ona göre Safevilerin öldürdüğü devrimci Şii ruhu canlandırılmalı ve Mehdi’yi pasif bir şekilde beklemektense toplum devrime hazır hale getirilmelidir. Fakat bunun için de acele edilmemelidir, bir devrim hareketi için gerekli zemin sağlanmalıdır. Çünkü zamansız atılacak bir adım rejimi daha da baskıcı hale getirecektir ve bir daha rejimi devirme imkânı kalmayacaktır.

Ali Şeraiti’nin toplum üzerindeki yaygın etkisi rejimi de rahatsız etmiştir; ancak onun daha çok sosyalist düşünceleri devlet katında rahatsızlık uyandırmıştır. Rejime göre Şeriatî’nin geleneksel ulemayla yaşadığı fikri çatışma, aralarında bir işbirliği olanağını ve bir devrim olasılığını engelliyordu. Uluslararası şartlar ve İran’ın Batı kampına bağlı konumu, rejimin Şeriatî’nin özellikle sosyalizme ilişkin düşüncelerini önemsemesinin önemli bir nedeni olabilir.

Caferiyan’a göre Şeriatî’nin en fazla eleştiri alan düşüncesi ruhanileri Ali Şiiliği ve Safevi Şiiliği ölçüsünde bir ayrıma tâbi tutması olmuştur. Ona göre devrimci olan herkes Ali Şiiliğine tâbidir, geri kalan herkes Safevi Şiiliğinin izinden gitmektedir. Mücahidin-e Halk ve Furkan grubu gibi Şeriatî’nin bu düşüncelerinden etkilenen sol örgütler, Talegani de dahil olmak üzere bir elin parmağını geçmeyecek kadar din adamını hariç tutarak diğerlerini Safevi Şiiliğine dahil etmiştir.¹⁴⁵

Şeraiti devrimi göremeden 1977 yılında öldüyse de devrimin fikri temellerinin oluşmasında ve topluma devrimci ruhun aşılmasında önemli bir rolü olmuştur. Şeriatî’nin Savak tarafından öldürüldüğü şüphesi de devrim sürecinde halkı rejime karşı motive edici bir unsur olmuştur.

Her ikisi de devrimci bir söylemi dile getirmekle birlikte Şeriatî’yle Humeyni arasında doğrudan bir işbirliği mevcut değildi. Şeriatî’nin özellikle geleneksel ulemanın şekilciliğine yönelik şikâyetleri onu din adamları kesiminden ayırmıştır. Humeyni, İslâm devrimini velâyet-i fakih tezi üzerine temellendirmiştir.¹⁴⁶ On İkinci İmam’ın

¹⁴⁴ Şeraiti, **Bekleyiş: Karşı Tepki Dini.**, s.55.

¹⁴⁵ Caferiyan, **a.g.e.**, s.576.

¹⁴⁶ Baqer Moin, **Son Devrimci Ayetullah Humeyni**, Ankara, 2005, s.151.

yokluğunda ulemadan onu temsilen birinin o dönene kadar ülkeyi idare etmesi gerekiyordu. Humeyni de Şeraiti gibi aslında özgürlük ve bağımsızlık gibi kavramlar üzerinde durmaktaydı; hatta devrime kadar velâyet-i fakih kavramından çok söz etmemiştir. Halka dağıtılan bildirilerinde bu kavramdan özellikle kaçınmıştır. Sadece şahlık rejiminin yerine İslâmi niteliğe sahip olan ve din adamlarının da gözlemci bir rol oynaması gereken bir sistemden söz etmiştir.¹⁴⁷

Şiiliğin kendisinde var olan muhalif ve devrimci üslup Humeyni'nin söylemlerinde de kendisini göstermiştir. Ayetullah Burucerdi'nin ölümünün ardından onun apolitik çizgisini değiştiren Humeyni 1960'lardan devrime kadar şaha yönelik eleştirilerinde belli temaları kullanmıştır. Onu On İkinci İmam'ın yerini işgal eden bir gasıp olarak nitelendirmiş, İslâm'ı temsil etmesi gereken adil bir yönetici olmamakla ve ülkesini dışa bağımlı hale getirmekle suçlamıştır. İslâm'ın siyasetten ayrılamayacağını vurgulayan Humeyni, Peygamber sonrası imamların geldiğini ve On İkinci İmam'ın kaybolmasından sonra toplumu gözetme görevinin ulemaya ait olduğunu düşünmüştür. Bir imamın varlığı konusunda Şeraiti'nin de benzer fikirleri vardı. Şeraiti, daha önce bahsedilen devrime geçiş aşamasında imam gibi ideal ve yüce bir kişinin liderlik görevini üstlenmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴⁸

Humeyni fakihleri sadece bir tavsiye ve onay mercii olarak görmemiştir. Humeyni'ye göre vahiy alma ayrıcalığı dışarıda tutulmak kaydıyla, Peygamber'in tüm sorumluluklarının ve yetkilerinin On İkinci İmam'ın kaybolmasından sonra ulemaya devredildiğini düşünmüştür. İslâm'ı korumayı ve canlı tutmayı namaz kıldırmak ve oruç tutmaktan daha elzem gören Humeyni, kendilerini siyasetten uzak tutmuş ve şahlara boyun eğmiş olan geleneksel ulemaya sitem etmiştir. Humeyni Şii fakihlere hitaben şöyle demiştir: “Tabii ki sizin için usulî konuları öğretmek elzemdir. Ama önemli olan İslâm'ın siyasi, ekonomik ve hukuki problemleridir. Bu şimdiye kadar hareketimizin eksenini oluşturdu ve bundan sonra da oluşturmalıdır.”¹⁴⁹

Humeyni'nin Şiiliğe devrimci yaklaşımı mehdilik inancıyla bağlantılı düşüncelerinde de açıkça görülmektedir. Şii inancının Mehdi beklentisini tümüyle

---

¹⁴⁷ Moin, **a.g.e.**, s.189.

¹⁴⁸ Rahnema, **a.g.e.**, s.337.

¹⁴⁹ Hamid İnayet, “Humeyni'nin Velâyet-i Fakih Kavramı”, haz. Hamid Algar ve öte., **İmam Humeyni**, İstanbul, y.y., s.115-116,119.

reddetmemektedir; ancak bunun Şiileri siyasi pasifliğe götürmesinden şikâyet etmektedir. Mehdilik doktrinine olan inancını bırakmayan Humeyni, Şiileri bir İslâm Devleti kurmaya çağırarak bu bekleyişin pasifleştirici etkisini –halkın adaletsizlikler tüm evreni sarana kadar adaletin hüküm süremeyeceği inancı- nötrleştirmeye çalışmıştır. Böylece Humeyni hem pasif bekleyişi hem de takiyye* uygulamasına karşı çıkmıştır.¹⁵⁰ Dikkat edilirse, bekleyişe ilişkin düşünceler Şeriatî'nin olumlu ve olumsuz bekleyiş şeklinde yaptığı ayrımla büyük benzerlik göstermektedir. Şeriatî de aynı şekilde Şiilerin hiçbir şey yapmadan boyun eğerek bekleyiş içine girmelerini eleştirmiştir.

Şii ulema on iki yüzyıldır monarşiyi istemeyerek de olsa kötünün iyisi olarak kabullenmiştir. Fakat Humeyni bu geleneği yıkarak monarşinin ortadan kaldırılmasının Müslümanların kutsal görevlerinden biri olduğunu savunmuştur. Onlarla işbirliği yapılmamalıydı, onların kurumlarına başvurulmamalıydı ve kendini korumak adına takiyye yapılmamalıydı.¹⁵¹ 1979'dan sonra izlenecek devrim ihracı politikası da özellikle Ortadoğu'daki monarşi yönetimlerine yönelik olacaktır.

2. Devrimin Dini Dinamikleri

Şiiliğin ilk olarak tarih sahnesine çıkışı konusunda tam bir fikir birliği mevcut değildir. Kimilerine göre Hz. Muhammed zamanında başlamıştır. Bu görüşün savunucuları arasında Ayetullah Humeyni de mevcuttur. Kimilerine göre ise Hz. Ali'nin ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. Genellikle ikinci görüş kabul görmektedir. Şiiliğin ortaya çıkışında özellikle Hz. Hüseyin'in Kербela'da katledildiği facia büyük rol oynamıştır. Fığlalı bu hadiseyi “siyasi manada Şiiliğin ilk işaretlerini veren birtakım hareketlerin nirengi noktası” olarak tanımlamıştır.¹⁵² Şii inancındaki imamet ve imamet Hz. Ali'yle başlamasına ilişkin önemli bir husus bulunmaktadır. Bu da Gadir-i Hum hadisesidir. Şii inancına göre Hz. Muhammed Hz. Ali'ye kendisinden sonraki halifeyi Gadir-i Hum denilen yerde müjdelemiştir. Mekke ve Medine arasında yer alan

---

* Takiyye, Şiilerin Sünni yönetimlere karşı kendilerini korumak adına gerçek inançlarını saklamalarıdır. Özellikle Safevilerden önce İran'daki Sünni yönetimler altındaki azınlık Şiiler bunu yapmaya gerek duyuyorlardı.

¹⁵⁰ İnayet, **a.g.e.**, s.123-124.

¹⁵¹ Abrahamian, **a.g.e.**, s.192-193.

¹⁵² Ethem Ruhi Fığlalı, **İmamiyye Şiası**, Ankara, 1984, s.109.

Gadir-i Hum'da Hz. Muhammed yaptığı konuşmada “Müslümanların kendisinden sonra Hz. Ali’yi halifeleri olarak tanımaları gerektiğinin, onun soyundan gelenlerin de imameti devam ettireceğinin Allah tarafından bildirildiğini” söylemiştir. Bu hadise Şiiilerin imamet inancının önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Kerbela olayı da Şia’da imamet inancının yerleşmesinin başlangıcını oluşturmuştur diyebiliriz. Burada önce Şiiilerin imam kabul ettiklerinin isimlerini saymak yararlı olacaktır:

- Hz. Ali
- Hz. Hasan
- Hz. Hüseyin
- Ali Zeynelabidin
- Muhammed el-Bakır
- Cafer es-Sadık
- Musa el-Kazım
- Ali er-Rıza
- Muhammed et-Taki
- Ali en-Naki
- El-Hasan el-Askeri
- Muhammed el-Mehdi

Şii inancına göre On İkinci İmam olan Muhammed el-Mehdi kaybolmuştur ve bir gün Allah tarafından dünyaya adalet dağıtmak üzere geri gönderilecektir.

Abbasilerin iktidara geldiği tarih olan MS.750’li yıllarda Hz. Hüseyin’in soyundan gelen birinin imam olarak kabul edilmesi genel hale gelmekle beraber doğrudan imam olarak isimlendirilmemişlerdir. Caferilik dediğimiz On İki İmam Şiiliği On İkinci İmam’ın kayboluşundan önce imamiyye olarak tanımlanmamıştır.¹⁵³

İmamet inancı Şiiliğin en önemli kavramlarından biridir ve hatta imametın Şiiilerin inançlarının merkez noktasını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bugünkü İran’da dini liderlik

---

¹⁵³ Fiğlalı, a.g.e., s.159-160, 173.

statüsünün temelini de imamet inancı oluşturmaktadır. Bunun dışında Şiiliğin diğer önemli kavramları arasında şunlar yer almaktadır: Adil olmayan hükümetin gayrimeşruluğuna inanma, şehadet, takiyye, adalet ve iyiliği emretme kötülükten sakındırma. Bu kavramlar 1979’da devrimci atmosferi güçlendiren ve halkı seferber etmede önemli unsurlar olmuştur. Özellikle Hz. Hüseyin’in şehit edildiği Muharrem’in onuncu günü yani Aşura, önemli bir rol oynamıştır.¹⁵⁴ Örneğin 1963’te Kum Feyziye Medresesi’nde rejimin sebep olduğu katliamın ardından meydana gelen olaylar Hz. Hüseyin’in şehit edilmesiyle örtüştürülmüştür ve “her yer Kerbela, her gün Aşura” sözü siyasi bir söylem olmuştur. Efsaneleşmiş Hz. Hüseyin olayı, şaha “şeytan”, “çağın zalim Yezid’i” gibi benzetmeler yoluyla rejime muhalefet etme olanağı yaratmıştır. Dini merasimler, cenaze törenleri bir ritüel olmaktan çıkıp kitlesel siyasal bir direnişin sembolü haline gelmiştir. *Dindar olan İranlıları baskı karşısında ayakta tutan şey, Hüseyin efsanesiyle yoğrulmuş şehit olma arzusu olmuştur.*¹⁵⁵

1979 devriminin ve İslâm Cumhuriyeti’nin öncelikli simgelerinden biri olan şehitlik olgusu, İran halkına rejim karşısında güç veren, onların birliğini sağlayıcı bir etken olmuştur. Humeyni de Fransa’dan gönderdiği mesajlarında şehitliğe dikkati çekmiştir ve bunun iki sonucu olmuştur: İran halkının pasiflikten aktifliğe geçişini sağlamıştır ve Hz. Hüseyin olayı bugüne uyarlanmıştır.¹⁵⁶

Şiiliği genel olarak tanımladıktan sonra İran’ın Şiileşmesi sürecine gelirse; bu XVI-XVII. yüzyıllara rastlamaktadır. İslâmlaşma sürecinin Emevilerle birlikte başladığı İran’da Şiileşme Safevi Hanedanlığı eliyle sağlanmıştır. Fakat Safevilerden önce Şiiler Büveyhoğullarının hakim olduğu XIV. yüzyılda mezhebi siyaset için şartları hazırlamış ve mezhebi inançlarını yaymak için uygun ortamı bulmuşlardır. Safeviler döneminde ise rejimin resmi mezhebi olarak benimsenen Şiilik siyasi olarak güçlü bir kurumsal yapı kurmuştur.¹⁵⁷

Safeviler bir Şii uleması yaratmak için günümüzdeki Güney Lübnan’ın ve Basra Körfezi’nin Arap ulemasına çağrıda bulunarak İran’ın Şiileşmesinin kapısını

¹⁵⁴ Mecid Necefpur, **Tarih-e Şifahi-ye Came’e-ye Ruhaniyet-e Mubarez-e Tehran**, Tehran, 1387, s.19.

¹⁵⁵ Thoda Skocpol, “Rantiye Devlet ve İran Devriminde Şii İslam”, Fred Halliday ve Diğerleri, **İran Devrimi: Din Anti-Emperyalizm ve Sol**, İstanbul, 1992, s.72.

¹⁵⁶ Jill Diane Swenson, “Martyrdom: Mytho-Cathexis and the Mobilization of the Masses in the Iranian Revolution”, **Ethos**, Vol. 13, No. 2. (Summer, 1985), s.123,131,134.

¹⁵⁷ Necefpur, **a.g.e.**, s.22-24.

açmışlardır. İran'ın Şiileşme süreci XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde tamamlanmıştır. Bu yüzyılda yaşanan usulî-ahbarî çatışmasında ulemanın içtihat hakkına sahip olduğunu düşünen usulî görüşünün galip gelmesiyle beraber modern Şii ruhbanlaşmasının yolu açılmıştır.¹⁵⁸

Kaçar Hanedanı ile birlikte Şii ruhban sınıfının siyasi etki sahibi olması için pek çok şart hazır olmuştur. Özellikle İngiltere'nin ve Rusya'nın müdahaleleri ve Kaçarların güçsüzlüğü, Şii ulemayı devlet karşısında tek güç olarak bırakmıştır. Bu da ulemanın siyasallaşmasına neden olmuştur. Ulema bundan sonraki süreçte İran milletinin, Şiiliğin ve ulusal çıkarların savunucusu haline gelmiştir. Ayetullah Humeyni'nin velâyet-i fakih doktrini de bu siyasallaşma sürecinin sonucu olmuştur.¹⁵⁹

Şia'nın kayıp İmam gelene kadar her türlü yönetimi gayrimeşru saydığı ifade edilmişti. İmamiyye inancına göre Hasan el-Askeri'nin ölümünün ardından imamet görevini üstlenen Muhammed b. Hasan kaybolmuş ve imamlık görevini Gaybet-i Suğra adı verilen bu dönemde vekiller aracılığıyla sürdürmüştür. Son vekil öldükten sonra Gaybet-i Kübra denilen dönem başlamış ve günümüze kadar sürmüştür.¹⁶⁰

On İkinci İmam'ın gaib olması nedeniyle o gelene kadar yönetimi kimin devralması gerektiği üzerine tartışmalar başlamıştır. Bazı âlimler ulemanın denetleme yetkisine sahip olduktan sonra hükümetin meşru sayılabileceğini savunurken bazıları da buna karşı çıkmıştır. Fakihin otoritesinin sınırlanmasını talep edenler, siyasi iktidarı onaylamamakla birlikte aktif olarak karışmamayı tercih etmişlerdir. 1906 Anayasası ile birlikte yeni bir döneme girilmiştir. Ulema devletle bir nevi anlaşma yapmış, bunu da anayasaya yasaların şeriata aykırı olamayacağı maddesini koydurarak göstermiştir. Bu anlaşma Ayetullah Humeyni'nin velâyet-i fakih doktrinini ortaya atarak rejimi tehdit etmesine kadar sürdürülmüştür.¹⁶¹

Humeyni, ulemanın devletle uzlaşmasını reddederek liderlik etmesi gerekenin ulema olduğunu savunmuştur. Ona göre ulemanın liderlik hakkı gayrimeşru yönetimler

---

¹⁵⁸ Olivier Roy, **Siyasal İslâm'ın İflası**, İstanbul, 1995, s.222-223.

¹⁵⁹ Roy, **a.g.e.**, s.224-225.

¹⁶⁰ Mustafa Öz, **İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı**, İstanbul, 1995, s.48.

¹⁶¹ İsmail Mutlu, **Tarihte ve Günümüzde Caferilik**, İstanbul, 1995, s.400.

tarafından gasp edilmiştir.¹⁶² Humeyni Velâyet-i Fakih adlı eserinde Hz. Muhammed devrinde olduğu gibi dinin siyasetten ayrı düşünülmemesi gerektiğini ifade etmiştir. İslâmi olmayan her rejimi tağut (şeytani) olarak niteleyen Humeyni, onları yok etme görevinin ulemaya ait olduğunu vurgulamıştır. “İmamlar ve fakihler, halka hizmet etmek, İslâm’ın adilâne düzenini uygulamak ve ilâhi ahkâmın icrası için bir hükümet ve rejim teşkil etmekle mükelleftirler. Velâyet-i fakih konusu bir memuriyet ve vazifenin yerine getirilmesidir.”¹⁶³

Geleneksel ulema, dini vakıfların ve yol gösteren birine ihtiyaç duyan insanların, diğer bir deyişle reşit olmayanların, dulların ve aklî ehliyeti olmayanların üzerinde müçtehidlerin sahip olduğu yetkiyi velâyet-i fakih terimiyle karşılamıştır. Ancak Humeyni bu kavramın anlamını tüm toplumu kapsayacak şekilde genişletmiştir. Kuran’daki “Allah’a, Hz. Peygamber’e ve yetki sahiplerine itaat edin” emrini müçtehidleri taklit etme olarak yorumlamıştır.¹⁶⁴

Humeyni fakihin velâyetini çocuklara mürebbiye tayin etmeye benzetmiştir. Millete muhafızlık yapmakla çocuklara muhafızlık yapmanın birbirinden farksız olduğunu ifade etmiştir. Fakihlerin dini bilgilerinin yanında ahlâki mükemmelliklerini ve fakihler arasında bir üstünlük ya da hiyerarşinin bulunmamasını fakihlerin siyasi yetkiyi ele aldıklarında iktidarlarını kötüye kullanmayacaklarına gerekçe olarak göstermiştir.¹⁶⁵ Ancak burada şöyle bir sorun bulunmaktadır. Fakihler gerçekten ahlâki mükemmellik seviyesinde olabilirler mi ki iktidar hırsına kapılmasınlar. Fakihleri kusursuz ve ahlâken mükemmel kabul edersek o zaman onları insan olma vasfının üzerinde değerlendirmemiz gerekmektedir. Çünkü dini eğitim alma ve kutsal metinleri yorumlama vasıflarının yanında fakihler insandır ve iktidardayken yetkilerini kötüye kullanmayacakları nasıl garanti edilebilir? Dolayısıyla fakihlerin İslâm fikhını, hukukunu bilmeleri onların tamamını mükemmel yapmamaktadır. Ayrıca iktidarı kötüye kullanmayacakları bir ahlâki seviyeye sahip olup olmadıklarını ölçmenin bir yolu var mıdır?

---

¹⁶² Mutlu, **a.g.e.**, s.405.

¹⁶³ İmam Humeyni, **Velâyet-e Fakih: Hükümet-e İslami**, Tehran, 1378, s.16,26,44.

¹⁶⁴ Abrahamian, **a.g.e.**, s.192.

¹⁶⁵ İnayet, **a.g.e.**, s.121-122.

Mamekani de Hz. Muhammed'in hem devlet başkanı hem imamet sıfatını taşıdığını vurgulamaktadır. Ya Allah tarafından seçilen adil bir kişi yönetimin başında olmalıdır ya da imamın gaybette olduğu dönemde millet tarafından seçilen biri devleti idare etmelidir; fakat adaletsiz bir sultana saltanat etme yetkisi verilmemelidir.¹⁶⁶

Kaçar Hanedanlığı iktidarında hem kurumsal hem de maddi olarak bağımsız olan ulema, güçlü bir siyasi arabulucu aktör haline gelmiştir. Bu nedenle halk ulemayı baskıcı yönetim karşısında bir güç kaynağı olarak görürken Kaçar şahları da tahtlarının koruyucusu olarak görmüşlerdir.¹⁶⁷

Kaçar Hanedanlığı'na son veren Rıza Han iktidara ulemanın desteğiyle gelmiştir; ancak ulemanın imtiyaz sahibi olduğu alanlarda –eğitim ve yargı gibi- ulemanın aleyhine olacak yasaların çıkarılması girişimi iki tarafın ilişkilerini bozmuştur. Fakat 1961'de Ayetullah Burucerdî ölene kadar ulema siyasete müdahale etmeye teşebbüs etmemiştir. Burucerdî'nin apolitik konumunu eleştiren kesimler onun mirasını üstlenen Ayetullah Humeyni'nin rehberliğinde birleşmişlerdir.¹⁶⁸

1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca Muhammed Rıza Pehlevi sanayileşme ve modernleşme çabalarını özellikle ulemanın güçlenen konumunu zayıflatmak için kullanmıştır. Şah modernleşme süreci ile birlikte ulemanın etkisinin azalacağını düşünmüştür; ancak beklediği gerçekleşmemiştir. 1963'te sürgüne gönderdiği Humeyni, şahın İslâm karşıtı olduğunu ve ulemanın topluma liderlik etme görevinin olduğunu vurgulamıştır. Ayetullah Humeyni'nin sürgündeyken verdiği bu ve bunun gibi mesajları tüm İran'da hem Kum öğrenci ağı hem de bazar aracılığıyla yayılmıştır.¹⁶⁹

Pehlevi Hanedanlığı'nın pek çok uygulaması İslâm karşıtı bir tavır olarak algılanmıştır. Rıza Şah döneminde çıkarılan ulemanın rolünü kısıtlayıcı yasalar, kadınlara yönelik kıyafet kanunu, Muhammed Rıza Pehlevi'nin sürekli İslâmiyet öncesi döneme vurgu yapması bu tavra örnek olarak verilebilir. Öyle ki İran monarşisinin

---

¹⁶⁶ Hacı Şeyh Esedullah Mamekani, **Din ve Şu'n ve Tarz-e Hükümet Der Mezheb-e Şi'e**, Tehran, 1335, s.29,41.

¹⁶⁷ Ali Mirsepassi-Ashtiani, "The Crisis of Secular Politics and the Rise of Political Islam in Iran", **Social Text**, No. 38. (Spring, 1994), s.65.

¹⁶⁸ Houchang C. Chehabi, "İran İslâm Cumhuriyeti'nde Din Adamları ve Devlet", **Avrasya Dosyası-İran Özel**, Sonbahar 1995, Cilt:2, Sayı:1, s.11.

¹⁶⁹ Skocpol, **a.g.m.**, s.273-274.

2500. yıl kutlamalarında Muhammed Rıza Pehlevi Pers krallarından Daryuş'a hitaben bir konuşma yapmıştır. Ayrıca daha önce sözü edilen toprak reformunu içine alan uygulamaları da ulema İslâm karşıtı olarak görmüştür ve bu, 1963 ayaklanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Sonuçta yönetimin uygulamalarına Şia'nın temel inançlarıyla bir karşı koyuş meydana gelmiş ve bu karşı koyuş 1978-1979'daki olaylara ulemanın rehberlik etmesiyle birlikte İslâm Devrimi'nin doğumuna neden olmuştur.

3. Devrimin Sosyo-Politik Dinamikleri

2500 yıllık monarşi rejimi boyunca İran'da halkta memnuniyet uyandıracak bir yönetimin iktidar olduğu söylenemez. Ancak Pehlevi iktidarında bu memnuniyetsizliğin had safhaya ulaşması ve ekonomik, sosyal, siyasal şartların halkın tüm kesimlerini olumsuz etkilemesi devrimin gerektirdiği ortamı hazırlamıştır.

Devrimin siyasi şartları Rıza Şah'ın iktidara gelişiyle birlikte şekillenmeye başlamıştır. Rıza Şah birbirine tezat iki amacı gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bir yandan kimsenin kendisine karşı çıkamayacağı bir otokrat olmayı istemiş ve merkezî, güçlü bir devlet oluşturmak için çaba harcamıştır; diğer yandan da Batı'yı model alarak modern bir devlet yaratma çabasına girişmiştir. Modernleşme yönünde bazı yasaların tepeden inme bir şekilde halkın istekleri dikkate alınmadan yürürlüğe konması toplumsal bir muhalefeti ortaya çıkarmıştır.

Rıza Şah Atatürk Türkiye'sini kendi ülkesi için örnek almak istemiş; ancak her iki ülkenin toplumsal kesimlerinin beklentilerini ve var olan şartların farklılıklarını göz önünde bulundurmamıştır. Bu da toplumda geri tepmiştir. Kapuscinski Muhammed Rıza Pehlevi döneminde Büyük Uygarlık teziyle devam ettirilen modernleşme çabaları için şu sözü söylemektedir: “Şahın Büyük Uygarlık'ı tümüyle farklı gelenek ve değerlere bağlı bir topluma belli bir yaşam tarzı dayatma girişimiydi. Bu, zorla gerçekleştirilen bir doku nakli ameliyatıydı; amacı hastanın yaşaması ya da kendisi olarak var olabilmesi değil, cerrahi bir başarıya ulaşmaktı.”¹⁷⁰

¹⁷⁰ Ryszard Kapuscinski, **Şahların Şahı**, İstanbul, 1989, s.111.

Rıza Şah'ın toplumda rahatsızlık yaratan uygulamaları arasında Avrupa'ya has giysileri zorunlu tutması, çarşafı yasaklaması ve hatta polislerin kadınların üzerindeki çarşafı parçalaması, gazeteleri kapattırarak başkaldırmaya eğilimli görünenler için polise bu kişiler hakkında kendisine rapor verme zorunluluğunu getirmesi sayılabilir. Hatta şah daha da ileri giderek, gelişmemişliğin simgesi olarak gördüğü develerin resminin bile çekilmesini yasaklamıştır.¹⁷¹

Muhammed Rıza Pehlevi'yi tanımlayabilecek en güzel söz belki de şudur: “Rıza Şah'a hiç kimse bir kez bile yalan söylemeye cesaret edememiştir. Oğluna ise kimse bir kez bile doğruyu söylemeye cesaret edememiştir.”¹⁷² Bu yüzden de şah, çoğunlukla ülkesinin gerçekleriyle yüzleşememiştir. Büyüklük duygusunun aşırı derecede gelişmiş olması ve ülkesini bölgesel bir güç konumuna getirme isteği şahın gözüne perde indirmiştir. Şah, tabiri caizse geçmişe demir atmıştır ve kendisinin adeta Pers kralı, etrafında da sadece onun emirlerini yerine getirmekle mükellef olan kişilerin olduğu bir sistem yaratmıştır. O nedenle yürürlükte olan 1906 Anayasası ve meclis, fiiliyatta bir anlam ifade etmemiştir.

Şahın kendisini sistemin merkezine almasının bir örneği hanedan mensuplarının doğum günlerinin bile milli bayram ilân edilmesidir ve halk bu günleri kutlamak zorundaydı. Hatta Hüseyinîyan'a göre şahın çocuklarının doğumu şerefine bazı mahkûmlar bile affedilmekteydi.¹⁷³

Diğer siyasi boyut, rejimin dışarıya olan bağlılığıydı. Aslında bu sadece Pehlevi yönetimine özgü bir nitelik değildir. Pehleviler'den önce de İran İngiltere'nin ve Rusya'nın ekonomik ve siyasi istismarına maruz kalmıştır. Gerek verilen ticari imtiyazlarla ekonomik, gerekse işgaller yoluyla siyasi müdahaleyle karşı karşıya kalınmıştır. 1950'lerde ise İngiltere'nin ve Rusya'nın yerini darbeyle birlikte ABD almıştır. ABD'nin, seçimle gelmiş bir başbakanı 1953'te CIA aracılığıyla devirmesi İran hakkında etkisi bugüne kadar devam eden bir iz bırakmıştır. Bundan sonraki süreçte İran rejimi, giderek daha fazla dışa bağımlı bir ülke konumuna gelmiştir. “Monarşi artık

---

¹⁷¹ Kapuscinski, **a.g.e.**, s.25.

¹⁷² M. Hasaneyn Heykel, **Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü**, İstanbul, 1988, s.136.

¹⁷³ Hüccetülislam Ruhullah Hüseyinîyan, “Fesad-ı Derbar”, Hasan Habibi-Hüccetülislam Ruhullah Hüseyinîyan-Hüccetülislam Resul Caferîyan-Dr.Hüccetullah Ganimi Ferd-Dr. Kıyanuş Kıyani-Ferzane Niyku Berşrad...vs., **Mecmue-ye Mekalat-e Nohostin Hemayeş-e Berresi-ye İlel-e Furupaşi-ye Saltanat-e Pehlevi**, Tehran, 1384, s.297.

yalnızca gayrimeşru bir iktidarı gasp etmek, İslâm hukukunu hiçe saymak, baskı ve zulmün aleti olmakla kalmıyor, İran üzerinde giderek artan dış müdahalenin ve zenginliklere yönelen sömürünün de yardımcısı olarak görülüyordu.”¹⁷⁴

Devrimde etkisi olan diğer önemli bir unsur şahın halkı kontrol etmek ve muhalefeti susturmak için kullandığı bir araç olan istihbarat örgütü Savak’tı. Pek çok kaynakta defalarca dile getirilen ortak nokta şu ki; Savak halkın en büyük korku kaynağıydı. 1958 yılında Muhammed Rıza Pehlevi tarafından kurulan bu teşkilât, 1953 darbesinden sonra şahın iktidarını garanti altına alabilmesinin bir aracıydı. Savak tüm önemli kurumlar içinde mevzilenmiştir ve üniversitelerde dahi muhalif öğrencileri takip etmiştir. Savak’ın eline düşme ve işkence tehlikesi halkı siyasetten uzaklaştırmış, siyasetten konuşmaya korkan pasif ve paranoyaklaşmış bir toplum yaratmıştır.

Şah, 1950’lerden sonra aldığı tedbirlerle 1906 Anayasası ile getirilmiş olan tüm demokratik kurumları ve uygulamaları ya kaldırmıştır ya da görmezden gelmiştir. Kendisine bağlı bir devlet bürokrasisi geliştiren şah, tüm devlet dairelerinin başına çevresindekileri yerleştirmiştir. Böylece tüm karar alma organları tek elde toplanarak herhangi bir baskı grubu bırakılmamıştır.¹⁷⁵ 1941-1953 arası dönemin çoğulcu ve özgür atmosferinin ardından 1953-1963 döneminde otoriter politikalar sergilendikten sonra Humeyni’nin sürgüne gönderildiği ve ayaklanmaların çıktığı 1963 senesinden itibaren tam bir mutlakiyetçi anlayış İran siyasetine hakim olmuştur.¹⁷⁶

Şahın mutlakiyetçi anlayışının en ileri noktası ülkeyi tek partili bir sisteme doğru sürüklemesi ve Rastahiz adıyla kurduğu partiyeye üye olmamayı vatan hainliği ile eş tutmasıydı. Rastahiz Partisi halkın partisi değildi ve halkın gözünde meşruiyeti yoktu. Halk sadece muhalif olarak yaftalanmaktan korktuğu için partiyeye üye olmuştur. Rastahiz, şahın etrafındaki elit kesimin aktif olduğu bir partiyeye dönüşmüştür.¹⁷⁷

Şahın yaptığı en büyük hatalardan biri Ayetullah Humeyni’yi sürgüne göndermesi ve halkın gözünde saygınlığı olan ulemanın itibarını zedelemeye çalışması olmuştur.

---

¹⁷⁴ Hamid Algar, **İran Devriminin Kökleri**, İstanbul, 1988, s.29.

¹⁷⁵ Mark J. Gasiorowski, “Policymaking in a Highly Autonomous State: Iran Under the Shah, 1963-1978”, **The Iranian Journal of International Affairs**, Vol.V, No.2, Summer 1993, s.448,466.

¹⁷⁶ Shahrough Akhavi, “The Ideology and Praxis of Shi’ism in the Iranian Revolution”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 25, No. 2. (Apr., 1983), s.198.

¹⁷⁷ Feridun Hoveyda, **Sukut-e Şah**, Tehran, 1386, s.103.

Şah, karalama kampanyası yapmak ve muhalifleri bir avuç anarşist olarak tanımlamak yerine toplumun sesine kulak verseydi, Humeyni onlar için sığınacak bir liman olmayabilirdi. Şahın tahtından olmasında ileriye görememesi ve ülkesinin sorunlarıyla yüzleşmemesi çok etkili olmuştur. Tüm muhalif örgütleri bastırması, Savak ajanlarını halkı sindirmede kullanması neticesinde, halk rejim karşısında sığınabileceği tek yer olarak camileri görmüştür. Yani şah bizzat izlediği yanlış politikalarla halkı ulemanın yanına itmiştir. Çünkü cami ne polisin ne askerinin ne de Savak'ın giremediği yegâne kurumdu. Baskı altında kalmış tüm kesimlerin rahatça konuşabildiği, şikâyetlerini dile getirebildiği ortamlardı ve böylece muhalif hareket camiler vasıtasıyla rahatça ilerleyebildi.

Rejimin ABD'yle olan ilişkileri doğrultusunda izlediği komünizm karşıtı politikaları da devrimde etkili olmuştur. Rejim kimi zaman bilerek kimi zaman da bilmeyerek dindar kesimlere komünist ve sol görüşler karşısında avantaj kazandırmıştır. Bir İslâm Cumhuriyeti'ne yol açacak devrimi beklemeyen şah, sürekli hayali bir Sovyet tehlikesiyle yaşamıştır. Bazen kraldan çok kralcı hale gelen bu politika Ayetullah Humeyni önderliğindeki dini hareketin ağlarının gelişmesinde etkili olmuştur.

Hoveyda'nın ifadesine göre şah, hanedan ailesindeki çürümüşlüğü ortadan kaldırmalı, özgürlüğü garanti etmeli ve Rastahiz Partisi'ni kapatmalıydı. Ayetullah Şeriatmedari gibi ılımlı ruhanilerle temasa geçmeliydi ki, Ayetullah Humeyni'nin etrafındaki taraftar halkası kırılabilirdi. Bunun yerine şah, hem Humeyni'yi hem de diğer ruhanileri küçük göstermeye çalışmıştır. Bir gazeteciye verdiği röportajında Humeyni'yi fazla ruhaninin desteklemediğini, zaten ülkede de fazla ruhani olmayıp olanlarla da arasının gayet iyi olduğunu söylemiştir. Ayrıca sürgündeyken bir şey yapamayacağını iddia etmiştir.¹⁷⁸ Şah, hiçbir şekilde uzlaşmaya çalışmamıştır; çünkü şah ülkedeki muhalif hareketin boyutunu ve olayların bir devrime kadar varacağını düşünmemiştir. Ta ki rejimin ana sütunları konumunda olan ordu, Savak ve devlet memurları kesiminin sistem dışı kalmasına kadar. Şah ancak ülkeden ayrılmasına yakın bir zamanda gerçeği görmüş; ancak o zaman da -anılarında yazdığı gibi- tahtını kaybetmesini kendi yaptığı yanlışlara değil, dış güçlerin faaliyetlerine bağlamıştır.

---

¹⁷⁸ Hoveyda, a.g.e., s.36, 107.

4. Devrimin Ekonomik Dinamikleri

Diğer devrimlerde olduğu gibi İran'daki devrim de olumsuz pek çok bileşenden meydana gelmiştir. Ancak devrimlerde genellikle toplumdaki temel memnuniyetsizliğin altında iktisadi şartların yattığı görülmektedir. İran'da da 1960'lardan itibaren halkın yaşam standartlarını kötü etkileyecek birtakım olumsuzlukların arttığı ve nihayetinde bu olumsuzlukların rejimin varlığını ortadan kaldıran temel bir nedene dönüştüğü söylenebilir. Fred Halliday İran Devrimi'nin çöküş nedenini şöyle açıklamıştır: "Kapitalist gelişme içerisinde ortaya çıkan çelişkilerin dönüşüm sürecine direnen kuruluşlar ve popüler tutumlarla kesişmesidir."¹⁷⁹

Şahın ekonomideki önceliği modernleşme çabalarını ekonomide uygulamaktı. Bunun da yolu şaha göre endüstrileşmeden geçmekteydi. Ancak hızlı bir sanayileşme diğer sektörlerin ihmal edilmesiyle de birlikte ekonomide dengesiz bir büyümeye neden olmuştur. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren sektörler arası dengesizlikler artmış, artan kamu harcamaları halkın yaşamını iyileştirecek alanlar yerine büyük kamu projelerine gitmiştir. Bunların içinde en önemli yeri tutan silâhlı kuvvetlerin modernize edilme projeleriydi.¹⁸⁰

Ekonomi büyük oranda petrol gelirlerine bağımlı bir seyir takip etmiştir. Fakat elde edilen petrol gelirleri halka aktarılmamıştır. Petrol gelirlerinin büyük bölümü gelişmiş askerî mühimmat, nükleer güç santralleri, uranyum zenginleştirme tesisleri gibi pahalı ve üst düzey projelere harcanmıştır.¹⁸¹ Çünkü gelirlerden en fazla hanedan mensuplarından sonra şahın rejiminin önemli araçları olan ordu, Savak ve devlet memuru kesimi yararlandırılmıştır. Silâh alımına yılda 4 milyar dolar harcayan rejim tarafından, teğmen üstü rütbede olan her subaya yılda bir defa Avrupa seyahati, bir araba ve bir ev devlet bütçesinden ayrılmıştır.¹⁸² Nüfusun % 10'luk varlıklı kesiminin, toplam gelirlerin % 40'luk payına sahip olduğu bir gelir eşitsizliği mevcuttu.¹⁸³ Satın alma gücü elit kesimdeydi ve bu kesimler harcamalarını genellikle Avrupa ve Amerika

---

¹⁷⁹ Fred Halliday, "İran Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm", Fred Halliday ve Diğerleri, **İran Devrimi: Din Ant-Emperyalizm ve Sol**, İstanbul, 1992, s.23.

¹⁸⁰ Gasiorowski, **a.g.m.**, s.457-458.

¹⁸¹ Gasiorowski, **a.g.m.**, s. 464.

¹⁸² Heykel, **a.g.e.**, s.166.

¹⁸³ Halliday, **a.g.m.**, s.25.

pazarında yapmışlardır.¹⁸⁴ Halkın % 90'lık bir kesiminin harcama yapamaması ekonomide durgunluğu da beraberinde getirmiştir.

İzlenen yanlış ve halkın isteklerini karşılamayan ekonomi politikaları, 1970'li yıllarda kırsal ve kentsel nüfus arasında bir uçurum ve büyük bir göç dalgası meydana getirmiştir. Göç edenlerin büyük kısmı işsiz ve sanayileşme dalgasıyla beraber kente iş bulma umuduyla gelenlerdi. Fakat aradığını bulamayan bu kesimler, 1978'de başlayan devrim sürecine aktif olarak katılan kitleler olmuşlardır.¹⁸⁵

Göçler Tahran kentinin nüfusunu arttırırken, aynı zamanda Tahran'ın kuzeyiyle güneyi arasında büyük bir uçurum meydana getirmiştir. Güney bölgesinde gecekondulaşmalar yoğunlaşmıştır. Ben-i Sadr Tahran şehrini şu şekilde yorumlamıştır: "Bir bölgesinde gecekondu semtlerinin 'teneke konutları', bir diğer bölgesinde de sıcak kâşaneler ve saraylar bulunan Tahran..."¹⁸⁶

Muhammed Rıza Pehlevi dönemi politikasının genel niteliklerinden biri olan petrol gelirlerine dayanma, özellikle 1974'teki petrol kriziyle birlikte had safhaya varmıştır. Petrol gelirleri var olan dış borçları kapatmasının yanı sıra hazineye önemli bir artışa yol açmıştır. Ancak petrolden elde edilen kazançlar daha önce de ifade edildiği gibi verimli alanlara ayrılmamış ve maalesef halkın ihtiyaçlarına cevap verecek projeler oluşturulmamıştır. Şimdi verilecek örnek şahın ve diğer yönetici kesimin halktan kopukluğunu ve halkın ihtiyaçlarına olan ilgisizliğini gözler önüne sermektedir. Le Monde başyazarının Başbakan Abbas Hoveyda'yla yaptığı konuşmadan Ben-i Sadr'a aktardıkları şöyledir: "Bir defasında Hoveyda ile birlikte Fransa devlet başkanının ziyaretinde davetli bulunuyorduk. Hoveyda beni bir köşeye çekerek paraya ve krediye ihtiyaç duyan bir ülke bilip bilmediğimi sordu. Cevap olarak bildiğimi söyledim. '9 milyar dolarlık ve ne yapacağımızı bilemediğimiz bir bütçe fazlalığımız mevcut. Onu kredi olarak vermek istiyorum' dedi."¹⁸⁷

Devlet gelirleri fakirlere para yardımı, ev yardımı ve yurtdışına gönderilen öğrencilere burs adı altında Pehlevi Vakfı aracılığıyla değerlendirilmekteydi. Ancak var

---

¹⁸⁴ Ebul Hasan Beni Sadr, **Beni Sadr'dan Konferanslar**, İstanbul, 1981, s.69.

¹⁸⁵ Gasiorowski, **a.g.m.**, s.459.

¹⁸⁶ Beni Sadr, **a.g.e.**, s.106.

¹⁸⁷ Beni Sadr, **a.g.e.**, s.108.

olan ekonomik ve sosyal şartlara bakıldığında fiiliyatta halkın durumunda bir iyileşme gözlenmemektedir. Hüseyinîyan'a göre Pehlevî Vakfı'nın üç işlevi vardı: Şaha bağlı ticari şirketler için mali kaynak bulmak, çeşitli alanlarda yer alan sermayedarlar aracılığıyla ülkenin iktisadi kontrolünü sağlamak, saltanata bağlı olanları mali açıdan desteklemek. Ayrıca hanedan ailesinin harcamaları da devletin hazinesinden karşılanmış ve bu harcamalar önemli miktarlara ulaşmıştır. Örnek olarak Prenses Eşref'in bir gezi masrafının 3 milyon dolar civarında olduğu iddia edilmektedir.¹⁸⁸

Tüm bunlara ilâveten siyasal açıdan olduğu gibi ekonomik açıdan da ülkenin dışarıya bağımlı bir ülke haline gelmesi ulusal pazarı olumsuz etkilemiştir. Ülkenin İngiltere ve Rusya'dan sonra ABD'nin ileri karakolu ve pazarı haline gelmesi halkın gözünde rejimin meşruiyetini kaybettirmiştir. 1970'li yılların artan petrol gelirleri çoğunlukla silah alımına ve o yıllarda başlamış olan nükleer tesis inşalarına ayrılmıştır. Halkın önemli bir kesiminin insani şartlardan yoksun olduğu bir durumda yapılan bu harcamalar israf niteliğini taşımaktaydı. Üstelik silah alımını haklı gösterecek somut bir tehdit de mevcut değildi. Sovyet tehdidi bahane edilerek bölgesel bir güç olma hayaliyle şah, ülkesini bir cephanelik durumuna getirmiştir. Devletin gelirleri arttıkça kamu harcamaları artmış; ancak halkın ihtiyaçlarını karşılamaktan çok daha uzak kalmıştır.

B. Devrime Giden Süreç ve Devrimi Üstlenen Ulema

1. Devrimin Başlangıcından İran-İrak Savaşı'na Varan Süreç

1979 devriminin en önemli özelliği kitleleri ortak bir amaç etrafında peşinden sürükleyebilmesi olmuştur. Hemen hemen her sınıfın desteğini almış olan hareketin başarıya ulaşmasında herkesin ilk başta tek bir amaca kilitlenmesi etkili olmuştur: rejimin devrilmesi. Devrim sürecinde her kesimin farklı farklı amaçları olsa da bu, söz konusu dönemde açığa çıkartılmamıştır. Hiç kimse devrimin nihayetinde kurulacak sistem hakkında bir bilgi sahibi değildi. İslâm Cumhuriyeti'nin ilânı için yapılan referandumda evet diyenler için bile bu konu net değildi. Esas ayrışmalar devrimin gerçekleşmesi sonrasındaki safhada oluşmaya başlamıştır.

---

¹⁸⁸ Hüseyinîyan, **a.g.m.**, s.355, 358.

1975 yılında tüm partilerin kapatılarak tek parti sistemine geçilmesi diktatörlük yönetiminin son noktası olmuştur. Zaten sadece bir danışma organı niteliği taşıyan meclis iyice ipleri şahın elinde olan işlevsiz bir yapıya dönüşmüştür. Kurulan Rastahiz Partisi'ne ülkede üye olmayan hemen hemen hiç kimse yoktu; çünkü üye olmamak, şah tarafından vatan hainliği olarak kabul edilmiştir. Politik katılımcılığın neredeyse tamamen yok olması muhalif güçlerin taarruzlarını şiddetlendirmiştir. Muhalif hareket liderleri ile halk arasında bir bağın kurulması, rejime karşı olan her faaliyetin meşruiyet kazanmasına neden olmuştur.¹⁸⁹ Şah, Rastahiz Partisi'ni kurmakla her diktatör devletin karşı karşıya kaldığı tehlikeye düşmüştür: Devlet karşısındaki muhalefeti tek saf halinde birleştirmiştir. Ayetullah Humeyni'nin Rastahiz Partisi'nin kuruluşuna ilişkin yaptığı açıklama şöyleydi: "Partinin muhalefete olan bakışı, İran'ın Müslüman milletinin çıkarlarına ve İslâm'a aykırıdır."¹⁹⁰

Devrime doğru yaklaşılan yıllarda basın büyük bir baskı altına girmiştir. Özellikle sürgünde olduğu halde Humeyni'nin sözlerinin kasetlerle sızdırılması ve toplumu etkisi altına alması şahı tehdit etmiştir. Diğer yandan Tudeh başta olmak üzere sol grupların şiddet eylemleri ve gösterileri de meydana gelmiştir. Aslında bugüne kadar hep rejim tarafından din adamları değil, sol ve Marksist gruplar tehdit olarak görülmüştür. Din adamlarına ve camilere dokunmamışlardır. Şah, tahtı için esas tehdidin din adamlarından geldiğini çok geç fark etmiştir. Onları bastırmak istediğinde de işler çoktan çığrından çıkmıştır.

1970'ler rejimin petrol gelirlerinin ve silâh harcamalarının had safhada olduğu yıllar olmuştur. Rejimin gittikçe zenginleşmesi, halkın giderek fakirleşmesi ve dış müdahalenin fazlalığı toplumun pek çok kesimini ulemayla işbirliğine yöneltmiştir.

1978 yılında gerek bireysel gerekse grup hareketleri yoğunluk kazanmaya başlamış ve toplumdaki yaygın şikâyetler çeşitli kesimler tarafından açıkça dile getirilmiştir. Şah karşısında açıkça cephe alınmıştır. Aynı yıl toplumun muhtelif kesimleri tarafından –din adamları, bazar esnafı, öğrenciler, devlet memurları– şikâyetlerinin dile getirildiği bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiriye tamamlayıcı nitelikte

---

¹⁸⁹ Hüseyin, a.g.e., s.192.

¹⁹⁰ Ferhad Şeyh Ferşi, **Tahlili Der Nakş-e Siyasi-ye Uleman-e Şi'e Der Peydayeş-e Engelab-e Eslami**, Tehran, 1380, s.235.

olan bir başka bildiri de çoğunluğunu aydınların ve milliyetçilerin oluşturduğu kesimler tarafından imzalanmıştır. Bildiride net bir şekilde şahın anayasaya, milletin haklarına basın da dahil olmak üzere özgürlüğe riayet etmesi, sürgünde olanların ve siyasi tutukluların serbest bırakılması, Rastahiz Partisi'nin ortadan kaldırılması, şahın insan haklarına saygı göstermesi istenmiştir.¹⁹¹ Şah, yapılan yürüyüş ve gösterilerin bir devrime kadar varabileceğini hesap etmemiştir ve bazı önlemlerle bu süreci durdurmaya çalışmıştır. Öncelikle İslâmi ve milliyetçi grupları yakalatma dalgası başlatmıştır. Ayetullah Humeyni'nin Irak topraklarından çıkarılması için Saddam yönetimine baskıda bulunmuştur. Bu arada içeride halkı yatıştırmak için hükümet değişikliğine gitmiştir.¹⁹² Şah dahil yönetimin çeşitli kademeleri –bunun içine ordu da dahildi- geçici önlemlerle olayları kontrol altına almaya çalışmışlardır ve olayların ciddiyetinin farkında olamamışlardır. Orgeneral Uveysi'nin şu sözü bunu kanıtlamaktadır: “Tahrik ve anarşi daha çok mollaların başı altından çıkmakta ve onlar tarafından meydana getirilmektedir. Bilindiği gibi mollalar paracı kişilerdir ve onları parayla razı etmek mümkündür. Yüce Hazretleri, eğer bana yeterli miktarda para verilmesini buyurursanız, ülkenin bütün problemlerini 48 saat içinde çözüme kavuşturacağım!”¹⁹³ Ancak şahın aldığı önlemler halkı yatıştırmaya yetmemiştir. Aslına bakılırsa dini-milli grupların yakalanışı ve Humeyni'nin Irak'tan çıkartılmaya çalışılması girişimleri halkı daha çok kışkırtmıştır.

Devrim hareketinde 1978 yılından itibaren olaylar şiddetlenmeye ve şahın bütün kaleleri teker teker düşmeye başlamıştır. Olayların rejimi tehdit eder hale geldiğini gören şahın, halkı teskin etmek adına art arda göreve getirdiği başbakanlar durumu kontrol altına alamamışlardır. Devlete ait kurumlar greve gitmişlerdir. Liman İşletmeleri, Hava Yolları Kulübü çalışanları, Rızaiye Radyo Televizyonu gibi.¹⁹⁴ Üniversitelerde öğrenciler dersleri boykot etmeye başlamışlardır. Rejimin öğrencileri tutuklaması hocaların da greve gitmesine neden olurken öğretim merkezleri direnişin önemli merkezleri konumuna gelmiştir.¹⁹⁵

---

¹⁹¹ Mehdi Bazergan, **Engelab-e İnan Der Do Hareket**, Tehran, 1363, s.27.

¹⁹² Bazergan, **a.g.e.**, s.34.

¹⁹³ Karabagi, **a.g.e.**, s.77.

¹⁹⁴ Yurdanur Aksoylar Çetirge, **Namludaki Karanfilden Şeriata: İnan**, Ankara, 1997, ss.42-43.

¹⁹⁵ Bazergan, **a.g.e.**, s.45.

Rejimle halk arasındaki bağları koparan son olay ise İran tarihine “Kara Cuma” olarak geçen 8 Eylül 1978 tarihinde askerlerin göstericilerin üzerine ateş açarak büyük bir katliama neden olduğu olaydır. Rejim, yaptığı bu tarihi hatayla hem muhalefetin elini güçlendirmiştir hem de ulema arasında var olan görüş ayrılıklarını ortadan kaldırarak gücün tek bir merkezde toplanmasına sebep olmuştur.¹⁹⁶

Şahın direnişe karşı üç temel dayanağı vardı: Ordu, Savak ve devlet memurları. Ayetullah Humeyni devlet memurlarına rejimin çökmesinin onların elinde olduğunu telkin etmiştir ve şahın emirlerine uymamaya çağırmıştır. Devletten korkmamalarını söyleyerek gerekirse grev yapma çağrısında bulunmuştur. Yapılan çağrı işe yaramış ve devlet memurları da direnişe katılarak greve gitmeye başlamışlardır.¹⁹⁷ Ancak ordu ikiye bölünmüştür. Alt rütbedekiler devrime karşı daha sempatiyle yaklaşmışlardır; ancak üst düzey askerlerin çoğu şaha sadık kalmışlardır. Yüksek Savunma Şurası 1 Şubat 1979 tarihinde yayınladığı bildiriyle askerlerin halkın yanında yer alacağını ve sokak çatışmalarının olmayacağını ifade etmiştir.¹⁹⁸ Böylece ordunun tarafsızlığını ilân etmesiyle birlikte rejimin devrilmesi yolundaki en önemli engellerden biri kalkmıştır. Savak ajanlarının çoğu ise ya yurtdışına kaçmışlardır ya da yakalananlar yeni rejim tarafından idam edilmişlerdir.

Şah tarafından en son atanan Şahpur Bahtiyar Hükümeti de çok fazla tutunamamıştır. Dayandığı tek şey orduydü ve o da sadece ordunun üst kademesiyle sınırlıydı. Taban çökmüştü ve çoğu asker kaçmış, kaçmayanlar da göstericilerin arasına katılmıştı.¹⁹⁹ Şahpur Bahtiyar ile Humeyni'nin hem yakın çalışma arkadaşı hem de eski Milli Cepheci olan Mehdi Bazergan arasında dolaylı temaslar süregelmiş; ancak başarılı bir netice elde edilememiştir. Bunun üzerine 5 Şubat 1979 tarihinde Humeyni Mehdi Bazergan'ı geçici hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Geçici hükümetten önce kurulan Devrim Konseyi aldığı bir kararla yakın zamanda kurucu meclis seçimlerinin yapılacağını, geçici hükümetin halktan ve devrim yasalarından destek aldığını, emirlere riayet etmeyen asker ve devlet memurlarının İslâm yasalarına göre cezalandırılacaklarını bildirmiştir.²⁰⁰

---

¹⁹⁶ Ferşi, **a.g.e.**, s.246-247.

¹⁹⁷ Bazergan, **a.g.e.**, s.44.

¹⁹⁸ Bazergan, **a.g.e.**, s.74.

¹⁹⁹ Çetirge, **a.g.e.**, s.133,134.

²⁰⁰ Turgut Tülümen, **İran Devrimi Hatıraları**, İstanbul, 1998, s.57.

Bu arada rejimi kurtaramayacağını anlayan şah, 16 Ocak 1979 tarihinde beraberinde Şahbanu Farah Diba'yla ve maiyeti ile birlikte İran'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Geçici hükümetin kurulmasından sonra 11 Şubat 1979 tarihinde de Ayetullah Humeyni sürgünde bulunduğu Fransa'dan İran'a dönüş yapmıştır. 31 Mart 1979'da da İran İslâm Cumhuriyeti için referanduma gidilmiştir. Burada dikkati çeken şey ise, halka sadece tek soru yöneltilmesiydi: İslâm Cumhuriyeti'ne evet mi hayır mı?

Daha önce de bahsedildiği üzere halk Humeyni'nin kurmak istediği düzen hakkında net bir fikir sahibi değildi. Humeyni'nin başarısı ideolojik değil, tamamen siyasi bir başarı olmuştur. Humeyni dış müdahalelerden bıkmış olan halka, İslâmi yönetimin ulusal bağımsızlığı garanti altına alacağını ve topluma siyasi özgürlük getireceğini vurgulamıştır. Söylediğine göre özgürlük ve bağımsızlık İslâm Cumhuriyeti'nin özünü oluşturacaktı.²⁰¹

Humeyni'nin başarısının temelinde yatan da tüm kesimleri tek bir amaca kanalize edip onlara özlem duydukları özgürlük ve bağımsızlık gibi sözcüklerle hitap etmesi olmuştur. Böylece *“Humeyni, İran halkının çoğunluğunun desteğini İranlıların çoğunluğunca bilinmeyen teokratik ideolojisinden ötürü değil, diktatörlüğe karşı muhalefeti, özgürlüğü ve ulusal çıkarları savunması sayesinde kazandı”*.²⁰²

İran uleması içerisinde din-siyaset ayrımını güden din adamları da mevcuttu ki bunlar apolitikti. Bunlar arasında Ayetullah Rıza Golpayegani, Ayetullah Hâdi Milani, Ayetullah Kasım Kuhi, Ayetullah Hibadüddin Şehristani, Ayetullah Muhammed Hüseyin el-Kâşif el-Gita, Allame Muhammed Hüseyin Tabatabaî, Ayetullah Kazım Şeriatmedari, Ayetullah Zencani, Ayetullah Hoyi Necefî, Ayetullah Kumi, Ayetullah Şirazi, Ayetullah Mahallati, Ayetullah Laheti...vs.²⁰³ Humeyni'nin liderlik yaptığı din adamları çok büyük bir kesimi oluşturmamaktaydı. Yukarıda isimleri sayılan din adamları aslında önde gelen din adamlarıydı. Ancak apolitik olan ve açıkça Humeyni'nin İslâm Devleti'ne karşı çıkanlar susmak zorunda kalmışlardır.

---

²⁰¹ Misagh Parsa, **Devlet, İdeoloji ve Devrim: İran, Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi**, İstanbul, 2004, s.340-341.

²⁰² Parsa, **a.g.e.**, s.341.

²⁰³ Hüseyin, **a.g.e.**, s.161,163.

Devrim sürecini özetlersek; bu dönemde herkesin ağızında aynı sözcükler vardı: “Şaha Ölüm”, “Amerika’ya Ölüm”... Devrime önderlik edenler bu sözlerle ve adalet, eşitlik ve özgürlük kavramlarıyla kitleleri peşlerinden sürüklemişlerdir. Ancak devrim gerçekleşip de İslâm Cumhuriyeti ilân edildikten sonra ayrışmalar başlamıştır, sistem yerine oturduktan sonra da muhaliflerin siyasi sahneden temizlenmesi sonucunda ulema yerini sağlamlaştırmıştır.

1979-1980 süreci oldukça çalkantılı geçen bir dönem olmuştur. Bu süreçte yeni rejim kendi içinde çatışmalar, tartışmalar yaşamıştır. İlk olarak anayasanın hazırlık sürecinde velâyet-i fakih’in anayasaya girip girmemesi hususunda oluşan tartışmalar ardından hükümetin ve cumhurbaşkanının devrim kurumlarıyla yaşadığı çatışmalar ortaya çıkmıştır. Rejimin kurumsallaşma ve yerleşme aşamalarıyla birlikte devrim ideolojisini yaratan, devrim sürecine aktif olarak katılmış pek çok kişi siyaset dışına itilmiştir. Kural değişmemiş ve devrim ilk önce kendi çocuklarını yemeye başlamıştır.

1979 Kasım’ında Amerikan Büyükelçiliği’nin işgali neticesinde o güne kadar geçici hükümetle devrimci, muhafazakâr kurumlar arasında var olan çatışma hükümetin istifasıyla sonuçlanmıştır. Amerikan karşıtlığının had safhaya ulaştığı bir zamanda bu ülkeyle ilgili her türlü irtibat insanlara karşı devrimci sıfatının yakıştırılmasına neden olmuştur. İran İslâm Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı olan Ebu’l-Hasan Ben-i Sadr da Amerikan Hükümeti’yle gizli görüşmeler yaptığı gerekçesiyle neredeyse vatan haini ilân edilmiştir. İran’da kalamayacağını anlayan Ben-i Sadr yakın ilişkilerinin olduğu Halkın Mücahitleri’nden de destek görmüştür ve Paris’e kaçmıştır.

Mehdi Bazergan ve Ben-i Sadr devrime önemli katkıları olan, çeşitli muhalif örgütlenmelerle birlikte aktif faaliyetlerde bulunan demokrat kimliklere sahip kişilerdi. Aynı zamanda İslâm Cumhuriyeti’nin kuruluşuna destek vermiş dindar kimselerdi. Devrimin ideologları arasında yer almış olmalarına rağmen zamanla rejimle ve Humeyni’yle araları açılmıştır. Çünkü Bazergan ve Ben-i Sadr’la onlar gibi muhalifler İslâm Cumhuriyeti çatısı altında gerçekten İran halkına şah döneminin veremediği özgürlüğün verileceğini ve din adamlarının devrim gerçekleştikten sonra yerlerini sistemi oluşturacak devlet adamlarına bırakacaklarını düşünmüşlerdir. Ancak düşündükleri gibi olmamış ve rejimin kurumsallaşması sürecinde devrimde rol oynayan muhalif cephe devrim sonrasında yarılmıştır. Şahın devrilmesi amacıyla birleşen

grupların her biri devrim gerçekleştikten sonra kendi yollarına ayrılmıştır. Oluşan iç çatışmaların neticesi de devrimin kendi çocuklarını yemesi olmuştur.

1980 yılında başlayacak olan İran-İrak Savaşı da rejimin yerini sağlamlaştırmasında ve halkın desteğini sağlamada önemli rol oynamıştır. Burada kısaca İran-İrak Savaşı'na değinmekte yarar bulunmaktadır. Çünkü savaş sistemin yerleşmesinde başat unsur olmuştur.

İran ve Irak ilişkilerinin şekillenmesinde ve meydana gelen sorunların çözümsüz kalmasında Saddam dönemi politikaları çok etkili olmuştur. Şattularap su yolu üzerindeki anlaşmazlık ve Kürt sorunu bu iki ülke arasındaki sorunların temel sebepleri olmuştur. Saddam yönetiminin İran'ın özellikle Huzistan bölgesindeki Arapları İran'ın iç istikrarını bozmada kullanması ve İran'ın da Irak'taki Kürt nüfusu Baas rejimine karşı kullanmaya çalışması İran-İrak ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.

Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştikten sonraki bölümü olan Şattularap, tarihte önemli bir role sahip olmuştur. İngiltere, İran'dan Osmanlı İmparatorluğu dağıldıktan sonra kurulan Irak Devleti'ni tanımamasını istemiş; ancak İran bunu Şattularap su yolu üzerindeki haklarının tanınması şartına bağlamıştır. İngiltere'nin bu garantiyi vermesi üzerine de İran, Irak Devleti'ni tanımıştır. Fakat İngiltere'nin ve Irak'ın verdikleri sözde durmamaları üzerine İran 1931'de 1914 tarihli protokolü feshettiğini açıklamıştır.²⁰⁴ Bundan sonra da 1975 yılındaki anlaşmaya kadar Şattularap Nehri, iki ülke arasındaki başlıca sorun olmaya devam etmiştir. 1975 yılında Birleşmiş Milletlerin arabuluculuğu ile gerçekleşen Cezayir Antlaşması Irak tarafından 1979 Devrimi sonrasında feshedilene kadar geçerliliğini korumuştur. Bu antlaşmayla aynı zamanda iki devlet birbirlerinin etnik nüfusları üzerindeki müdahalelerine de son vereceklerini garanti etmişlerdir.

1979 yılında gerçekleşen devrim bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. 1980 yılında İran'da devrim sonrası değişim süreci yaşanırken Irak bu durumdan istifade ederek Cezayir Antlaşması'nı feshettiğini açıklamış ve İran'a saldırmıştır. Sekiz yıl devam eden savaş İran'ı hem ekonomik yönden çöküntüye uğratmıştır hem de yeni rejimin kurumsallaşma sürecine sekte vurmuştur. Fakat bu savaşın İran ve bölge açısından en

---

²⁰⁴ İzzetullah İzzeti, **İran ve Bölge Jeopolitiği**, İstanbul, 2002, s.36-37.

önemli neticesi, yeni rejimin yıkılması beklenirken daha fazla güçlenmesi olmuştur. Dış tehdit ve savaşın ABD tarafından dayatıldığı teması İran halkını rejimin etrafında kenetlemiştir. Ortak düşman olgusunun yarattığı birlik ve beraberlik İran rejiminin aslında kökleşmesini sağlamıştır. Şiiliğin en önemli kavramlarından biri olan şehitlik olgusu savaş süresince işlenmiştir. İran halkını devrim sürecinde olduğu gibi devrimden sonra da birleştiren önemli bir unsur olmuştur. Özellikle Besicler bu savaşta gösterdikleri başarılarla rejim içerisinde önemli bir güç haline gelmişlerdir. Rejimin koruyucuları olarak Devrim Muhafızları içerisinde önemli bir varlık göstermişlerdir.

Devrimin yerleşme sürecinde dini liderin vesayeti altında İran'ın dünyadaki ezilmiş halkların koruyuculuğunu üstlenme politikası da rejimin İran halkının gözündeki itibarını arttırmıştır. Özellikle bölgedeki monarşi rejimlerini hedef alan devrim ihracı politikası, İran'ın bölgesel nüfuzunu arttıracığı gerekçesiyle Körfez devletleri tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu da onların İran-Irak Savaşı boyunca Irak'ı desteklemelerine neden olmuştur. İran izole edildikçe rejim içeride güç kazanmıştır.

2. Devrimde Rol Oynayan Kesimler

Devrim özellikle alt ve orta sınıfların işbirliği altında gerçekleştirilmekle birlikte toplumun zengin-fakir her kesimini muhalif safa çekmeyi başarmıştır. Devrimin öncü gruplarını ulema ve bazar oluşturmuştur. Birinci bölümde ifade edildiği üzere bazarla ulema İran siyasal tarihinde çok önemli roller üstlenmişlerdir. İran'da meydana gelen her değişimde bu iki kesim kilit rol oynamıştır. Çünkü halkla olan bağları kuvvetlidir. Özellikle ulema Şiilikten gelen gelenek neticesinde halkın bir nevi vasisi gibidir. Devrimin gelişimi de hiçbir devlet biriminin şiddet kullanmadığı camiler yoluyla sağlanmıştır. Camiler halka, sığınma ve dışarıda konuşamadığı her türlü siyasi konuyu konuşabilme olanağını tanımıştır. Şikâyetler camiler aracılığıyla dile getirilirken bazar vasıtasıyla da bildirimler dağıtılıp halk sokak gösterileri için örgütlenmiştir. Bazar muhalefete kepenk indirerek de büyük destek sağlamıştır.

Humeyni, rejimi devirme hedefinde toplumun pek çok kesimiyle işbirliği yapmıştır. Din adamlarının özellikle üniversiteli gençleri dikkate alması gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü siyasi örgütlenmelerin ve yükselişlerin taşıyıcısı genelde

öğrenciler ve aydın kesimdir.²⁰⁵ 1963 yılındaki siyasi baskılar, öğrencilerin küçümsenmeyecek bir bölümünde İslâmi toplum yaratmaya karşı bir sempati uyandırmıştır. 1970’li yıllarda da hâlâ büyük bir azınlık İslâm toplumu fikrini benimsese de nihayetinde azınlık olarak kalmışlardır. Ama kolektif eylemlere de damga vurmuşlardır.²⁰⁶

Devrime destek vermek için öğrenciler dersleri boykot etmişlerdir. Protestolara katılan öğrencilerin tutuklanmasını protesto etmek amacıyla üniversite hocalarının muhalefete katılımı da devrimi daha geniş kesimlere yaymıştır. Sadece İran içindeki değil, yurtdışında yaşayan İranlı öğrenciler de siyasi örgütlenmeler altında protesto gösterileri düzenlemiştir. Özellikle üniversite gençliğinin katılımının hedeflenmesi istenmiştir; çünkü geleceğin aydın kesimi olarak bu gençler devrimin asıl şekillendirici unsurları olarak görülmüştür. Alt sınıflar sokakların sesi olurken aydınlar devrimi halka ve dünyaya anlatabilecek, devrimin geleceğini şekillendirecek sınıf olarak düşünülmüştür.

1950’lerden beri rejim tarafından yasaklanmış olan ve illegal olarak örgütlenen sol gruplar devrimin önemli yürütücüleri olmuşlardır. Sol gruplar örgütlenme ve gösteri düzenleme konularında din adamlarına çok faydalı olmuşlardır. Kitlemel gösterileri organize etmişlerdir ve devrimin gerçekleşmesinde önemli bir paya sahip olmuşlardır. Toplumdaki ekonomik kötü gidişattan ötürü özellikle alt-orta sınıf üzerinde etki elde etmişlerdir ve bu kesimi devrime kanalize etmede başarılı olmuşlardır. Halkın Mücahitleri, Fedaiyan ve Peykar gibi gruplar sol görüşlü kesimler üzerinde en fazla etki sahibi olan örgütlerdir. Rejime karşı muhalefette ulema ile sol kesimi bir araya getiren en önemli sebep ortak söylemleri olmuştur. Sloganlar sol ideolojinin de paylaştığı kavramlar üzerineydi: Anti-emperyalizm, ulusal bağımsızlık, eşitlik, özgürlük, adalet... Kısa vadede komünist ve sosyalist gruplarla ulemayı bir araya getiren bu sloganlar uzun vadede birliğin devamını sağlayamamıştır.

Komünist gruplar –ki başta Tudeh Partisi gelmekteydi- bir sosyalist devlet kurma hayalini taşımışlar ve din adamlarını nasılsa rejimi devirdikten sonra ekarte edebileceklerini düşünmüşlerdir. Düşünceler karşılıklı olmuştur ve Humeyni

---

²⁰⁵ Parsa, **a.g.e.**, s.145,147.

²⁰⁶ Parsa, **a.g.e.**, s.148.

önderliğindeki din adamları da solcuları ortadan kaldıracabileceklerini düşünmüşlerdir. Aslında bu süreçte ortak hedefte birleşmiş olan toplumun pek çok kesimi aynı yanılgıya düşmüştür; ama kazanan taraf ulema olmuştur. İslam ve Marksizm sentezi bir ideolojiye sahip olan Halkın Mücahitleri Örgütü de devrim sürecinde en aktif olan gruplardandır. Ancak devrim gerçekleştirildikten sonra yeni rejim ile anlaşamamıştır. Hatta şahlık döneminde olduğu gibi silâhli eylemlere girişmiştir. İslâmi Cumhuriyet Partisi'ne yaptığı bombalı saldırıdan itibaren bugüne kadar pek çok eylemde bulunmuştur. Bu nedenle İslâmi rejim tarafından terörist örgüt olarak addedilmektedir.

Milli Cephe'nin bir kolunu oluşturan ve daha sonra Cephe'den ayrılan Özgürlük Hareketi de devrim sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Milli Cephe'nin de devrime katkısı olmakla birlikte bu süreçte Cephe'den daha çok adını duyurmuştur. Ayetullah Talegani ile Mehdi Bazergan'ın kuruculuğunu yaptığı Özgürlük Hareketi, 1960'lı yıllarda kurulmuş bir örgüttür. Geçici Hükümet çoğunluğu Milli Cephe kökenli olan ve Özgürlük Hareketi mensubu olan kişilerden oluşmuştur.

Tüm bu grupların ve kesimlerin yanı sıra çeşitli meslek gruplarının oluşturduğu birlikler devrimin gerçekleşmesinde önemli bir paya sahip olmuşlardır. Öğretmenler, doktorlar ve mühendislerin aralarında oluşturdukları mesleki birlikler yayınladıkları bildirimlerle ve gösterilere katılımlarıyla devrime desteklerini göstermişlerdir. Ayrıca yurtdışı örgütlenmeleri de önemlidir. Milli Cephe ve Özgürlük Hareketi çerçevesinde faaliyet gösteren grupların yanında bağımsız farklı İslâmi gruplar da yurtdışındaki örgütlenmeyi sağlamışlardır.

Ayrıca zamanında ülkeden kaçan ya da devlet bursuyla okumaya giden ve rejim korkusuyla bir daha geri dönemeyen kitleler devrime destek vermek için ülkelerine dönmüşlerdir. Büyük bölümünü de mühendislerin ya da doktorların oluşturduğu kitleler devrim gerçekleştikten sonraki aşamada ülkelerine hizmet edebilme isteğiyle geri dönüş yapmışlardır. 1980'de patlak verecek İran-İrak Savaşı da rejime destek ve hizmet için gelenlerin sayılarını arttırmıştır.

3. Etnik Unsurların Devrimdeki Konumu

İran'ın nüfusunun çoğunluğunu Farslar oluşturmakla birlikte Azeri nüfus azımsanmayacak orandadır. Ülkenin 1/3'ini oluşturan Azerilerin dışında Kaçar, Kaşkay, Afşar Türkleri ile Türkmenler, Gilaki ve Mazenderaniler, Lorlar, Beluciler, Kürtler, Araplar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler oluşturmaktadır.

İran pek çok etnik unsurdan meydana gelmekle beraber köklü bir devlet ve millet geleneği bulunmaktadır. Fars milliyetçiliği Şiilikle beraber İran toplumunu bir arada tutan önemli bir araçtır. Toplumda azımsanmayacak oranda bulunan Azeri nüfus olmasına rağmen İran üniter yapısını koruyabilmiştir. Mahmud Çehregani'nin liderliğini yaptığı Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi rejime yönelik faaliyetlerini sürdürse de bu hareket ülkedeki Fars milliyetçiliğinden ötürü büyük kitleleri peşinden sürükleyen bir harekete dönüşmemiştir.

Azerbaycan 1815 yılındaki Türkmençay Antlaşması neticesinde İran ve Rusya arasında paylaşılmıştır. Bugün bağımsız olan Azerbaycan o zaman Rusya toprağı olarak kalırken, Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölge İran topraklarında kalmıştır. Bugün üç ayrı eyalet olarak idare edilen Güney Azerbaycan bölgesinde XX. yüzyıl İran tarihi boyunca zaman zaman özerk yapılanmalar kurulmuşsa da –bu yapılanmalar özellikle Sovyetler Birliğı tarafından destekleniyordu- çok kısa ömürlü olmuşlardır. İran'ın tarihsel sürecindeki pek çok olayda önemli rolü olan Azeri nüfus hem Şii olmalarından hem de Fars kültürüyle olan bağlarından dolayı bağımsız olma arzusunda olmamışlardır. Güney Azerbaycan bölgesi haricinde Tahran'da nüfusları oldukça fazladır ve 1906 Meşrutiyet Devrimi'nde olduğu gibi 1979 İslâm Devrimi'nde de aktif rol oynamışlardır. Özellikle bazar içinde nüfusları fazla olan Azeriler ekonomik hayatın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Her ne kadar devrim sürecinde Ayetullah Şeriatmedari'nin önderliğinde bazı çatışmalar yaşandıysa da bu, yeni kurulan rejimi tehdit edecek boyutlara ulaşmamıştır.

Azeriler başta olmak üzere tüm etnik unsurların İslâm Devrimi'ni desteklemesinin diğer bir nedeni de etnik farklılıkların devrim sürecinde yaratacağı bölünmeleri engellemek için Humeyni'nin ümmet kavramına vurgu yapmış olmasıdır. Fars milliyetçiliğı her ne kadar birliğı sağlayıcı bir araç olsa da yukarıda da değinildiğı üzere siyasi süreçte özerk yapılanmalar görülmüştür. Bu yüzden Humeyni birleştirici bir unsur

olarak daima Şiiliği ön plâna çıkarmıştır ve toplumu harekete geçirmek için Şiiliğin kavramlarından yararlanmıştır.

İran nüfusunun çoğunluğunu Şiilerin oluşturması nedeniyle tutkal vazifesi gören din faktörü özerklik geçmişi olan Kürt nüfus üzerinde daha etkisiz olmuştur. Devrime destekleri Humeyni'nin özerk yapılanma sözü vermesiyle sağlanan Kürt nüfus, devrim gerçekleşikten sonra bu sözün yerine getirilmesi talebinde bulunmuştur. Ancak Kürtler özerk bir çatı altında birleştirilmemiştir. Devrimden sonraki ilk yıllarda Kürtlerle bölgesel olarak çatışmalar yaşanmıştır. Fakat çıkan ayaklanmalar askerler tarafından bastırılmıştır. Komala, İran Kürdistan Demokrat Partisi gibi partilerin temsil ettiği Kürtler, 1980'li yılların başlarından sonra rejime tehdit oluşturacak etnik bir muhalefet göstermemişlerdir.

Azeri ve Kürt nüfus haricindeki etnik unsurlar İran'da çok büyük bir oranda bulunmamaktadır. Belirli bölgelerde çoğunluğu sağlamışlardır. Huzistan'da Arap nüfus yoğunluktadır. Lorlar Loristan'da, Beluciler ise Sistan ve Belucistan eyaletinde yoğundur. Kimi etnik unsurlar zaman zaman dış müdahalelere açık olmuştur. Örneğin Meşrutiyet Devrimi sırasında Azeriler Amerikalılar tarafından desteklenmiştir. 1945 yılında Azerilerin ve Kürtlerin ilân ettiği özerk cumhuriyetler, Sovyet destekli olarak kurulmuştur. Huzistan'daki Araplar ve Kürt nüfus da Pehlevi rejimi döneminde Saddam yönetimi tarafından kışkırtılmıştır.

Bazı dönemler İran yönetimleri için sorun oluşturan ayaklanmalarla dışarıdan müdahalelere rağmen İran'da Fars kültürü etrafında kenetlenmeden ve mezhep faktöründen dolayı parçalanmalar yaşanmamıştır. Ortadoğu'nun köklü medeniyetlerinden biri olan İran'ın toplumsal yapısı onu, pek çok bölge ülkesinden farklı olarak, dış tehditlere karşı korumuştur. İçeride ise meydana gelen hareketlerde birleştirici rol oynamıştır.

İran Devrimi'nde ise Fars milliyetçiliği özellikle yadsınmıştır. Humeyni milliyetçilik kavramını kullanmaktan daima kaçınmıştır. Birleştirici unsur olarak her zaman Şiilik ve Şiiliğin önemli kavramları kullanılmıştır. Humeyni nasyonalist ve milliyetçi görüşlerin İslâmi değerlerle bağdaşmadığını düşünmüştür ve İslâm eksenliliği

benimsemiştir.²⁰⁷ Etnik unsurların rejime bağılığının kolaylıkla sağlanmasında da topluma devrimci ruhun aşılmasında da milliyetçi ideolojiden ziyade Şiilik etkili olmuştur.

C. Devrim Sonrası Oluşan İran İslâm Devleti'nin Yapısı

2500 yıl boyunca şahlık rejimiyle özdeşleşmiş olan İran, 1979'da İslâm Devrimi'ni gerçekleştirerek köklü bir değışiklik yaşamıştır. Şah döneminde görüldüğü gibi tek kişi hakimiyeti mevcuttu. İki meclisli bir sisteme sahip olan şahlık rejiminde meclis yasa yapma yetkisini elinde bulundursa da dolaylı olarak şahın müdahalesine maruz kalmıştır. Başbakan ve bakanlar kurulu, meclis iradesiyle şekillenen kararları uygulamaktan ziyade şahın emirlerini Meclis'e benimsetmeye çalışan kurumlar haline gelmiştir. Başbakanı halkın seçme yetkisi yoktu ve şah keyfi olarak bir başbakanı görevden alıp diğeri atayabiliyordu. 1906 yılında Meşrutiyet Devrimi ile kabul edilen anayasa aslında hakimiyeti şaha verilen bir emanet olarak nitelemiştir; fakat gerek Rıza Şah gerekse Muhammed Rıza Pehlevi döneminde anayasaya riayet edilmemiştir. Özellikle II. Şah döneminin son 25 yılında daha önce de değinildiği üzere insan hakları ve özgürlükler dikkate alınmamış ve şiddetle bastırılmıştır. Bu baskı politikasından kurtulmak ümidiyle halk tüm kesimlerin katılımıyla 1979 yılında tek bir amaçla birleşmişlerdir: Şahın ülkeden gitmesi ve monarşinin sona ermesi.

Devrimle birlikte İslâm ve cumhuriyet sentezi bir rejim doğmuştur. Devrim zaferinden sonra Humeyni cumhuriyetçi bir sistem içerisinde teokrasiyi büyük ölçüde işlevselleştirmiştir. Böylece rejim iki boyutlu –İslâmi ve cumhuriyetçi- olarak şekillenmiştir.²⁰⁸ Bu ikili yapı neticesinde İran'da Humeyni'nin getirdiği velâyet-i fakih doktrinine göre bir dini liderin rehberliğinde farklı güç merkezleri meydana gelmiştir.

31 Mart 1979 tarihinde yapılan referandumla halk % 90'ın üzerinde bir oranla şaha karşı İslâm Cumhuriyeti'ni onayladı. Rejimin halk nazarında meşruiyetinin

---

²⁰⁷ İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi, **İslâm İnkılâbı'nın İhracı: İmam Humeyni Açısından**, Tahran, 1997, s.22.

²⁰⁸ Mehdi Moslem, "The State and Factional Politics in the Islamic Republic of Iran", ed.by Eric Hooglund, **Twenty Years of Islamic Revolution: Political and Social Transition in Iran since 1979**, Syracuse, 2004, s.21.

sağlanması açısından bu referandum gerekli görülmüştür.²⁰⁹ Referandumun ardından yapılması gerekli iki önemli iş vardı. Biri anayasanın hazırlanması, diğeri ise meclisin oluşturulmasıydı. Meclisin oluşturulmasına ilişkin temelde iki ayrı görüş mevcuttu. Aralarında Şehid Beheşti, Bahoner, Talegani, Haşimi Rafsancani, Seyyid Ali Hamaney, Mehdevi Keni, Sadık Kutbizade ve mühendis Ketirayi'nin bulunduğu bir grup, anayasanın bir an önce oluşturulması için kurucu meclise gerek olmadığını bunun için zaman olmadığını savunmaktaydı. Savunucuları arasında Dr. Yadullah Sahabi, Dr. İbrahim Yezdi, Ahmed Sadr, Hacı Seyyid Cevadi, Mühendis Haşim Sebagyan ve Ben-i Sadr'ın bulunduğu diğer gruba göre ise öncelikle bir kurucu meclis oluşturulmalı, anayasa da bu meclis tarafından hazırlanmalıydı.²¹⁰ Şahpur Bahtiyar'ın istifasını takiben geçici hükümetin başkanı olarak atanan ve Milli Cephe kökenli bir siyasetçi olan Mehdi Bazergan tarafından da kurucu meclisin oluşturulması ısrarla savunulmuştur.

Nihayetinde kurucu bir meclis yerine 73 üyeden oluşan bir Uzmanlar Meclisi oluşturulmuştur²¹¹ ve ilk işi anayasa çalışmalarına başlamak olmuştur. Uzmanlar Meclisi'nde en fazla tartışma konusu olan mesele velâyet-i fakihe ilişkin maddelerdi. Birinci grup Humeyni'nin görüşüyle paralel olan ve velâyet-i fakih doktrinini şiddetle savunan gruptu. Ayetullah Beheşti bu gruba örnektir. İkinci grup fakihin sınırlı yetkilere sahip olması gerektiğini savunan ılımlılardı. Ayetullah Nasır Mekarem Şirazi bu gruba örnek olarak verilebilir. Üçüncü grup ise fakih kavramına tamamen karşı çıkan liberallerden oluşmaktaydı. İzzetullah Sahabi de bu gruba örnek gösterilebilir. Özellikle silahlı güçler üzerindeki fakihin yetkisinin Hüccetülislam Kirmani Mekarem Şirazi tarafından ulema diktatörlüğünü beraberinde getirebileceği uyarısı yapılmıştır.²¹² Fakat fakih maddesine muhalif olanlar veya sınırlamak isteyenler başarılı olamamışlardır.

Anayasaya göre çok geniş yetkilere sahip olan dini liderin dışında belli başlı kurumlar ve makamlar arasında cumhurbaşkanlığı, İslâmi Danışma Meclisi, Anayasayı Koruyucular Konseyi, Uzmanlar Meclisi, Düzenin Yararını Teşhis Heyeti, Yüksek Yargı erki bulunmaktadır. Bunların dışında Devrim Mahkemeleri, Devrim Muhafızları

---

²⁰⁹ Hayrullah İsmaili, **Dovlet-i Muvakkat**, Tehran, 1380, s.109.

²¹⁰ İsmaili, **a.g.e.**, s.115-116.

²¹¹ Said Saffari, "The Legitimation of the Clergy's Right to Rule in the Iranian Constitution of 1979", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.20, No.1, 1993, s.67.

²¹² Saffari, **a.g.m.**, s.69-70,75.

ve bazı vakıflar rejim içindeki diğer etkin kurumlardır. Sistem değişikliğine ilişkin bir yorum yapmadan önce bu yapıların tek tek tanımlanmasında yarar bulunmaktadır.

1. Dini Liderlik (Rehberlik)

Dini liderlik makamı velâyet-i fakih doktrinine göre tesis edilmiştir. Bu doktrin daha önce değinildiği üzere Şii inancına göre halkına rehberlik etmek üzere On İkinci İmam gelinceye kadar onu temsilen ulemeden yetkin birinin görevi ifa etmesi esasına dayanmaktadır. Dini liderin de İslâm hukukunu bilen, kutsal metinleri yorumlayabilen ve erdem sahibi bir müçtehid olması gerekmektedir. 1979 devriminin ardından rejime karşı mücadelenin lideri kabul edilen Ayetullah Humeyni İslâm Cumhuriyeti'nin ilk dini lideri olmuştur ve On İkinci İmam'dan sonra kimseye verilmeyen imam unvanıyla anılmaktadır.

Dini liderin çok geniş bir yetki alanı bulunmaktadır. İran Anayasası'nın 110. maddesine göre dini liderin görevlerini aşağıdaki şekilde sayabiliriz:

- Düzenin Yararını Teşhis Heyeti'ne danışarak İslâm Cumhuriyeti düzeninin genel siyasetini belirlemek,
- Genel siyasetlerin tam olarak uygulanmasına nezaret etmek,
- Referandum yapılmasını emretmek,
- Savaş, barış ve genel seferberlik ilân etmek,
- Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin fakihlerini, yargı organının en yüksek makamını, İran İslâm Cumhuriyeti Radyo ve Televizyon Kurumu'nun başkanını, Genelkurmay Başkanı'nı, İslâm Devrimi Muhafızları Ordusu'nun başkomutanını, askerî ve emniyet güçlerinin yüksek komutanlarını tayin etmek, azletmek ve istifalarını kabul etmek,
- Yasama, yargı ve yürütme organları arasında olan ihtilâfları gidermek ve birbirleriyle olan bağlantıları düzenlemek,
- Normal yollardan halledilmeyen askerî sorunları Düzenin Yararını Teşhis Heyeti vasıtasıyla halletmek,
- Halk tarafından seçildikten sonra cumhurbaşkanlığı mazbatasını imzalamak, Cumhurbaşkanlığına aday olanların bu kanunda zikredilecek şartları haiz

olmaları yönünden salâhiyetlerini seçimlerden önce Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin teyit etmesi ve rehberliğin (dini liderin) onayından geçmesi gereklidir.

- Kanunî görevlerini kötüye kullandığı devlet Yüce Divanı tarafından hükme bağlandıktan veya İslâmi Şûra Meclisi'nce onun siyasi yetersizliğine karar verildikten sonra, ülke menfaatlerini göz önünde bulundurarak cumhurbaşkanını azletmek,
- Yargı organı başkanının teklifinden sonra İslâmi ölçüler çerçevesinde, mahkûmların cezalarını affetmek veya hafifletmek.²¹³

Dini lider aynı zamanda şehirlere ve kasabalara kendisini temsil etmeleri göreviyle Cuma imamları atamaktadır. Doğrudan dini lider tarafından atanan ve harcamaları da onun tarafından karşılanan Cuma imamları önemli bir yere sahiptir.²¹⁴ Bir nevi halk ile dini lider arasında bağ oluşturmaktadırlar. Bunun yanında devrimden sonra oluşturulan bonyad adı verilen vakıflar ve muhtelif kurumlar da dini liderlik makamının emri altında faaliyet göstermektedirler.²¹⁵

Görüldüğü gibi dini liderin anayasaya göre önemli bir ağırlığı bulunmaktadır. Özellikle kilit konumda yer alan birtakım kurumların başkanlarını veya kimi üyelerini atama yetkisi mühimdir. Örneğin Anayasayı Koruyucular Konseyi, İslâmi Danışma Meclisi'nden çıkan yasaları denetlemekle mükellef olup şeriat açısından denetimi de dini liderin atadığı fakihler yapmaktadır. Devrim Muhafızları Ordusu da ülkede ağırlığı olan bir kurumdur ve dini liderin bu kurum üzerinde büyük etkisi bulunmaktadır.

2. Cumhurbaşkanı ve Meclis (Reisicumhur ve Meclis-e Şura-ye Milli)

İran İslâm Cumhuriyeti'nin devrimden sonraki ilk cumhurbaşkanı Ebu'l-Hasan Ben-i Sadr, geçici hükümetin başbakanı ise Mühendis Mehdi Bazergan'dı. Geçici hükümetten sonra oluşturulan yeni kabinenin başı ise Şehit Bahoner olurken, ikinci

²¹³ Muhammed Ali Cenneti, **İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası**, ?, 1996, s.87-89.

²¹⁴ Masoud Kazemzadeh, "Intra-Elite Factionalism and the 2004 Majles Elections in Iran", **Middle Eastern Studies**, Vol.44, No.2, March 2008, s.191.

²¹⁵ Murteza Necefî Esfâd ve Ferid Muhsini, **Hukuk-e Esasi-ye Cumhuri-ye Eslami-ye İran**, Tehran, 1386,

cumhurbaşkanlığı görevine Halkın Mücahitleri Örgütü tarafından yapılan bombalı saldırıda hayatını kaybeden Muhammed Ali Recai getirilmiştir. Başbakanlık makamı 1989 yılında Ayetullah Humeyni'nin ölümünün ardından yapılan anayasa değişikliği sonucu kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanı dini liderden sonra ikinci güç olarak gözükmekteyse de aslında baskın bir güç olamamıştır. Dini lider her uygulamaya müdahale etmemekle birlikte onun veya çeşitli kurumlardaki temsilcilerinin onaylamayacağı bir yasa çıkartmak da mümkün değildir. Dolayısıyla özellikle Muhammed Hatemi döneminde sistemde çok fazla tıkanma meydana gelmiş ve Hatemi'nin seçim kampanyası boyunca vaat ettiği pek çok şey yerine getirilememiştir.

Cumhurbaşkanının İran anayasasına göre bazı niteliklerini ve görevlerini sayarsak;

- Cumhurbaşkanı ülkenin resmi mezhebinin esaslarını benimsemiş olmalı ve bunlara inanmış olmalıdır.
- İran Devleti'nin diğer devletlerle yaptığı antlaşmaları, sözleşmeleri, ikili antlaşmaları ve akitleri, uluslararası kuruluşlarla ilgili sözleşmeleri imzalamak yetkisi, İslâmi Şura Meclisi'nin kabulünden sonra cumhurbaşkanına veya onun kanuni temsilcisine aittir.
- Ülkenin plân, bütçe, yönetim ve hizmet alanındaki işlerinin sorumluluğu doğrudan doğruya cumhurbaşkanının uhdesindedir.
- Büyükelçiler Dışişleri Bakanlığı'nın önerisi ve cumhurbaşkanının onayı ile tayin edilir. Cumhurbaşkanı, elçilerin itimatnamesini kabul eder.
- Devlet nişanlarını vermek cumhurbaşkanına aittir.²¹⁶

Görüldüğü üzere dini liderin görevleriyle karşılaştırıldığında cumhurbaşkanının görevleri çok sembolik kalmaktadır. Tabii ki cumhurbaşkanının başkanlığındaki bakanlar kurulunun yasa tasarısı hazırlama yetkisi vardır. Fakat meclisin bir tasarımı yasalaştırma aşamasında ve ondan sonrasında bazı sorunlar bulunmaktadır. Öncelikle anayasaya göre İslâmi Şura Meclisi devletin resmi mezhebi, ilke ve hükümlerine karşı ya da anayasaya aykırı olan bir kanun koyamaz.²¹⁷ İran Meclisi'nde siyasi partilere anayasal olarak bir engel olmamakla birlikte gerçek anlamda bir siyasal parti bulunmamaktadır. Her ne kadar parti adını alan pek çok örgütlenme var olsa da bunlar

---

²¹⁶ Cenneti, a.g.e., s.93,97-98,107.

²¹⁷ Cenneti, a.g.e., s.69.

parti adlarıyla ön plâna çıkmamaktadırlar. Daha ziyade muhafazakâr ve reformist gruplar olarak genel bir ayrıma tâbi tutulmaktadırlar.

Cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu tarafından meclise sunulan tasarılar görüşülüp kabul edildikten sonra, Anayasayı Koruyucular Konseyi'ne gönderilmektedir. Dini liderin yasama ya da yürütme sürecine doğrudan bir dahli olmamaktadır. Ancak Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin ulemadan olan altı üyesi dini lider tarafından atanmaktadır ve dini lideri temsil etmektedirler. Dolayısıyla direkt bir müdahale olmasa da dini liderin çeşitli kurumlara atamış olduğu temsilcileri vasıtasıyla yasama ve yürütme süreci üzerinde dolaylı bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

3. Anayasayı Koruyucular Konseyi (Şura-ye Nigehban)

Anayasayı Koruyucular Konseyi, mecliste kabul edilen yasaların hem şeriata hem de anayasaya uygunluğunun denetlendiği bir kurum niteliğindedir. Anayasanın 93. maddesine göre “İslâmi Şura Meclisi'nin Şuray-e Nigehban olmaksızın kanuni itibarı bulunmamaktadır.”²¹⁸ Koruyucular Konseyi'nin niteliklerini ve görevlerini İran anayasasına göre sıralarsak;

- Zamanın gereklerini ve günün meselelerini bilen altı âdil fakih üyesi vardır ve Rehber tarafından atanmaktadırlar.
- Diğer altı üyesi uzman hukukçulardan oluşur. Bu uzman hukukçular, Müslüman hukukçular arasından seçilerek yargı organı başkanı tarafından İslâmi Şura Meclisi'ne tanıtılır ve meclisin olumlu oyu ile seçilirler.
- İslâmi Şûra Meclisi'nin bütün kararları Anayasayı Koruyucular Konseyi'ne gönderilmelidir. Anayasayı Koruyucular Konseyi, on gün içerisinde kararları İslâm esasları ve anayasaya uygunluğu yönünden incelemeye ve bunlara aykırı gördüğü takdirde tekrar görüşülmek üzere, meclise iade etmekle görevlidir. Aksi takdirde mecliste kabul edilen kanun ve mevzuat icra edilebilir.
- İslâmi Şûra Meclisi tarafından kabul edilen kanunların ve kararların İslâm ahkâmına aykırı olmadığının belirlenmesi, Anayasayı Koruyucular Konseyi

---

²¹⁸ Murteza Necefi Esfad ve Ferid Muhsini, **a.g.e.**, s.234.

fakihlerinin çoğunluğuyla, anayasaya aykırı olmadığının tespiti ise Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin üyelerinin tümünün çoğunluğu ile olur.²¹⁹

Konsey'in halk iradesiyle seçilmiş bulunan milletvekillerinin çıkarttığı yasaları denetleyip meclise iade etme hakkını ve cumhurbaşkanı adayları ile milletvekili adaylarını eleme yetkisini kimi zaman keyfi kullanması rejimin cumhuriyet olma özelliğine gölge düşürmektedir. Bu, özellikle Muhammed Hatemi'nin iktidarında sık yaşanmıştır. Reformculara zafer kazandıran 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde sadece dört adayın seçime girmesi kabul edilmiştir.²²⁰

4. Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (Heyet-e Teşhis-e Maslahat-e Nezam)

Heyet, İslâmi Şûra Meclisi ile Anayasayı Koruyucular Konseyi arasında ortaya çıkacak olası anlaşmazlıklara çözüm getirmek amacıyla kurulmuştur. 1980'li yıllarda yaşanan sistem içi çatışmalar neticesinde Humeyni'nin emriyle oluşturulmuştur. Biraz önce değinildiği üzere, dini lider genel siyasete ilişkin kararlarını alırken bu heyetle işbirliği yapmaktadır. Özellikle Muhammed Hatemi dönemiyle birlikte dini liderin heyet üzerindeki etkisi oldukça artmıştır. Çünkü bu döneme kadar cumhurbaşkanı kim ise aynı zamanda bu heyetin başkanlığını da üstlenmekteydi. Fakat Muhammed Hatemi döneminde bu konuda değişikliğe gidilmiştir. Hatemi iktidardayken Heyet'in başkanlığına dini liderin uygun göreceği birinin atanması usulü getirilmiştir.

5. Uzmanlar Meclisi (Meclis-e Hobregan)

Meclis, ülkenin dini liderini seçmek, dini liderin faaliyetlerini denetlemek ve gerekli bulduğu takdirde rehberi görevinden azletmekle mükelleftir. Halk tarafından doğrudan seçilen 88 üyesi olan Uzmanlar Meclisi bir nevi dini lideri kontrol altında tutucu mekanizma gibi görünmektedir. Ancak bugüne kadar ne Ayetullah Humeyni ne de Ayetullah Ali Hamaney meclisin denetimine maruz kalmıştır. Dini liderlik makamının eleştirilebilirliği konusunda bir tabunun söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bunun kanıtını Ayetullah Humeyni'nin haleflikten azlettiği Büyük Ayetullah Hüseyin

²¹⁹ Cenneti, **a.g.e.**, s.78-80.

²²⁰ Sami Oğuz, "İran'da Monarşist Dalganın Yükselişi", **Birikim Dergisi**, Sayı:180, Nisan 2004, s.82.

Ali Montazeri'nin 1997 yılında Seyyid Ali Hamaney'i eleştiren konuşması neticesinde yaşadıklarında bulabiliriz. Hamaney'in dini liderlik konusundaki yetkinliğini sorgulayan Montazeri, önemli bir taklid mercii olduğu halde ev hapsinde tutulmuş ve rehberliğin sorgulanmasına tahammül edemeyenler tarafından Kum'daki evi saldırılara maruz kalmıştır. Neticede Konsey'in denetim yetkisi de fiiliyatta fazla anlam ifade etmemektedir.

Örneğin meclisin 7 Mart 2004 tarihli oturumunda Tahran milletvekillerinden Ali Ekber Musevi Hoeyniha, Uzmanlar Meclisi'nden 2004'teki meclis seçimlerinde Hamaney'in rehber olarak uygun davranıp davranmadığını incelemesini talep etmiştir. Ancak aynı gün yıllık toplantılarında konuşma yapan Uzmanlar Meclisi Başkanı Ayetullah Ali Meşkini, seçimlerde “eğer Lider'in bilge yönlendiriciliği, halkın bağlılığı ve Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin kararlılığı olmasaydı devrim ve İslâm zarar görecekti” diyerek denetlemeye niyetlerinin olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Sistemin işleyişi de Uzmanlar Meclisi'nin bir denetim gerçekleştirmesini pek mümkün kılmamaktadır. Sekiz yılda bir genel oyla seçilen Uzmanlar Meclisi'nin üyelerinin yeterlilikleri Anayasayı Koruyucular Konseyi tarafından denetlenmektedir. Konsey'in ulemadan olan altı üyesi Dini Rehber tarafından atanmakta, diğer hukukçu olan altı üyesini ise yargı erki başkanının sunduğu adaylar arasından meclis seçmektedir. Şunu da hatırlatmak gerekir ki yargı erki başkanı da dini lider tarafından atanmaktadır.²²¹ Dini liderin ağırlığının bulunduğu böyle bir döngüde Uzmanlar Meclisi'nin Rehber'i denetim yetkisi şekilsel kalmaktadır.

6. Milli Güvenlik Yüksek Şûrası (Şura-ye Âli-ye Emniyet-e Milli)

Anayasada 1989 yılında Humeyni'nin ölümünden sonra düzenlenmiş olan Yüksek Şura'nın başlıca görevleri üç temel başlıkta sıralanmıştır:

---

²²¹ Oğuz, a.g.m., s.99-100.

- Rehberlik makamı tarafından belirlenen genel siyasetler ışığında ülkenin güvenlik ve savunma politikalarını tayin etme,
- Genel savunma ve güvenlik tedbirleriyle bağlantılı olarak iktisadi, kültürel, toplumsal ve siyasi faaliyetlerle uyumlu olmak,
- İç ve dış tehditlerle mücadele için ülkenin maddi ve manevi imkânlarından yararlanmak.

Anayasaya göre Yüksek Şûra'nın kurulması ihtiyacı, ülkenin savunma ve güvenlik işlerinde muhtelif askeri kurumlarla yakın işbirliği gerekliliği ve isteğinden doğmuştur. Yüksek Şûra Devlet Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet göstermektedir.²²²

Ülkenin iç ve dış politikasının belirlenmesinden mesul olan Şûra'da dini liderin iki temsilcisi, Genelkurmay Başkanı, Devrim Muhafızları komutanı ve diğer kuvvet komutanlıkları, Bütçe ve Plânlama Teşkilâtı Başkanı, Dışişleri, İçişleri, İstihbarat Bakanları Şûra üyelerini oluşturmaktadır. Başkanlığını cumhurbaşkanı yapmakla birlikte dini liderin onayı olmaksızın alınan kararlar yürürlüğe konulamamaktadır.²²³

---

²²² Esfad, Muhsini, **a.g.e.**, s.432,434.

²²³ Arif Keskin, "İran Nasıl Yönetiliyor?", **Stratejik Analiz**, Cilt:7, Sayı:76, Ağustos 2006, s.75.

III. İSLÂM DEVRİMİ ÖNCESİ VE SONRASI İÇ SİYASETİ BELİRLEYEN AKTÖRLERİN MUKAYESELİ ANALİZİ

A. Değişen Siyasi Aktörler ve Roller

1. Değişen Siyasi Erk: Dini Lider ve Anayasayı Koruyucular Konseyi

İslâm Cumhuriyeti ilân edildikten sonra Pehleviler döneminde olmayan pek çok kurum ihdas edildiği gibi var olup da aslı işlevini yerine getirmeyen kimi kurumlar da işlevsel hale getirilmiştir. İlk bölümde de değinildiği üzere İran monarşi sisteminde en tepedeki güç daima şah olarak kalmıştır. Yüzyıllarca süren bu sistemde şahın yetkileri ilk defa 1906 Anayasası ile kısıtlanmış ve ilk kez bir milli meclis oluşturularak anayasa hazırlanmıştır. 1979 yılına kadar teoride yürürlükte kalmış olan bu anayasa fiilen görmezden gelinmiştir ve anayasaya uyulması 1953'ten sonra artmaya başlayan muhalefetin dile getirdiği bir istek olmuştur.

1906 Anayasası'yla, çıkarılacak yasaları şeriata uygunluk bakımından denetleyecek bir nevi danışma komitesinin kurulması öngörülmüştür; ancak 1979'daki İslâm Devrimi'ne kadar böyle bir kurul işlevsel hale gelmemiştir. Ulemanın bu isteği devrim sonrasında oluşturulacak olan Anayasayı Koruyucular Konseyi ile hayata geçirilmiştir.

Devrimle birlikte oluşmaya başlayan yeni sistemde özellikle ilk yıllarda çok başlı bir güç yapılanması ortaya çıkmıştır. Aslında bu, diğer devrimlerde de olan bir husustur. Devrimin kurumsallaşması ve toplumun bunu sindirmesi için yaşanması gerekli bir geçiş süreci vardır ve bu süreç boyunca başıboşluğun hakim olduğu bir karmaşa yaşanır. İran'da 1979'da başlayan bu dönem 1980'de patlak veren İran-İrak Savaşı neticesinde sekteye uğramıştır; bu yüzden de 1989'da iktidara gelen Rafsancani'nin dönemi bir yapılanma ve onarım dönemi olmuştur.

Değişen siyasi erk başlığı altında özellikle dini liderin ve Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin ele alınacak olmasının nedeni bu iki kurumun rejim içerisinde kilit konumlarda yer almalarıdır. Rejimin çizgilerini belirleyen bu iki kurumdan biri olan dini liderlik makamı rejimin mihenk taşı niteliğindedir. Konsey'in Meclis'ten çıkarılan yasaları denetlemesi bakımından sistem demokratik çizgiden uzak kalmaktadır. Genel

olarak bakıldığında sistem pek çok Ortadoğu ülkesinden daha demokratik bir görünüm sergilemektedir. Anayasada halkın iradesi tanınmıştır ve halk cumhurbaşkanını, meclisi seçme yetkisi ile donatılmıştır. Ancak diğer taraftan bu yetki çeşitli kurumlar vasıtasıyla kısıtlanmaktadır. Bu noktada denetleyici mekanizma mevcuttur. Meclis, milletin kendisine verdiği yetkiye dayanarak yasa çıkarmaktadır; ancak bu yasanın yürürlüğe konulabilmesi için Konsey tarafından onaylanması zorunludur. Konsey'in altı üyesinin zaten dini lider tarafından seçildiği göz önünde tutulduğunda Rehber'in dolaylı müdahalesi göze çarpmaktadır. Dini liderin bu dolaylı müdahalesini sağlayan mekanizma özellikle Seyyid Ali Hamaney'in liderliğinde daha baskın hale gelmiştir.

Humeyni yeni rejimin ilk on yılı boyunca tüm gruplar arasında birleştirici rol oynamıştır ve tartışmasız lider olmuştur.²²⁴ Onun bu konumu ölümüne kadar İran'daki devrimci havayı korumuş, devrimin heyecanını canlı tutmuştur. Bu on yıllık süreç içerisinde rejim içi pek çok mücadeleler ve tartışmalar gerçekleşmiştir. Bir tarafta devrimin meydana gelmesinde çaba gösteren ve Humeyni'nin yanında yer alan geleneksel ulema kesimi diğer tarafta Geçici Hükümet'in başında yer alan Mehdi Bazergan başta olmak üzere kimi Milli Cephe kökenli modern İslâmcı aydınlar yer almıştır. Yetki paylaşımı ve anayasanın hazırlanması çerçevesinde çıkan tartışmalar iki kesim arasındaki görüş farklılıklarını derinleştirmiştir. Güç çatışmaları liberal kökenlilerin sistemden dışlanması, Mehdi Bazergan Hükümeti'nin istifasına ve İslâm Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olan Ebu'l-Hasan Ben-i Sadr'ın ülkeden kaçmasına sebebiyet vermiştir.

Geleneksel ulema ile modern İslâmcı aydınlar arasındaki güç çatışmaları özellikle anayasa tartışmaları başladığı zaman su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Yetmiş üç üyeli meclisin seçimleri yapıldığı zaman devrim sonrasında kurulan geleneksel ulemanın ağırlığının olduğu İslâmi Cumhuriyet Partisi mecliste çoğunluğu sağlamıştır. Meclisin ilk yaptığı iş anayasayı tartışmak olmuştur. Görüşmeler sırasında Parti tarafından anayasanın 5. maddesi olarak velâyet- fakih doktrininin koyulması istemi görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Velâyet-i fakih'in en yüksek otorite

---

²²⁴ Wilfried Buchta, **Taking Stock of a Quarter Century of the Islamic Republic of Iran**, USA, 2005, s.3.

olarak tanımlanması çeşitli çevrelerde eleştirilere neden olmuştur.²²⁵ Aslında 1979 yılında hazırlanan ilk anayasa metninde velâyet-i fakih doktrini bulunmamaktaydı. Ancak pek çoğunu geleneksel ulemanın oluşturduğu meclisteki görüşmeler esnasında bu doktrin anayasaya girmiştir. Velâyet-i fakih doktrininin kabul edilmesi çok önemli bir adımdır. Çünkü bu kavram bugünkü rejimin temel taşı oluşturmuştur ve dokunulmazlık zırhına sahiptir. Hukuki olarak Uzmanlar Meclisi'nin denetimine tâbi olsa da fiilen dini liderlik makamının eleştirilmesi mümkün olmamaktadır. Velâyet-i fakih kavramının kabul edilmesi rejimin cumhuriyet olma vasfını törpüleyici bir etki yapmıştır.

Devrim mücadelesi sırasında Şii İslâm, kitlesel hareketleri yönlendirmede ve Humeyni, Mutahhari, Talegani, Beheşti gibi Ayetullahlarla birlikte Mehdi Bazergan ve Ali Şeriatî gibi entellektüelleri birleştirici bir etken olmuştur. Bu iki grubun işbirliği devrimci bir ideolojiyi meydana getirmişken²²⁶ velâyet-i fakih tartışmaları ekseninde gruplar arası ayrışmalar olduğu gibi ulemanın kendi içinde de kopmalar meydana gelmiştir. Şeriatmedari, Golpayegani, Maraşi-Necefî gibi Ayetullahlar sessiz kalarak Şii geleneğine sahip çıkmışlardır.²²⁷ Özellikle Şeriatmedari ile Humeyni arasında velâyet-i fakih doktrinine ilişkin bariz bir fikrî çatışma yaşanmıştır. Ayetullah Humeyni saf İslâm'ın uygulanmasını savunmuştur ve din ve devlet ayrımını İslâm'ın ruhuna aykırı olarak değerlendirmiştir. Geniş anlamda ele aldığı bu doktrin, aktif bir müdahaleyi ifade etmekteydi ve Şeriatmedari ulemanın siyasete aktif müdahalesine karşı çıkmıştır. Ona göre ulemanın devlet işlerine iki durumda müdahalesi söz konusu olmalıydı: Bir yasa İslâm'a, halka veya anayasaya aykırı olursa ya da hiçbir otorite var olmazsa.²²⁸

Aslına bakılırsa Ayetullah Humeyni anayasanın çizdiği geniş yetki çerçevesine karşılık fiiliyatta doğrudan müdahalelerde bulunmamıştır. Genellikle son kararı meclise bırakarak halk iradesine saygı göstermiştir. Ancak her devrimde olduğu gibi “kraldan çok kralcılar” devrim liderinin ölümünden sonra devleti daha çok merkezileştirmişlerdir. Bugün Humeyni'nin yerine gelen Ayetullah Hamaney'in daha müdahaleci bir tavır takındığı söylenebilir. Bu konuya Büyük Ayetullah Hüseyin Ali

²²⁵ Riaz Hasan, “Iran's Islamic Revolutionaries: Before and After the Revolution”, **Third World Quarterly**, Vol.6, No.3, July 1984, s.682.

²²⁶ John Esposito and John Voll, **Islam and Democracy**, Oxford, 1996, s.60.

²²⁷ Ray Takeyh, **Gizli İran: İslam Cumhuriyeti'nde Güç ve Paradox**, İstanbul, 2007, s.36.

²²⁸ David Menashri, “Shi'ite Leadership: In the Shadow of Conflicting Ideologies”, **Iranian Studies**, Vol. XIII, Nos.1-4, 1980, s.123,126.

Montazeri 1997 yılında yaptığı önemli konuşmasında açıkça değinmiştir. Kendisinin de dahil olduğu ulema tarafından ortaya konulan velâyet-i fakih doktrininin anlamının değiştirildiğinden dem vurmıştır. Ayetullah Montazeri 1997 yılındaki demecinde Ayetullah Hamaney'in görevindeki yeterliliğini sorgulamış, ayrıca dini liderin sadece denetleme görevini üstlenmesi gerektiğini, hükümetin işlerine müdahale etmemesi gerektiğini söylemiştir.²²⁹

Böylece velâyet doktrinin kabulüyle birlikte anayasaya göre en tepedeki güç dini lider olmuştur. Ardından geleneksel görüş sahibi ulemanın konumu, tek parti olan İslami Cumhuriyet Partisi dışındaki muhalif olan partilerin kapatılması, çoğu komünist veya monarşist olan ve karşı devrimci olarak nitelenenlerin idamıyla pekiştirilmiştir. Anayasal anlamda siyasi parti kurmaya engel bulunmamakla birlikte İran'da iç çekişmeler neticesinde Humeyni'nin izniyle 1987 yılında feshedilen İslâmi Cumhuriyet Partisi'nden sonra gerçek anlamda bir iktidar ya da muhalefet partisi kurulamamıştır.

Oluşturulan yeni sistemin şah dönemindeki gibi tek kişi diktatörlüğü olduğu savunulamaz. Ancak seçimle işbaşına gelen kurumların atanmışların karşısındaki zayıflıkları sistemi demokratik olmaktan uzaklaştırmaktadır. Uygulamada nasıl olursa olsun teorik açıdan bakıldığında dini liderlik makamının geniş yetkileri her an halk iradesine müdahale edebilirliğini beraberinde getirmektedir. Şahın döneminde de ülkenin bir anayasası, bir meclisi, bir başbakanı mevcuttu. Ancak şah istediği zaman anayasayı çiğnemekteydi, keyfi olarak başbakanları görevden azledebilmekteydi. Şimdiki rejimde olumlu olan şu ki; seçimler şah rejimiyle kıyaslandığında özgür ve serbest şekilde yapılmaktadır. Ancak bu noktada da Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin seçime girecek adayları elemesi tartışmalara neden olmaktadır. Konseyin milletvekili ve cumhurbaşkanı adaylarını gerekçe gösterme zorunluluğu olmadan eleme yetkisi sisteme gölge düşüren bir husustur. Özellikle 1992 yılından itibaren meclis ve cumhurbaşkanı adaylarını gerekçe gösterme zorunluluğu olmaksızın elemeye başlaması Konsey'in millet iradesini sınırlandırdığının göstergesidir.

Şahın fermanlarını uygulatabilmek amacıyla millet iradesini törpüleyici olarak oluşturduğu kurumların benzerlerinin İslâm Cumhuriyeti'nde de yaratılmış olduğu

---

²²⁹ Sussan Siavoshi, "Authoritarian or Democratic: The Uncertain Future of Iran", **Iranian Studies**, Vol.32, No.3, Summer 1999, s.323.

görülmektedir. Meclis-e Şura-ye Milli'nin yanında yer alan Senato'nun oluşturulması bu amaca hizmet etmekteydi. Diğer yandan şah pek çok kararı alırken ordu yöneticileri ve saray bakanı ile istişarede bulunarak almakta, Meclis başta olmak üzere pek çok kurumu ekarte etmekteydi. Bugün dini liderin altı temsilcisini atadığı Anayasayı Koruyucular Konseyi de aynı törpüleyici mekanizmayı temsil etmektedir. Şah nasıl ki saray bakanı gibi çevresinde bir danışma ağı oluşturduysa bugün dini lider de pek çok kurumdaki temsilcileri ve ülke politikasına ilişkin danışmanlarıyla benzer bir ağ oluşturmuştur. Aslında günlük siyasete müdahale etmemesi gereken dini lider böylece seçilmiş kurumların gücünü törpülemektedir.

2. Değişen Askeri Yapı: Ordu ve Devrim Muhafızları

Pehlevi iktidarının temel dayanaklarından biri olan ordu, devrimle birlikte tarafsızlığını ilân etmiş ve şaha bağlı üst kesimleri değiştirerek yeni rejimde de varlığını devam ettirmiştir. Ancak düzenli ordunun yanında anayasal bir kurum olarak devrimi koruma misyonunu yükümlenmiş olan ve orduyla benzer bir yapılanmaya sahip olan Devrim Muhafızları teşkil edilmiştir. Bunun yanında gönüllü milislerden oluşan Besic kolları da bulunmaktadır.

İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası'na göre görevleri devrimin getirdiği kurumları ve değerleri muhafaza ederek devrimin başarısını devam ettirmek olarak belirtilen Devrim Muhafızları, beş ayrı gücün teşkilinden oluşmaktadır:

- Kara Kuvvetleri
- Deniz Kuvvetleri
- Hava Kuvvetleri
- Besic Direniş Gücü
- Kuds Gücü²³⁰

---

²³⁰ Cemşidi, a.g.e., s.572.

Devrim Muhafızları Ordusu'nun şah yanlılarından arındırılan düzenli orduyu dengelemek için oluşturulduğu söylenebilir. Şah orduyu rejimin koruyucu kalkanlarından biri olarak hazırlamıştı ve monarşinin bir nevi garantörüydü. İslâm Cumhuriyeti de bundan farklı bir adım atmamıştır. Orduyu fazla kuvvetlendirmeyerek ağırlığı yeni sistemi koruyacak olan Devrim Muhafızları'na vermiştir. Ordunun görevi ülkeyi dış tehditlerden korumak olurken Devrim Muhafızları'nın vazifesi içeride polis gücü gibi hareket ederek rejimin garantörlüğünü üstlenmek olmuştur. Şehinşahlık ordusu monarşi yönetiminin muhaliflerini sindirmek görevini yürütürken İslâm Cumhuriyeti'nin Devrim Muhafızları Ordusu da İslâmi rejimi korumak ve rejim muhalifleriyle mücadele görevini üstlenmiştir. Özellikle Hatemi dönemindeki öğrenci hareketlerinde bu misyonunu ortaya koymuştur.

Devrim Muhafızları Ordusu içerisinde özellikle besicilerin ve Kuds Gücü'nün önemli bir yeri vardır. Gönüllü birlikleri ifade eden besiciler ağırlıklı olarak Tahran'ın güney kesimlerinden ve geleneksel sınıfa mensup ailelerden gelen gönüllülerden oluşmaktadır. Şah döneminin ezilmiş yoksul kitlelerinin çoğunluğu rejimin önemli kademelerine gelirken daha önce iktidarda söz sahibi olamamış bu kitleler devrimle beraber rejimin koruyuculuğu gibi önemli bir görevi üstlenmişlerdir. Böylece ilk defa yetki sahibi olmuşlardır ve dışlandıkları topluma hükmeden bir konuma gelmişlerdir. Kuds Gücü ise özellikle İran'ın bölge politikalarında kullandığı önemli bir araç olmuştur. Ortadoğu'da Şii hareketlerini desteklemede, Filistin meselesinde, Hizbullah gibi örgütlerin takviyesinde rol oynayarak bölgedeki nüfuzunu arttırmada önemli etkiye bulunmaktadır. Kuds Gücü Devrim Muhafızları içinde yurtdışı operasyonlarda kullanılan özel bir birim olup doğrudan dini liderden emir almaktadır. Görüldüğü gibi Devrim Muhafızları hem içeride istikrarı sağlamakla, karşı devrim hareketlerini önlemekle görevli bulunmakta hem de dışarıda İran'ın etki alanını korumada yardımcı olmaktadır.

Kurumsal olarak başlangıçta Devrim Muhafızları'ndan bağımsız olan Besic Gücü, sadece örgütlenme ve eğitim bakımından Muhafızlar Ordusu'na bağlıyken 1980 yılının başlarında İslâmi Şûra Meclisi'nin onayıyla yapısal olarak da Devrim Muhafızları'na bağlanmıştır. Devrim Muhafızları Ordusu, 1990 yılında yukarıda sayılan beş gücün

oluşturduğu birime dönüşmüştür. Böylece İslâm Devrimi'nin temel taşlarından biri haline gelmiştir.²³¹

İslâm Cumhuriyeti'nin ilânından bir ay sonra 5 Mayıs 1979 tarihinde Devrim Muhafızları'nın kuruluşu Devrim Konseyi tarafından ilân edilmiştir. Devrim Konseyi, Muhafızlar Ordusu'nun görevlerini sekiz başlık altında saymıştır:

- Polise ve güvenlik güçlerine karşı devrimci unsurların yakalanması ya da tasfiyesi,
- Silâhlı karşı devrimcilerle savaşmak,
- Dış güçlerin ülke içindeki faaliyetleri ve saldırıları karşısında ülkeyi savunmak,
- Silâhlı kuvvetlerle işbirliği ve koordinasyon,
- Alt Devrim Muhafızları personelini moral, ideolojik, siyasi ve askeri konularda eğitmek,
- İslâm Devrimi'nin yürütülmesinde İslâm Cumhuriyeti'ne yardım etmek,
- İslâm Cumhuriyeti liderinin vesayeti altında dünyadaki ezilmiş halkların adalet çağrılarını ve özgürlük hareketlerini desteklemek,
- Ulusal ve beklenmedik felaketlerle ilgilenmek için Devrim Muhafızları Ordusu'nun insan kaynaklarından ve deneyimlerinden yararlanmak ve Devrim Muhafızları'nın kaynaklarını maksimize etmek için İslâm Cumhuriyeti'nin kalkınma plânlarını desteklemek.²³²

Devrim Muhafızları'nın yukarıda sayılan görevlerine bakıldığında çok geniş bir yetki alanına sahip oldukları görülmektedir. Burada dikkat çekici üç nokta bulunmaktadır: Karşı devrimcilerle mücadele, dış güçlerin saldırıları ve ülke içindeki faaliyetleri karşısında savunma, dini liderin vesayetinde dünya ezilmişlerinin özgürlük hareketlerini destekleme. Karşı devrimcilerle mücadele görevi Muhafızlar Ordusu'na İslâmi rejimin ideolojisiyle zıt görüşleri paylaşan her türlü muhalefeti bastırma yetkisini vermektedir. Böylece Devrim Muhafızları Ordusu rejimin demir yumruğu haline

---

²³¹ Cemşidi, a.g.e., s.574.

²³² Frederic Wehrey, Jerrold D. Green, Brian Nichiporuk, Alireza Nader, Lydia Hansell, Rasool Nafisi, S. R. Bohandy, **The Rise of the Pasdaran: Assessing the Domestic Roles of Iran's Islamic Revolutionary Guards Corps**, Pittsburgh, 2009, s.21.

gelmektedir. İkinci görev alanına bakıldığında burada aslında düzenli orduyla bir yetki çatışması yaşadığı savunulabilir. Hem rejimin ve ülkenin istikrarını bozacak unsurlarla mücadeleyi sürdürme görevine sahipken hem de dış saldırıları bertaraf etme vazifesini üstlenmiştir. Bundan da ordunun şah dönemindeki gibi önemli bir güç olmasının önlenmek istendiği, onun yerine bir güç paylaşımı yapıp ağırlığın devrimle birlikte oluşturulan Muhafızlar'a verildiği anlaşılmaktadır. Dini liderlik makamına bağlı olarak dünyadaki ezilmişlere sahip çıkma görevi de Devrim Muhafızları'na verilmiştir. Bu, İran'ın özellikle Ortadoğu bölgesindeki olaylara –Filistin gibi- müdahalesinde ve bölgedeki Şii halklara askeri desteğinde somutlaşmaktadır.

İlk başta iç güvenliği sağlama amaçlı kurulan Muhafızlar Ordusu'nu 1980 yılında Irak'ın başlattığı işgal, ulusal savunmaya çekmiştir. Böylece İran-İrak Savaşı Devrim Muhafızları'nı çok yönlü bir kuruma dönüştürmüştür.²³³ Kurum iç güvenlik, dış savunma ve rejimin devamının sağlanması gibi önemli misyonlara sahip olmuştur. Ancak temel işlevi İslam Devrimi'ni ve değerlerini korumaktır. Kırsal kesimlerden büyük şehirlere kadar geniş bir örgütsel ağı bulunmaktadır.²³⁴ Devrim Muhafızları önemli ulusal güvenlik konularının tartışılıp kararlar alındığı Milli Güvenlik Yüksek Şûrası'nda da bulunmaktadır. Milli güvenliğe ilişkin kararların alındığı bir şûrada Devrim Muhafızları'nın da temsil edilmesi onun sadece devrimin değerlerini koruma ve rejimin bekâsını sağlama görevini yürütmediğini, ayrıca dışarıdan saldırı veya işgal gibi bir durumla karşılaşıldığında alınacak tedbirlerde Devrim Muhafızları'nın da söz sahibi olduğunu göstermektedir.

İslâm Devrimi'nin bekâsını sağlama misyonuyla kurulan Devrim Muhafızları özellikle Ayetullah Humeyni'nin ölümünün ardından siyasallaşmaya başlamıştır. İç politik tehditleri bertaraf etme misyonuyla aslında baştan beri sadece dış politik tehditleri ortadan kaldıran askeri nitelikli bir örgüt değil, aynı zamanda siyasi niteliği olan bir örgüt olduğunu da kanıtlamaktadır.²³⁵ Fakat yine de Rafsancani dönemine kadar devrimin ilk yıllarında muhalif hareketleri ve kişileri bastırmak gibi faaliyetlerinin dışında politikaya doğrudan müdahalesi olmamıştır.

---

²³³ Michael Rubin, "Iran's Revolutionary Guards – A Rogue Outfit?", **Middle East Quarterly**, Fall 2008, s.40.

²³⁴ Wehrey, Green ve diğerleri, **a.g.e.**, s.8.

²³⁵ Ali Alfoneh, "The Revolutionary Guards' Role in Iranian Politics", **Middle East Quarterly**, Fall 2008, s.4-5.

Ayetullah Humeyni Devrim Muhafızları'nın ısrarla politikadan uzak durması gerektiğini pek çok kez ifade etmiştir. Oy kullanma hakkı haricinde hiçbir özel siyasi hakkı bulunmayan Devrim Muhafızları'na Ayetullah Humeyni şöyle seslenmiştir:

“Silâhlı güçlerin askeriyenin politikaya girmesini önleyen yasalara uymasını ve siyasal partilerden, gruplardan ve cephelerden uzak durmalarını ısrar ediyorum. Ordu, polis gücü, Devrim Muhafızları, Besic'ten oluşan silâhlı kuvvetler herhangi bir siyasi partiye ya da gruba girmemelidir, siyasal oyunlardan arınmalıdır.” Fakat Ayetullah Humeyni'nin bu ve buna benzer ifadeleri, Devrim Muhafızları'na politikayı yasaklayıp yasaklamadığı konusu onun ölümünden sonra –özellikle Muhammed Hatemi iktidarında- tartışma konusu olmuştur.²³⁶

Humeyni döneminde İran-İrak Savaşı vesilesiyle halk rejimin etrafında kenetlenmiş ve Devrim Muhafızları özellikle bu savaşta büyük yararlılıklar göstermiştir. Bu süreçte daha çok askeri yönü ön plâna çıkan ve kendisine Humeyni tarafından devrimin korunması görevi verilen Devrim Muhafızları Ordusu, savaşın sona ermesinin ve Humeyni'nin ölümünün ardından gittikçe güçlenmiştir. Sekiz yıllık savaş neticesinde kazandığı güçle ve itibarla paralel olarak Rafsancani dönemiyle birlikte Muhafızlar Ordusu siyasi olarak da güçlenmeye başlamıştır. Hatemi döneminde bu siyasallaşma süreci gözlenirken Ahmedinejad dönemi Devrim Muhafızları'nın etkisinin belirgin hale geldiği dönem olmuştur. Bu durum aslında siyasal değişim süreciyle başa baş gitmiştir. Nasıl ki Şah Muhammed Rıza Pehlevi 1950'lerde tahtını tehlikede görüp rejimi korumak için ilk adım olarak orduyu kuvvetlendirmişse İslâm Cumhuriyeti de Hatemi döneminde rejimin yavaş yavaş çözüleceği tehlikesini görmüştür. Muhammed Hatemi'nin rejimin baskıcı yönünü törpülemek üzere ortaya koyduğu söylemleri Devrim Muhafızları'nın, güçlerini daha fazla göstermelerine neden olmuştur. Muhafazakârların Hatemi karşısında güç kazanması Devrim Muhafızları'nı iktidarın önemli bir bileşeni yapmıştır.

---

²³⁶ Wehrey, Green ve diğerleri, **a.g.e.**, s.78.

3. Meclis ve Cumhurbaşkanının Güç Dengesindeki Roller

İran siyasal sistemi, daha önce de işaret edildiği üzere velâyet-i fakih doktrini çerçevesinde en tepedeki güç olarak dini liderlik makamını tesis etmiştir. Yürütme gücünü de dini liderlik, cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu oluştururken 290 üyeden oluşan İslâmi Şûra Meclisi de yasama organının bir parçasıdır. Cumhurbaşkanlığı makamının yanında bir de başbakanlık makamı yer almaktaydı; fakat 1989 yılında yapılan anayasal değişiklikle beraber başbakanlık kaldırılmıştır.

Cumhurbaşkanı dört yılda bir yapılan seçimlerle halkın oyuyla seçilmekte ve meclis seçimleri de halkın doğrudan oyuyla beş yılda bir yapılmaktadır. Her iki seçimde de adaylar Anayasayı Koruyucular Konseyi'nce uygunlukları bakımından denetlenmektedir. Sistemin ilgi çekici bir noktası da halkın oylarıyla seçilen cumhurbaşkanının dini liderin onayından geçmesi gerektiğidir. Seçilmiş makamların bugünkü konumuna baktığımızda şunu görüyoruz: Şahın diktatör yönetimi, yerini dini liderlik makamının merkezde yer aldığı ve cumhuriyet yönetimine özgü meclis, cumhurbaşkanlığı gibi makamların atanmış kurumların yanında sembolik kaldığı bir sisteme bırakmıştır.

Meclis ve cumhurbaşkanı, sırasıyla yasama ile yürütmenin birer parçası olmakla birlikte etkinliğini engelleyen kurumlar ve şartlar nedeniyle işlevini tam olarak yerine getirememektedir. Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin seçim dönemlerinde gerekçe gösterme zorunluluğu olmaksızın özellikle reformist kanattan adayları elemesi tartışma konusu olmaktadır. Buna, özellikle Hatemi döneminde reformcu kanattan pek çok milletvekilinin yaptığı oturma eyleminde tanık olunmuştur.

Aslında Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin seçimlere ilişkin yetkileri ilk başta sadece seçimlerin yasalara uygun şekilde yapılmasını denetlemekle sınırlı kalmıştır. Ancak ilk defa 1992 yılındaki 4. Meclis seçimlerinde sahip olduğu bu yetkiyi, adayların uygunluğunu denetleme ve uygun bulmadıklarını eleme şeklinde genişletmiştir. Konsey'in bu yetkisi muhafazakârların hakim olduğu 5. Meclis tarafından çıkarılan Seçim Yasası ile resmileştirilmiştir. Aynı zamanda Humeyni, yasaların meclisin 2/3 çoğunluğu ile kabul edildiği takdirde Konsey'in de bunları kabul etmesi gerektiğini

ifade ettiği halde Konsey üyeliği yapmış olan muhafazakârlardan Ayetullah Hazali buna uymamakta hakları olduğunu iddia etmiştir.²³⁷ Bu da Humeyni'nin 1989'daki ölümünden sonra rejimin, gittikçe muhafazakâr kesimin elinde tekelleşmeye başladığını göstermektedir. 1990'lardan itibaren refomcu cumhurbaşkanı ve milletvekili adaylarının Konsey tarafından elenmesi, statükocu kesimin bu makamlara getirilme çabaları da bunu kanıtlamaktadır.

Sistem içerisinde pek çok güç merkezinin bulunması devlet politikalarının belirlenmesi ve uygulanması aşamasında da çok başlılığı ortaya çikarmıştır. Anayasal olarak dini lider ülkenin genel siyasetinin belirlenmesinden sorumludur. Ülkenin dış politikasının yürütülmesinde cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulunun sorumlu olmasının yanında dini liderin kendi dış politika danışmanı da bulunmaktadır. Her ne kadar bu makam dini lideri bilgilendirme amacıyla tesis edilmişse de dini liderin anayasal olarak ülkenin genel politikasını tesis etme yetkisi düşünöldüğünde karşımıza çok başlı bir iktidar tablosu çıkmaktadır.

Dini liderin doğrudan müdahale etmemesiyle birlikte pek çok kurumun başkanını ve üyelerini ataması, pek çok kurum içerisinde temsilcilerinin yer alması dolaylı yoldan müdahalesini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla pek çok karar alma mekanizmasında dini lider, varlığını hissettirmektedir. Bu da halkın iradesiyle seçilmiş meclisi ve cumhurbaşkanını rehberin gölgesi altında bırakmaktadır. Hatemi döneminde vaad edilen pek çok yasanın meclisten çıkarılamaması dini liderin, Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin ve meclisteki muhafazakâr kesimin etkisiyle olmuştur.

Cumhurbaşkanlığı makamı İran'ın devrimden sonraki ilk cumhurbaşkanı olan Ebu'l-Hasan Ben-i Sadr döneminde nispeten daha güçlü ve bağımsız bir makam olarak kalmıştır. Tek sorun politika yürütülmesinde devrimci kurumlarla yaşanan güç çatışmasıydı. Ben-i Sadr'ın ardından bu makama gelen Ali Hamaney'in dönemi Meclis-Hükümet ve Anayasayı Koruyucular Konseyi arasında gerilimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Konsey, defalarca meclisten geçen yasaları reddetmiştir. Örneğin dış ticaretin millileştirilmesi ve tarım topraklarının dağıtımı gibi yasalar. Ortaya çıkan sorunlar neticesinde de 1989'da Düzenin Yararını Teşhis Heyeti adı altında bir kurum tesis

---

²³⁷ Oğuz, a.g.m., s.98.

edilmiştir. Görevi de Meclis ve Konsey arasında çıkacak sorunları çözüme kavuşturacaktır. Ancak çok büyük bir başarı kaydetmemiştir.²³⁸

Şah zamanında başbakanlık makamı bulunmaktaydı ve başbakanlık şahın atadığı, sembolik yetkilere sahip, meclise şahın fermanlarını kabul ettiren bir makam niteliğindedir. İki meclisli sistemin yürürlükte olduğu eski sistemde Senato Milli Şûra Meclisi'nin iradesini sınırlandırıcı bir organdı. Mecliste istenmeyen yasaların çıkması şahın atadığı üyelerden oluşan Senato tarafından engellenebilmekteydi. Bugün de Anayasayı Koruyucular Konseyi, meclisten sisteme tehdit olarak görülebilecek yasaların çıkmasını engelleyici bir vazife görmektedir. Cumhurbaşkanının yetkilerinin ve gücünün artırılması ancak Konsey'in yetkilerinin kısıtlanmasına bağlıdır. Buna Hatemi döneminde teşebbüs edilmiştir; ancak başarılı olunamamıştır.

Seçilmiş makamları kısıtlayıcı pek çok kurumun yer aldığı böyle bir sistemde cumhurbaşkanı önemli bir ağırlığa sahip olamamaktadır. Velâyet-i fakih doktrininin hakim olduğu rejimde cumhurbaşkanı reformcu kanada mensup olsa da fazla bir şey değişmemektedir. Bunun örneği Hatemi döneminde görülmüştür. Kanun hakimiyetine, hukukun üstünlüğüne ve muhaliflerin bile konuşma özgürlüğüne sahip olduğuna vurgu yapılmasına rağmen bunlara temel oluşturacak yasalar çıkarılamamıştır. Sistem, reformlara karşı statükocu kurumları kalkan olarak değişim ve reform sürecini engellemiştir.

Cumhurbaşkanlığı makamı dini liderlik varlığını sürdürdüğü müddetçe ikinci hatta üçüncü güç konumunda kalmaktadır. Cumhurbaşkanının kim olduğundan ziyade dini liderlik makamında kimin yer aldığı daha önemlidir. Ayetullah Humeyni hayatı boyunca bu makam tartışılmamaktaydı. Humeyni üzerinde devrim lideri olarak bir konsensus mevcuttu ve Humeyni'nin birleştirici etkisi bulunmaktaydı. Kurumlar arasında dengeyi sağlayıcı bir faktördü. Meclis iradesinin çiğnenmemesine özen gösteren, Konsey'in yetkisini aşmasını engelleyen bir araçtı. Ancak Humeyni'nin ölümünden sonra önemli bir taklid mercii olan Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri'nin azledilmesi üzerine Seyyid Ali Hamaney dönemi başlamıştır. Humeyni gibi tartışmasız bir lider olmaması onun dini liderliği altındaki İran siyasal sistemini bir kutuplaşmaya götürmüştür. Kurumlar

---

²³⁸ Mohsen Milani, "The Evolution of the Iranian Presidency: From Bani Sadr to Rafsancani", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.20, No.1, 1993, s.91-92.

arasında dengenin sağlanamaması atanmışların seçilmişler üzerinde baskın güç olmasını sağlamıştır. 1989 yılında başbakanlık makamı kaldırıldığında özellikle Rafsancani cumhurbaşkanı iken bu makam daha güçlü bir duruş sergilemekteydi. Ancak Rafsancani'nin ikinci iktidar döneminden itibaren cumhurbaşkanlığının sembolik yetkilere sahip bir güç olduğu görülmüştür.

4. Bazar

İran tarihindeki pek çok toplumsal ve siyasal harekette önemli etkisi olan bazar, 1979 İslâm Devrimi'nin gerçekleşmesinde ulemayla birlikte öncü bir rol oynamıştır. Ekonomik hayatın motoru olarak da tanımlanabilecek bazar devrimin başarıya ulaşmasında ulema ile işbirliği içerisinde yaygın bir iletişim ağı sayesinde halkı harekete geçirmeyi başarmıştır. “1978’de şaha karşı başlayan devrimci harekette bazar-cami işbirliği merkezi bir rol oynamıştır.”²³⁹

Devrimin çok sayıda partinin ve grubun katılımı neticesinde gerçekleşmesine rağmen yeni rejimin en avantajlı kesimleri ulema ile birlikte bazar olmuştur. Bunun iki temel nedeni bulunmaktadır. Biri cami ile bazar arasındaki organik bağlardır, buna birinci bölümde değinilmişti. İkincisi de yukarıda bahsedildiği üzere bazarın ekonomik döngü üzerindeki egemenliğidir. Dini vergileri açısından bazar ulema açısından önemli bir ekonomik gelir kaynağıdır.²⁴⁰ Ulema ile devlet arasında bir nevi karşılıklı bağımlılık ilişkisinin var olduğu savunulabilir. Bazar şah dönemi politikalarından gördüğü zararı İslâmi devrime destek vererek karşılayacağını ummuştur. Ekonominin kalbinin attığı bir yer olarak bazar devrim sürecinde desteğinin sağlanması gereken bir gruptu. Bazarın istediği küresel ekonominin zararlarından kendisini korumaktı ve devrimin her türlü bağımsızlığa vurgu yapan söylemleri onun bu sürece aktif olarak katılmasını sağlamıştır.

Çeşitli parti ya da grupların bazar içerisinde destekçileri yer almaktaydı. Özellikle Milli Cephe'nin taraftarları çoğunlukta idi. Mehdi Bazergan'ın Özgürlük Hareketi'ni

---

²³⁹ Benjamin Smith, “Collective Action with and without Islam: Mobilizing the Bazaar in Iran”, ed.by Quintan Wiktorowicz, **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach**, USA, 2004, s.185.

²⁴⁰ Ervand Abrahamian, “Ahmad Ashraf: Bazaar and Mosque in Iran's Revolution”, **MERIP Reports**, No. 113, Iran Since the Revolution. (Mar. - Apr., 1983), s.16.

destekleyenler önemli orandaydı. Bir kısmı ise Mücahidin'e bağlıydı. Şahın vurgunculuk karşıtı politikası ve fiyatlara müdahalede bulunması, farklı görüşlere mensup bazar esnaf ve tüccarını rejim karşısında Ayetullah Humeyni'nin tarafında bir araya getirmiştir. Özellikle Ayetullah Humeyni'nin oğlunun ölümü ve Ocak 1978'de Humeyni'nin aleyhine İttılaat'ta çıkan bir makale karşısında bazar aktif olarak muhalefete destek vermiştir. Makalenin yayınlanmasının ardından Kum'daki öğrencilerin olayı protesto etmesine Kum Çarşısı kepenk indirerek karşılık vermiştir. Bazar, Humeyni'nin Fransa'ya sürgün edildiğinde siyasi kısıtlamalara tâbi tutulmasına da Fransız ürünlerini boykot etme tehdidiyle karşı çıkmıştır.²⁴¹

Daha önce de değinildiği gibi, devrimlerde ekonomik etkenler daima çok önemli bir yere sahiptir ve devrimlerin itici gücünü oluştururlar. Bazar esnafı Pehlevi rejiminin modernleşme politikaları ve dışa bağımlılığı karşısında ekonomik hayattaki gücünü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Rejim tarafından bu kesime yönelik alınan tedbirler onları ekonomik olarak zayıflatmayı hedeflemiştir. Bu da bazarı muhalif cepheye yaklaştırmıştır. Siyasi alanda da söz sahibi olamamaları ve güç çarkından elimine edilmek istenmeleri onları rejime karşı kıskırtan diğer bir etken olmuştur. İslâm Cumhuriyeti'nin bazara en büyük katkısı, meclise girmelerinin ve bakanlık elde edebilmelerinin sağlanması yoluyla onların siyasi karar alma mekanizmasına dahil edilmiş olmasıdır.²⁴² Böylece şah döneminde ekonomik güçleriyle orantılı bir siyasi gücü olmayan bazar devrime verdiği desteğin karşılığında önemli noktalara gelmiştir.

İslâm Cumhuriyeti'nin bazara yönelik ilk işi vurgunculuk karşıtı kampanyayı ve fiyat kontrollerini yürütmekle görevli Tüccarlar Odası'nı lağvetmek olmuştur. Ayrıca fiyat kontrolü politikasını çiğneyen esnaflara ilişkin önceki rejim tarafından tutulan pek çok dosyayı yok etmiştir. Bunların yanında önceki rejimle bağlantıları olan ve yeni rejimle birlikte yurtdışına kaçan büyük sermaye sahiplerinin endüstrilerinin devlet tarafından millileştirilmesi de bazar için önemli bir kazanç olmuştur.²⁴³ Anayasada ulusal bağımsızlığa zarar verecek herhangi bir imtiyazın verilmesi ve yine ülkenin bağımsızlığına dokunacak yabancı sermaye yasaklanmıştır. Bu da özellikle bazarın menfaatine bir madde olmuştur. Çünkü 1970'lerde artan petrol gelirlerine bağlı olarak

---

²⁴¹ Parsa, **a.g.e.**, s.108-110,114.

²⁴² Mehdi Mozaffari, "Why the Bazar Rebels", **Journal of Peace Research**, Vol. 28, No. 4. (Nov., 1991), s.387.

²⁴³ Parsa, **a.g.e.**, s.275-276.

rejimin bölgesel güç olma yolundaki silâhlanma çabası İran'ı ABD'nin müşterisi konumuna getirmiştir. Dışa bağımlılık ve yabancılara verilen imtiyazlar siyasi olarak bağımlılığı arttırmasının yanında iç pazarı da tükenme noktasına getirmiştir.

Devrim sürecindeki katkısına rağmen bazarla yeni rejimin kurulduğu yıllarda hiçbir şekilde çekişmelerinin olmadığı söylenemez. Bazarın kitlesel desteği bazı faktörler neticesinde zayıflatılmıştır. Ortaya çıkan sorunlar çoğunlukla İslâmi Cumhuriyet Partisi döneminde parti içi hizipleşmenin bir ürünü olarak meydana gelmiştir. Parti, bazarın lider örgütleyicilerinden bazılarını idam ederek ve büyük baskı uygulayarak muhalefet ile cepheleşmiştir.²⁴⁴ Bu cepheleşmenin örneğini Ben-i Sadr'ın cumhurbaşkanlığı döneminde görebiliriz. Dönemin dışişleri bakanı olan Sadık Kutbizade hapsedildiği zaman onun serbest kalması için Tahran Bazarı 8 Kasım 1980'de imza toplamış, ertesi gün Kum Bazarı da aynı faaliyette bulunmuştur. Neticede Kutbizade serbest bırakılmıştır.

Esnaf ve tüccarlar İslâmi Cumhuriyet Partisi'nin bazara müdahalesinden rahatsızlık duymuşlardır ve ekonomi politikalarına muhalefet etmişlerdir. Bazarilerden biri şöyle demektedir: “Her şey önceleri daha kolaydı. Şah kapitalizmi ve özel girişimleri destekledi. Biz her şeyin daha iyi olacağını umduk. Onun yerine sermayemizi kaybettik ve hiçbir şey kazanmadık.”²⁴⁵

Haşimi Rafsancani iktidarında başlayan yeniden yapılanma ve ekonomik onarım dönemiyle birlikte bazarın muhalefeti artmıştır. İlk beş yıllık kalkınma plânı uygulamaya konulmuştur, özel girişimler desteklenmeye başlanmış ve ithalat üzerindeki kısıtlamalar azaltılmıştır. Rafsancani Aralık 1994'te bazarla doğrudan rekabet edecek ve devlet tarafından sübvans edilen ürünleri sağlayacak Refah adında bir süpermarketler zincirinin kuruluşunu ilân etmiştir. Tahran esnafı Refah mağazalarını protesto etmek için büyük sokak gösterileri düzenlemiştir. Fakat 1998'in ortalarına gelindiğinde mağazaların çoğu kent merkezlerinin dışında inşa edilmiştir ve bazar için küçük bir tehdit olarak kalmışlardır.²⁴⁶

---

²⁴⁴ Parsa, **a.g.e.**, s.276.

²⁴⁵ Smith, **a.g.m.**, s.198.

²⁴⁶ Smith, **a.g.m.**, s.199.

Küreselleşme ve modernleşme akımlarına karşı durmak, çağ atlanırken yaşanan çağın gerisinde kalmak ne kadar istenilirse istenilsin mümkün olmamaktadır. Dünyada var olan ekonomik döngüye tamamen karşı koymak karşılıklı bağımlılığın arttığı ve dış ticaretin yoğunluk kazandığı bir dünyada olası görünmemektedir. Bazar şah rejiminin modernleşme ve uluslararası standartlara uyum sağlama politikaları neticesinde ortaya çıkan alışveriş merkezlerinin ve büyük marketlerin kurulması, ticarete uluslararası standartların benimsenmesi gibi girişimlere karşı çıkmıştır. Ancak 1979’da kurulan yeni rejim de bir müddet sonra dışa açılımı, özel teşebbüsü desteklemeye başlamıştır. Bazar devrime verdiği desteği yeni rejimin bu yapıyı küresel ekonominin zararlarından korunmak için vermişti. Devrimin en önemli sloganlarından biri bağımsızlıktı. Bazar da ekonomik olarak gücünü korumak ve bu gücü siyasi güce dönüştürmek istemekteydi. Ancak devrimin ilk on yıllık süreci geride kaldıktan sonra İran’ın yaşadığı izolasyon ve savaş yorgunluğu onu kendi kabuğuna çekilmekten alıkoymuştur. Rafsancani dönemiyle beraber hem bir dışa açılım hem de özelleştirme teşebbüsleri başlamıştır. Kapalı ekonomilerin varlığını sürdüremediği bu dönemde küresel ekonomiyle olan bağlantılar bazarın kendi ekonomik gücünü kaybetmesi tehlikesini doğurmaktadır. Bugün bazar için ciddi bir tehdit bulunmamaktadır. Ancak İran’ın dış siyasi ve ekonomik ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak bu durum da değişkenlik gösterecektir. Bazarın devrime verdiği destek bazarın, çıkarlarını zedeleyici politikalara karşı verdiği tepkiyi ifade etmektedir. Dolayısıyla yaptırımların kalkması, ekonomik ve siyasi ilişkilerin düzelmesi İran’ın küresel ekonomiyle bütünleşmesine katkıda bulunduğu geleneksel bazar kesimiyle bugünkü yönetici elit arasındaki ilişkiler aynı şekilde karşılıklı memnuniyetle sürmeyebilecektir. Bu nedenle de bugün bazar yapılanmasına herhangi bir tehdit oluşturacak bir adım atılmamaktadır. Ulemanın bazarı küstürmesi önemli bir destekçisini kaybetmesine neden olacaktır.

B. Sisteme Entegre Olamayan Aktörler

1. Monarşistler

Monarşi yanlıları yeni rejimle birlikte sistem dışı kalan öncelikli grubu oluşturmaktadır. Çünkü bu grup eski rejimin kalıntılarıydı ve çoğu devrim sürecinde ya yurtdışına kaçmıştı ya da yakalanıp idam edilmişlerdi. Monarşi yanlılarının büyük

bölümü Pehlevi yönetiminin temel dayanakları olan ordu, Savak, petro-burjuvazi ve bürokrat kesimin içinde yer almaktaydı. Bir de tabi saray mensupları ile saraya yakın aristokrat aileler bulunmaktaydı. Hanedan ailesinin çoğu devrimden önce yurtdışına kaçmışlardır. Ordunun üst düzey mensuplarının bir kısmı kaçımayı başarırken aralarında idam edilenler olmuştur. Bunun yanında şahın başbakanlarından Emir Abbas Hoveyda da idam edilenler arasında yer almıştır.

Bugün İran'da rejim aleyhine çalışan etkin bir örgütlenme mevcut değildir. Çoğunluğunu sol grupların veya liberal-demokrat, milliyetçi kanatların oluşturduğu muhalif örgütlenmeler devrimle birlikte bastırılmıştır ve sayıları azımsanmayacak ölçüde muhalif parti yurtdışında faaliyetlerini sürdürmektedir. Rejime bağlı olarak çalışmalarını sürdüren çok sayıda siyasi grup bulunmasının yanında nispeten daha ılımlı muhalif örgütlenmeler de mevcuttur. Seçimlere girmelerine izin verilmemekle birlikte yurtiçinde örgütlenmeleri yasaklanmamıştır. Bunlar reformist kanada yakın olan ve sözcülüğünü İzzetullah Sahabi'nin yaptığı **Milliyetçi-Dindar Güçler** adı altında bir araya gelmişlerdir. Bu cephe, İbrahim Yazdi'nin başkanlığındaki **Özgürlük Hareketi**, Habibullah Peyman'ın **Müslüman Militanlar Hareketi** ve **Kürt Milli Cephesi**'nden meydana gelmektedir.

Monarşi yanlısı örgütlenmeler birkaç partiden oluşmaktadır. Devrik şahın en büyük oğlu ve monarşi rejimi yıkılmadan önce tahtın varisi olan Rıza Pehlevi bugün rejim karşıtı faaliyetlerini yurtdışında devam ettirmektedir. Verdiği demeçler, katıldığı konuşmalar ve çeşitli televizyon kanalları aracılığıyla verdiği röportajlarla İran halkına seslenmektedir. İran'da seçimlerin adil yapılmadığını iddia etmektedir. İran'ın içindeki ve dışındaki İranlılar arasında birlik, demokrasi, insan hakları üzerinde durmaktadır. Tüm siyasal ideolojiler ve bireyler için özgür ve adil seçimleri talep etmekte ve din-devlet ayrılığına vurgu yapmaktadır. İranlılara barışçıl yöntemlerle –sivil itaatsizlik, grevler ve gösteriler- yönetime karşı çıkmayı öğütlemektedir. İslâm Cumhuriyeti'nin uluslararası standartlar ve gözlem altında bir referandum yapması gerektiğini savunmaktadır.

Monarşistler Pehlevi Hanedanı'nın varisi dışında daha çok milliyetçi partiler içerisinde yaygındır. Fakat bu grupların hepsi monarşist olmadığı gibi monarşist olanlar da örneğin İspanya gibi anayasal bir monarşiyi istemektedirler. Monarşist-milliyetçi olan iki grup bulunmaktadır: **Pan-İranist Partisi** ve **Rastahiz Örgütü**. Özellikle

Rastahiz, İslâm Cumhuriyeti karşısında daha katı bir muhalefeti benimsemektedir. Kendisini İran İmparatorluk Muhafızları olarak tanımlayan Rastahiz Örgütü, 1979'daki İslâm Devrimi'ni batı destekli olarak görmektedir ve o tarihten beri İran halkının mollaların elinde acı çektiğini düşünmektedir. Başkanlığını İran'da eskiden üniversite hocalığı yapan ve gazeteci olan Mesud Hoşnud'un yaptığı Rastahiz Partisi devrimin olduğu yıl İslâm Cumhuriyeti'yle mücadele etmek amaçlı kurulmuştur. Pehlevi Hanedanı'nın varisini desteklemektedirler.²⁴⁷

Monarşistler İran'da sistem dışı kalan gruplar arasında en etkisiz olanları sayılabilir. İslâm Cumhuriyeti kurulduktan sonra yeni rejim yerini sağlamlaştırmak için temelde iki grubu hedef almıştı: Biri monarşi yanlıları, diğeri komünist gruplar. Komünist grupların şah zamanından da belli bir tabanları bulunmaktaydı ve iyi-kötü bir ideoloji ortaya koymaktaydılar. Fakat monarşi İran halkı için diktatörlükten başka bir şey getirmemiştir. Monarşist grupların bugün yurtdışındaki varlıkları kısıtlıdır. Etkisiz de olsa sayılamayacak kadar sol grup bulunmasına karşın monarşi taraftarı olan gruplar fazla değildir. Dolayısıyla monarşistler İran siyasetinde etkili olması muhtemel gözükmeyen bir kesimdir.

2. Milli Cepheciler

Milli Cephe bugün İran'ın dışında kurulu milliyetçi partilerin en köklü ve en bilinen siyasi teşekküllerinden birisidir. 1950'li yıllarda Dr. Muhammed Musaddık liderliğinde altın yıllarını yaşamış olan Cephe, 1960'larda ikinci canlanma dönemini yaşamış; fakat kısa süre varlık gösterebilmiştir. 1960 yılında Kerim Sencabi, Mehdi Bazergan, Allahyar Salih, Şahpur Bahtiyar, Daryuş Furuhar, Gulam Hüseyin Sadıki, Muhammad Ali Honji gibi önemli isimlerin oluşturduğu "Milli Direniş Hareketi" adı altında İkinci Milli Cephe örgütlenmesi gerçekleştirilmiştir. Fakat liderleri arasında yaşanan anlaşmazlıklar Bazergan'ı ve Ayetullah Talegani'yi **Özgürlük Hareketi**'ni (Nehzet-e Azadi) kurmaya itmiştir.

12 Haziran 1977 tarihinde Milli Cephe'nin yasaklanan liderleri "İran halkının talepleri" başlığı altında bir bildiri yayınladıktan beş ay sonra resmi olarak Üçüncü Milli

²⁴⁷ <http://www.rastakhiz.org/eng.html>.

Cephe'yi ilân etmişlerdir. Mehdi Bazergan'ın ve Ayetullah Talegani'nin kurduğu **Özgürlük Hareketi** (Nehzet-i Azadi), **İran Millet Partisi** (Hizb-i Millet-i İran), **İranlı Sosyalistler Topluluğu** (Came-yi Sosyalistha-yi İrani) Üçüncü Milli Cephe'yi oluşturan örgütler olmuştur. Cephe'nin temel talebi, “Şah saltanat etmeli, hükümet etmemelidir” idi.²⁴⁸

Milli Cephe yapılanması içinde özellikle Özgürlük Hareketi'nin önemli bir yeri bulunmaktadır. Mehdi Bazergan'ın liderliğini yaptığı örgüt, demokrat-dindar ve Musaddıkçı çizgide bir ideolojiye sahipti. Geçici Hükümet'te de ağırlıkları bulunmaktaydı.

1979 devrimine aktif olarak katılan ve devrimi destekleyen Cephe, devrim gerçekleşikten sonra Geçici Hükümet'teki varlığıyla ön plâna çıkmıştır. Ancak Mehdi Bazergan'ın çekilmesinin ardından Milli Cephe'ye mensup olanların çoğu yönetimden dışlanmışlardır. Geçici Hükümet'te Şubat 1979'dan Nisan 1979'a kadar Bazergan'ın dışişleri bakanı olarak görev alan Kerim Sencabi ise istifa etmiş ve yurtdışına gitmiştir. Milli Cephe devrimden sonra 1979 yılının sonuna kadar dikkate alınması gereken önemli bir güç olmuştur.²⁴⁹ 1982 yılında lağvedildikten sonra İran siyasi sahnesinden kaybolmuştur. Bugün varlığını yurtdışında sürdürmektedir. Milli Cephe'nin bugünkü liderliğini Edip Burumend yapmaktadır. Yurtdışındaki muhalif partilerin içinde milliyetçi-liberal kanattaki en güçlü partidir. Milli Cephe Avrupa'da bazı ülkelerde örgütlenmesini gerçekleştirmiştir. 2005 yılında çoğunlukla gençlerin oluşturduğu şahsiyetler **İran Milli Cephesi-Avrupa**'yı kurmuşlardır. Altı ülkede de örgütlenmeye gitmişlerdir: İngiltere, Almanya, Belçika, Hollanda, İsveç ve Kıbrıs. Parti ilk kongresini 1 Ekim 2007 tarihinde gerçekleştirmiştir.

Milli Cephe'nin haricinde çok sayıda milliyetçi çizgideki parti, muhalif olarak varlığını sürdürmektedir: **Pan-İranist Parti, Hizb-e Milliyun, Hizb-e İran**...vs.

İran içinde faaliyetlerini sürdürmesine izin verilen tek muhalif parti İbrahim Yazdi'nin başkanlığındaki Özgürlük Hareketi (ÖH)'dir. ÖH devrim gerçekleşikten sonra 1979 yılının başlarında yayınladığı yeni parti programında üç temel prensip

²⁴⁸ Parsa, a.g.e., s.172.

²⁴⁹ John Estempel, **Derun-e Engelab-e İran**, Tehran, 1377, s.80.

üzerinde durmuştur: İslâm, 1906 Anayasası, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi. ÖH devrim sonrasında daima seküler güçlerle işbirliği yapmaksızın ve İslâmi güçleri İslâmi bakış açısıyla eleştirerek varlığını devam ettirmeyi istemiştir.²⁵⁰ Bugün de hâlâ rejimin varlığına muhalefet etmeksizin İslâmi bakış açısını koruyarak daha demokratik ve özgür bir ortam talep etmektedir.

1983 yılının sonları itibariyle ülkedeki tek yasal muhalif parti olarak ÖH kalmıştır. ÖH seçimler yapıp İslâm Cumhuriyeti'nin kurumlarının oluşturulmasına kadar muhalefet etmemiştir. Meclisin azınlık grubunu oluşturduktan sonra rejimin varlığına karşı çıkmaksızın hükümete sadık bir muhalif kanat oluşturmuştur. Bazergan bir röportajında muhalif parti olduklarını ifade etmiş; ancak şah rejimine muhalif olmakla yeni rejimin içinde muhalefet olmak arasındaki farka dikkat çekmiştir.²⁵¹

ÖH, bugün İslâmi ve demokratik kimliğe sahip bir parti olarak anayasal yönetimin yanında yer almaktadır. “Biz İranlıyız, Müslümanız, Musaddıkçısınız” sözleri temel siyasi görüşlerini özetlemektedir.

Milliyetçi grupların içinde adı en çok duyulan ve ön plânda olan Milli Cephe, monarşist gruplar gibi bugün İran siyasetinde yer almasa da onlardan farklı bir yerde bulunmaktadır. Her şeyden önce İran halkının gönlünde 1950'lerin Milli Cephe lideri Muhammed Musaddık'ın önemli bir yeri bulunmaktadır. Demokrat ve liberal bir kimliğe sahip olan Musaddık'ın sevilmesinin en önemli nedenlerinden biri muhaliflerine bile konuşma özgürlüğü verilmesinden yana olmasıydı. Onun bu yöndeki fikirleri özgürlük talep eden İran toplumu açısından büyük önem taşımıştır. Bugün İran'da Musaddık'a ABD tarafından yapılan darbe tüm İranlılarca nefretle hatırlanmaktadır. İran devleti de pek çok defa bu olaydan ötürü ABD'den özür talep etmiştir. Ancak Musaddık'ın devlet tarafından anılması bununla sınırlıdır ve onun demokrasiye ilişkin fikirlerine pek vurgu yapılmamaktadır.

İran'da Milli Cephe devrime kadarki süreçte 1950'lerdeki kadar olmasa da belli bir etkinliğe sahip olmuştur. Özellikle milliyetçi ve bağımsızlığa vurgu yapan

---

²⁵⁰ Houchang E. Chehabi, **Iranian Politics and Religious Modernism: The Liberation Movement of Iran Under the Shah and Khomeini**, London, 1990, s.273,275.

²⁵¹ Chehabi, a.g.e., s.278,287.

çizgisinden ötürü bazar esnafı tarafından büyük destek görmüştür. Çok sayıda esnaf ve tüccar Milli Cephe üyesiydi. Dolayısıyla Milli Cephe'nin monarşistlerden farklı olarak geçmişten beri İran'da bir tabanı bulunmaktadır. Bu yüzden bugünkü durumda rejime karşı bir tehdit olmasa da köklü bir cephe olması, milliyetçiliğe vurgu yapan çizgisi ve Musaddık'ın birleştirici kimliği ona İran siyasetinde etkili olabilecek bir potansiyel sunmaktadır.

3. Marksist ve Radikal Örgütler

Pehlevi rejimi, iktidarı boyunca en büyük düşmanı olarak komünizmi görmüştür. 1953 darbesinin ardından rejimin uyguladığı baskı altına alma ve muhalefeti susturma politikasından en fazla zarar gören gruplar Marksist ve komünist örgütler olmuştur. Şah yönetiminin batı kampına dahil bir ülke olarak uluslararası çerçevede izlediği Sovyet karşıtı politikalar nedeniyle sol gruplara müsamaha gösterilmemiştir. Hatta rejim, yeri geldiği zaman ulemanın muhalif faaliyetlerine komünizm karşıtı politika çerçevesinde tolerans göstermiştir. Bazı dindar aydınların –ki aralarında en önemlilerinden biri Ali Şeriatî'ydi- dini söylemlerinin halkı cezbetmesi karşısında onların dikkatini sol gruplardan başka yöne çekmesinden memnun olarak fazla ses çıkarmamıştır. Ancak şahın atladığı bir nokta vardı ki, o da sol grupların ve muhalif ulemanın 1970'lerin sonuna doğru araçları farklı da olsa sloganlarının ve kısa vadeli hedeflerinin aynı olmasıydı. Her ikisi de rejimin değişmesini istiyordu ve her iki grup da anti-empyalizm, diktatörlük karşıtı, eşitlikçi, özgürlükçü bir politika izliyordu. Tüm bu ortak noktalar da devrim sürecinde bu iki kesimi birbirleriyle güç birliği yapmaya itmiştir.

Şah rejimi 1970'li yıllarda muhalefete yönelik baskılarını arttırmıştır. Rejime karşı silâhlı eylemlere başvuran veya pasif siyasi eylemleri seçen her türlü İslâmcı ya da İslâmcı Marksist örgüte savaş açmıştır.²⁵² Bu yıllarda sola karşı baskının artışının temel nedeni sol ve İslâmcı gerilla örgütlerinin silâhlı eylemlere başlamasıydı. 1970'lerden itibaren İran'da iki farklı sol eğilim vardı. Bir tarafta **Tudeh** gibi siyasi mücadeleyi seçenler, diğer tarafta da **Fedaiyan** ve **Mücahidin-e Halk** gibi silâhlı eylemlere başvuranlar.

---

²⁵² Behrooz, a.g.e., s.176.

Sol, 1979 Devrimi esnasında ve hemen akabinde çeşitli dönemler geçirmiştir. İlk dönem olan 1978-1979 döneminde her ne kadar güçlü partiler var olsa da birlik olamadıklarından kitlesel bir güç değillerdi. 1980-1981 dönemi sol grupların liberal kesimlerle ve ulemayla mücadele ettiği yıllardı. Temmuz 1981’de yeraltına inmeye başlamışlardır. 1983 yılı itibariyle sol grupların sürgüne gittiği ve düşünsel dönüşümler yaşadığı bir dönem başlamıştır. Devrim sürecinde takip ettikleri methodları, düşünceleri ve yaklaşımları birbirinden farklı örgütler, düştükleri anlaşmazlıklar sebebiyle bölünmeler yaşamışlardır.²⁵³ Bu nedenle de kitlelerin çoğunluğunu peşlerinden sürükleyecek ortak bir ideoloji ortaya koyamamışlardır.

Sol 1979 Şubatı’ndaki devrimden sonra hemen yok olmamıştır. Fedaiyan, Mücahidin, Tudeh ve Peykar gibi grupların ayrı ayrı taraftar kitleleri vardı. Ancak toplam sayısal güçleri bir araya getirildiğinde dikkate değer bir siyasal potansiyel oluşturmalarına karşılık birlik olamamaları bu gücün önünü kesmiştir.²⁵⁴

1979 yılında varlığını sürdüren başlıca sol gruplar şunlardan ibaretti: **Fedaiyan**, **Mücahidin**, Mücahidin’in eski Marksist kanadı olan **Peykar**, **Tudeh Partisi**, her ikisi de Kürdistan eyaletinde kümelenmiş olan **Komala** ve **Kürdistan Demokratik Partisi**, **Rah-e Karger**, diğer sol gruplar tarafından fazla dikkate alınmayan, Dr. Musaddık’ın yeğeni tarafından idare edilen **Milli Demokratik Cephe**’ydi. İçlerinde özellikle Fedaiyan ve Mao ideolojisini takip eden Peykar yeni rejime tamamiyle karşıydılar.²⁵⁵ ABD Büyükelçiliği’nin işgali olayının ardından örgüt içi yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde 1980 yılının başlarında Fedaiyan, Çoğunluk ve Azınlık olarak ikiye bölünmüştür. Fedaiyan Çoğunluk kanadı rejimi destekleyen Tudeh Partisi’ne yakın bir çizgi izlemiştir. Azınlık kanadı ise daha radikal bir çizgi izleyerek diğer bazı aşırı sol grupların konumunu benimsemiştir.²⁵⁶

Yeni rejimin devrim sonrasında sol gruplara karşı izlediği politikaya değinirsek; 1979-1981 yılları arasını kapsayan dönem rejimin bir nevi geçiş dönemidir ve bu

---

²⁵³ Ali Mirsepassi, “The Tragedy of the Iranian Left”, ed.by Stephanie Cronin, **Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left**, London and Newyork, 2004, s.234-235.

²⁵⁴ Val Moghadam, “Anri-Emperyalizm mi, Sosyalizm mi? İran’da Devrim ve Sol”, Fred Halliday ve Diğerleri, **İran Devrimi: Din Ant-Emperyalizm ve Sol**, İstanbul, 1992, s.110.

²⁵⁵ Moghadam, **a.g.m.**, s.132-134.

²⁵⁶ Mirsepassi, **a.g.m.**, s.238-239.

devrede gücünü pekiştirmeye çalışmıştır.²⁵⁷ İslâm Cumhuriyeti bir yandan da dikkatini kurumsal yapılanmasını tamamlamaya ve sistem içi uzlaşmazlıklarla, hizipleşmelerle mücadele etmeye yöneltmiştir. Fakat 1981 Haziran'ında başlayan ikinci evrede rejim, gücünü toparlamıştır ve sol gruplar bastırılmışlardır. Tâ ki 1983 yılında tüm Marksist örgütler ortadan kaldırılıncaya kadar baskı devam etmiştir.²⁵⁸ Devrim sürecinde ulema ve sol grupların işbirliği İslâmi Cumhuriyet'in gücünü pekiştirmesiyle sona ermiştir. Bir anlamda birbirlerinin gücünden rejime karşı yararlanan bu iki grup devrim gerçekleştikten sonra birbirleriyle mücadele etmeye başlamış; ancak bundan sol yenik çıkmıştır.

Devrimden sonraki sürecin başlangıcında sol, İslâmi rejime karşı iki ayrı eğilimi ortaya koymuştur. Tudeh Partisi ve Fedaiyan Çoğunluk'ta olduğu gibi bir kısmı rejimle cepheleşmek yerine İslâmi rejim içerisindeki devrimci demokratik unsurlarla yapıcı bir işbirliğine yönelmiştir. Özellikle Hatemi dönemi ılımlı solun rejimle işbirliği sağlama çabalarında motive edici olmuştur. **Fedaiyan Azınlık, Rah-e Karger, Peykar, İttihadi-ye Komunistha, Komala** gibi radikal gruplar da rejimle açıkça cepheleşmeyi ve onu devirerek sosyalist bir devrimi meydana getirmeyi amaç edinmişlerdir.²⁵⁹

İslâm Cumhuriyeti 1980'de **Peykar**'ı, 1981'de **Mücahidin-e Halk Örgütü**'nü, **Milli Cephe**'yi, **Fedaiyan Azınlık**'ı yasadışı ilân etmiştir. Hatta rejime karşı daha ılımlı bir çizgide olan Tudeh Partisi ile Fedaiyan Çoğunluk'a karşı da 1982 yılında kitlesel tutuklamalara girişmiştir. Muhalefete yönelik tutuklama ve parti kapatma eylemleri karşı devrim ve dış güçlerle işbirliği gerekçesi ile yapılmıştır. Kimi grup üyeleri bu suçlamaları kabul etmişlerdir.²⁶⁰

1983 yılından sonra yeraltına inen ve faaliyetlerine yurtdışında devam eden sol gruplar için en önemli dönüm noktası Sovyetler Birliği'nin çökmesi olmuştur. İdeolojik dayanak noktasını kaybeden sol partiler ideolojilerinde ve siyasetlerinde bir dönüşüm yaşamışlardır. Leninist politikalar yerine sosyalizme ve demokrasiye vurgu yapmaya özen göstererek reformların yavaş yavaş uygulanması taraftarı olmuşlardır. Bu

---

²⁵⁷ Behrooz, **a.g.e.**, s.183.

²⁵⁸ Behrooz, **a.g.e.**, s.184.

²⁵⁹ Haideh Moghissi and Saeed Rahnama, **a.g.m.**, s.295.

²⁶⁰ Ervand Abrahamian, **Humeynizm: İslâm Cumhuriyeti Üzerine Denemeler**, İstanbul, 2002, s.78,88.

değişikliğin önemi, özellikle daha önce silâhlı eylem geçmişi olan radikal örgütlerin bu düşünceyi benimsemesinde yatmaktadır.²⁶¹

Radikal çizgide devam eden gruplar da bulunmaktadır. İran **Kürdistan Demokratik Partisi** etnik kökene dayalı sol gruplardan biri olarak daha radikal bir çizgiyi takip etmektedir. Aynı şekilde **İran İşçi Komünist Partisi** (Hizb-e Komunist-e Kargeri) sosyalist bir devrimden yana ve liberalizm karşıtı görünmektedir. Demokrasiye de vurgu yapmakla birlikte tek gerçek demokrasinin proletarya diktatörlüğü olduğunu savunmaktadır! Fakat daha ılımlı ya da daha radikal sol grupların hepsi İran siyasetinde etkisini gösterecek alternatif bir siyasal güç olmaktan uzaktır. Çünkü ılımlı sol kendisini demokrasi mücadelesinde alternatif olarak görürken radikal kanadı eski Marksist ideolojiyi muhafaza etmektedir.²⁶²

İran'da uzun bir geçmişe sahip olmasına ve bir taban bulmasına karşın sol ideolojiler toplumsal bir devrime öncülük edememişlerdir. Komünist gruplar devrim öncesinde kullandıkları halde devrimden sonra diğer muhalif gruplarla birlikte bastırılanlar arasında yer almışlardır. Şah zamanında hedef alınan muhaliflerin başında komünistler gelmiştir. Büyük bir tehdit olarak algılanan komünist ideolojiler yeni rejim tarafından da tehlike olarak görülmüşlerdir. Humeyni'nin İslâm Cumhuriyeti'nde herkesin hatta komünistlerin bile konuşma özgürlüğüne sahip olacakları sözü gerçekleşmemiştir. Devrim sürecinde herkesi kucaklayan hareket devrim gerçekleştikten sonra gücü tek elde toplamıştır. Sol grupların ülke içinde muhalefetine izin verilmemesine rağmen yurtdışındaki sol yapılanmaların sayısı oldukça fazladır. Ancak dağınık olmaları ve ortak bir vizyona sahip olmamaları geçmişte olduğu gibi bugün de onlara sekte vuran bir etkidir. Ama en önemlisi devrimden sonraki birkaç yıl içerisinde sol grupların lider kadrolarının dağıtılarak çoğunun karşı devrimci olarak idam edilmesidir. Bu, İran'da sola büyük bir darbe indirmiştir. Bugün İran'da terör örgütü kabul edilen Halkın Mücahitleri dışında rejime tehdit oluşturan bir sol yapılanma mevcut değildir. Halkın Mücahitleri Örgütü yeni rejimin varlığına yönelik yaptığı silâhlı eylemlerle bilinmektedir ve rejim tarafından terörist örgüt olarak kabul edilmektedir. Örgüt, İslâmi Cumhuriyet Partisi'nin şûrasında yaptığı eylem neticesinde içlerinde Ben-

---

²⁶¹ Saeed Rahnema, "The Left and the Struggle for Democracy in Iran, ed.by Stephanie Cronin, **Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left**, London and Newyork, 2004, s.256.

²⁶² Rahnema, **a.g.e.**, s.260-262.

i Sadr'dan sonra cumhurbaşkanlığına seçilen Recai'nin de bulunduğu pek çok kişinin ölümüne, rejimin kurucuları konumunda olan pek çok kişinin de yaralanmasına sebep olmuştur. Bu olayın gerçekleştiği gün “Heft-e Tir” olarak bilinmektedir. Rejim ülke içerisinde oluşan istikrarsızlıklarla bağlantılı olarak genellikle bu örgütü suçlamaktadır ve örgütün dışarıdan destek aldığına inanılmaktadır.

C. Humeyni Sonrası Aktörlerin İran İç Siyasetindeki Etkileri

1. Haşimi Rafsancani ve Ulemanın Devlet Sistemindeki Rolü

Haşimi Rafsancani'nin iktidara geldiği şartlar ülkenin sekiz yıllık yıpratıcı İran-İrak Savaşı'ndan çıktığı dönemin mirasıydı. Rafsancani, yönetimi devraldığı zaman savaşın bırakmış olduğu tahribat, bunun beraberinde getirdiği maddi ve manevi sorunlar, muhacirler meselesi, üretim merkezlerinin olmaması, milli sermayenin azalışı, iktisadi kuşatma ve iç siyasi çıkmaz gibi İslâm Cumhuriyeti'nin varlığına tehdit oluşturacak sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.²⁶³ İran'ın uluslararası arenadan hem ekonomik olarak hem de siyasi olarak dışlanması Rafsancani'nin ekonomik reçetelere ağırlık vererek ülkenin ekonomik ve siyasi gelişimini tamamlamaya çalışmasına neden olmuştur. Sekiz yıllık savaş pek çoklarına göre yıpranan rejimin sonu anlamına gelmiştir. Ancak ekonomik zorluklar tam tersi bir etki yaratmıştır ve İran'ın kendi kendine yeterliliğinde önemli bir araç olmuştur.

Rafsancani döneminin öncelikleri listesinin en başında iktisadi kalkınma gelmiştir. İkinci plânda da dış politikada yaşanan yalnızlığı ortadan kaldırmak için bu alana ağırlık verilmiştir. Bu iki başlıca hedefin dışında kurumsallaşma ve siyasi gelişim de gerçekleşmesine çalışılan diğer amaçlar olmuştur.²⁶⁴ Serdar-e Sazendegi (Onarımın Komutanı) unvanıyla anılan Rafsancani bugün İran ulusal ekonomisinde % 80'i aşkın paya sahip olan petrol gelirleriyle desteklediği büyük bir yeniden yapılandırma projesine girişmiştir. Özel sektörü ne kadar kalkındırmaya çalışsa da ekonomide büyük ölçüde uluslararası dünya piyasasına entegre olmuş bir devlet kapitalizmi oluşmuştur.

²⁶³ Muhammed Ali Hüseyinzade, *Goftemanha-ye Hakem Ber Dovlethayi Bed Ez Engelab Der Cumhuri-ye Eslami-ye İran*, Tehran, 1386, s.173.

²⁶⁴ Hüseyinzade, *a.g.e.*, s.175.

Fakat Rafsancani yönetiminin belirleyici özelliği ekonomik istikrarsızlık yaratmadan özel teşebbüsü kalkındırmaya yönelik çaba göstermesi olmuştur.²⁶⁵

Rafsancani sekiz yıllık iktidarı boyunca liberalleşme politikaları takip ederek, ülkesinin rejimini dikkate almayan bir dış dünyaya açılarak izolasyonu sona erdirmeye çabalamıştır. Liberalleşme politikaları hususunda özellikle bazar ile dışa açılım siyaseti arasında bir denge tutturmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte dönemin diğer önemli bir özelliği de dışa açılımla beraber devrim ihracı politikasından üstü örtülü olarak vazgeçilmesidir.²⁶⁶

Rafsancani dönemi Hatemi dönemi ile karşılaştırıldığında dini lider-cumhurbaşkanı uyumunun daha iyi olduğu – en azından birinci görev dönemi için- bir süreç olmuştur. Özellikle dönemin ekonomik iyileştirme politikaları Hamaney tarafından desteklenmiştir. Fakat 1993 cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından Ali Hamaney siyasi eğilimlerini hayata geçirmek için daha fazla ağırlığını koymaya ve önemli makamlara kendisine bağlı kişileri getirmeye çalışmıştır.²⁶⁷ Bunun muhtemel nedeni Rafsancani'nin güçlü bir cumhurbaşkanı portresi çizmesidir. Dini lider güç dengesini kendi lehine çevirmek istemiştir. Aynı dönemlerde 1992 meclis seçimlerinde ilk defa anayasal bir yetkisi olmadığı halde Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin çok sayıda adayı elemesi dengenin atanmış kurumlara kaymasının başlangıcını oluşturmuştur. Hamaney Devrim Muhafızları ve düzenli ordu üzerindeki kontrolünün yanı sıra bu dönemde “bonyad” adı verilen çeşitli devrimci örgütlenmeler (başlıcaları Bonyad-e Mustazafin ve Bonyad-e Şehid) üzerindeki ağırlığını da güçlendirmiştir. Bunlara ilâveten Yüksek Mahkeme'nin, devrim mahkemelerinin, Cuma imamları ve medyanın büyük bölümü üzerindeki kontrolü dini liderin nüfuzunu arttırırken cumhurbaşkanını zayıflatmıştır. Rafsancani cumhurbaşkanlığını güçlendirmek için anayasal kısıtlamaları ortadan kaldırmak istemiştir; ancak bunun İslâm Cumhuriyeti'ni otokratik yönetime götüreceği gerekçesiyle çok destek bulamamıştır. Bunun diğer örnekleri ABD ile ilişkilerin normalleşmesi teşebbüsleri, serbest piyasa ekonomisi deneyimi olmuştur.²⁶⁸

²⁶⁵ Hamid Debashi, **İran: Ketlenmiş Halk**, İstanbul, 2008, s.202,204.

²⁶⁶ Olivier Roy ve Farhad Khosrokhavar, **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, İstanbul, 2000, s.30.

²⁶⁷ David Menashri, **Post-Revolutionary Politics in Iran: Religion, Society and Power**, London, 2001, s.63-64.

²⁶⁸ Menashri, **a.g.e.**, s.65-66.

Rafsanjani hem ideolojik boyutta hem de kurumsal anlamda radikalliği önlemeye çalışmıştır. Kurumsal mânâda daha adem-i merkezîyetçi bir idari sistem oluşturmaya çalışarak cumhuriyetçi yapıları güçlendirmeyi amaçlamıştır. Şu sözleriyle özgür düşünceye verdiği önemi göstermek istemiştir: “Özgürlüğü ve doğruluğu aramak devrimimizin ruhudur. Rejimi eleştirmek ve rejimle mücadele etmek iki farklı şeydir. Eleştiri gereklidir ve ülkemiz için faydalıdır.”²⁶⁹ Fakat sözde kalmış bir ifade olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Rafsanjani rejimi eleştirme serbestliğinden söz ederken diğer yandan onun döneminde çok sayıda rejim muhalifi yurtdışında öldürülmüştür. Bu ölümlerin en fazla ses getireni ve uluslararası basında geniş yer bulanı Almanya’da gerçekleşen Mikonos olayıdır. Kürt asıllı İranlı muhaliflerin öldürüldüğü bu olay özellikle İran’ın Avrupa ülkeleriyle iyileşme göstermeye başlayan ilişkilerini zedelemiştir. Bunun yanında Rafsanjani Hatemi hükümetinde de olacağı gibi gerekli direnci gösterememiş ve atılmak istenen adımlar atılamamıştır. Humeyni döneminde de en yüksek makam dini liderlik olmakla birlikte Hamaney’in rehberliğinde onun uzlaştırıcılığı görülmemiştir. Meclise ve cumhurbaşkanlığına Humeyni tarafından gösterilen itina Hamaney’in liderliği altında gösterilmemiştir.

Rafsanjani İran siyasi sahnesinde etkin kimliğiyle her zaman önemli bir yere sahiptir. Rafsanjani kendisinden sonra iktidara gelecek olan Muhammed Hatemi’yi önemli ölçüde desteklemiştir ve reformlarının devamını garanti altına almaya çalışmıştır. Ancak o reformist olmaktan ziyade pragmatist bir siyasetçidir. Zaman zaman muhafazakârlarla zaman zaman da reformist kanatla işbirliği yapmaktadır. Rafsanjani İran siyaset sahnesinden kolay silinemeyecek bir güçtür. Gücünün arkasında da pek çok neden bulunmaktadır. Her şeyden önce Ayetullah Humeyni’nin devamlı yanında yer almış, devrime aktif olarak katılmıştır ve rejimin kurucu kadrosu içinde yer almıştır. Ayrıca ekonomik olarak da önemli bir güce sahiptir. Ülkenin zengin fıstık tüccarlarından biri olarak toprak sahibi kesimden gelmektedir. Rafsanjani dönemi cumhurbaşkanlığı makamının nispeten daha güçlü olduğu ve dini lider-cumhurbaşkanı çatışmasının fazla yaşanmadığı bir dönem olmuştur. Rafsanjani devrimden sonra pek çok kurumda görev sahibi olmuştur. Örneğin İslâmi Cumhuriyet Partisi üyeliği yapmış, meclis başkanlığı görevinde bulunmuş, bir dönem Tahran’ın geçici Cuma imamlığını üstlenmiştir. Uzmanlar Meclisi’nde başkan yardımcılığı yapan Rafsanjani ardından iki

---

²⁶⁹ Mehdi Moslem, **Factional Politics in Post-Khomeini Iran**, Syracuse, 2002, s.144,148.

dönem cumhurbaşkanı olmuştur. Kültür Devrimi Yüksek Şurası (Şura-ye Âli-ye Engelab-e Ferhengi), Milli Güvenlik Yüksek Şurası, Uzmanlar Meclisi başkanlıklarını yürütmüştür. Şu anda da Uzmanlar Meclisi başkanıdır. Aynı zamanda da Düzenin Yararını Teşhis Heyeti'nin de başkanlığını yürütmektedir. Yani Rafsancani önemli mahiyette bulunan pek çok kurumda ve makamda yer almıştır. Bu nedenle Rafsancani'ye sistemin kilit oyuncusu diyebiliriz. Öyle ki kendisinden sonra Muhammed Hatemi'nin iktidara gelmesinde ve desteklenmesinde partisiyle birlikte büyük bir rol oynamıştır.

2. Hatemi'nin İslâm-Demokrasi Sentezi ve Dini Lider-Cumhurbaşkanı Çatışması

Ekonomik kalkınma ağırlıklı politikaların uygulanmasına öncelik verilen Rafsancani döneminin ardından Muhammed Hatemi Mayıs 1997'de halkın çok yüksek bir katılımıyla seçilmiştir. Hatemi daha önce Kültür ve İrşad Bakanlığı'nın başındayken ortaya koyduğu kültürel açılımla reformist tavrını ortaya koymuştur. Seçim sürecinde de yeni bir dönemin başlangıcının sinyalini veren Hatemi özellikle kadınların ve gençlerin sempatisini kazanmıştır. İran'daki değişimlerin –aynen İslâm Devrimi'nde olduğu gibi- temel dinamiklerini oluşturan genç, öğrenci kesimi radikal bir dönüşümden ziyade aşamalı bir değişim talep etmişlerdir. Talepleri: Daha açık bir toplum, daha az müdahaleci bir devlet ve İslâmi bir demokrasi.²⁷⁰

Muhammed Hatemi dönemi onun iktidarına kadar devrim adına uygulamaya konulan kararları, tartışmaya açılmayan pek çok kavramı ve kurumu tartışmaya açması bakımından büyük önem taşımaktadır. Velâyet-i fakihin anayasal konumu, İslâm'la demokrasinin bağdaşabilirliği, basın özgürlüğü, siyasal partiler, Amerika ile ilişkiler, kadınlarla ilgili hukuki problemler gibi konular bu dönemde çeşitli çevrelerde tartışılmaya başlanmıştır.²⁷¹

---

²⁷⁰ Farhad Khosrokhavar, “Postrevolutionary Iran and the New Social Movement”, ed.by Eric Hooglund, **Twenty Years of Islamic Revolution: Political and Social Transition in Iran since 1979**, Syracuse: Syracuse University Press, 2002, s.9.

²⁷¹ Cihan Aktaş, **Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal Toplumsal ve Kültürel Değişim**, İstanbul, 2004, s.189-190.

Hatemi döneminin en önemli meselesi katılım krizi ve İslâmi Cumhuriyet'in meşruiyeti konularıydı. Buradaki katılım krizi şunu ifade etmektedir: Hatemi büyük bir oy oranıyla ve özellikle nüfusun çoğunluğunu oluşturan gençlerin katılımıyla iktidara geldiği zaman çoğu çevrelerde Hatemi'nin vaadleri nedeniyle rejime yönelik bir tehdit olduğu düşünülmüştür. Bu doğru olmamakla birlikte yönetim bazı açıklamalar yapma ihtiyacı hissetmiştir. Rejimin çeşitli kurumları ve dini lider büyük katılımı “halkın İslâm Cumhuriyeti'ne verdiği güvenoyu” olarak tanımlamıştır. Böylece rejim, büyük orandaki katılımın ve Hatemi'ye verilen desteğin halkın değişim talebinden kaynaklandığını göz ardı etmiştir.

Hatemi, iktidarı boyunca önceliği siyasi gelişime ayırmıştır. İkinci olarak da kültürel gelişim üzerinde durmuştur. İktisadi gelişim, dış politika, toplumsal adalet daha sonra gelmiştir.²⁷² Yani Rafsancani döneminin tam tersi bir eğilim söz konusudur. Rafsancani döneminde ekonomik gelişim tamamlanmaya çalışılırken Hatemi döneminde rejim siyasal gelişimi tamamlamaya ve eksikleri üzerinde durmaya çabalamıştır.

Hatemi seçim propagandası boyunca, seçildikten sonraki basın toplantısında ve çeşitli şehirlerde yaptığı konuşmalarında da her zaman bazı baskı gruplarının kural tanımazlıklarına atfen kanun hakimiyetinin sağlanacağını vurgulamıştır.²⁷³ Kanun hakimiyeti yanında üzerinde durduğu en önemli konular arasında halk egemenliği ve özgürlükler yer almıştır. Aşağıda Hatemi'nin halk egemenliğine dair konuşmalarından birkaç cümle yer almaktadır:

“Fikir sahiplerinin hükümetin karar alma sürecine katılım ve müdahale düzeyinin artması, kesinlikle hem hükümetin ve halkın karşılıklı görevlerini kolaylaştıracak, hem de halkın en önemli hakkı olan kendi kaderini belirleme hakkı gerçekleşecektir...Biz halka hizmet eden kişileriz, halkın sahipleri değil. Elimizdeki yetki ve imkânlar halk tarafından bize verilmiştir.”²⁷⁴

---

²⁷² Hüseyinzade, **a.g.e.**, s.200.

²⁷³ Sami Oğuz - Ruşen Çakır, **Hatemi'nin İran'ı**, İstanbul, 2000, s.73.

²⁷⁴ Sami Oğuz, **Gülümseyen İslâm: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim**, İstanbul, 1990, s.18,26.

Hatemi özgürlükler konusuna da ayrı bir önem vermiştir ve konuşmalarında çoğunlukla bu konu üzerinde durmuştur. Özellikle ifade özgürlüğünün, basın özgürlüğünün ve muhaliflerin düşüncelerini açıklama özgürlüklerinin altını çizmiştir. Ancak bu özgürlüklerin dini ilkeler ve anayasa çerçevesinde olması gerektiğini de vurgulayarak şöyle demiştir:

“Dinin bugün ve gelecekteki toplumsal prestiji, bizim onu özgürlükle çelişmeyecek bir tarzda açıklamamıza bağlı olacaktır. Tarihte ne zaman bir din, özgürlüğe karşı çıksa zarar gören taraf din olmuştur...Eğer bir düşünce zorla bastırılırsa, o düşünce halkın aklında ve kalplerinde mayalanmaya devam edecektir. Dolayısıyla en iyi hükümet sistemi düşüncelerin hiçbir sınır olmadan ifade edilmesine izin veren hükümet sistemidir...Özgürlük dediğimizde muhalefet özgürlüğünden bahsediyoruz. Eğer sadece iktidardakiler ve onların yöntem ve araçlarıyla aynı görüşte olanlar özgürse bu, özgürlük değildir. İyi bir hükümet, muhaliflerini ortadan kaldıran değil, onları kanun çerçevesinde davranır hâle getiren hükümettir...²⁷⁵ Rejimimiz hem dini istiyor, hem de dinin yanında halkın özgürlüklerini. Halkın özgürlüklerine karşı gelmek rejimi zayıflatır. Dini toplumun inancını zayıflatmak ya da ona hücum etmek de rejimi zayıflatır.”²⁷⁶

Görüldüğü gibi Hatemi yaptığı konuşmalarda hep demokratik kavramlara vurgu yapmıştır. Ancak bu kavramları tartışmaya açarken İslâmi çizginin dışına çıkmamıştır ve velâyet-i fakih doktrinine daima bağlı kalmıştır. Bu da gerçekleştirilmeyi istediği pek çok açılımların ve yürürlüğe koymak istediği yasa tasarılarının akim kalmasına sebep olmuştur. Hatemi'nin reformları sürdürebilmesi için atmış olduğu önemli adımlar sistem içi çatışmalara neden olmuştur. Seçim Kanunu'nda Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin anayasanın ruhuna aykırı olduğu düşünülen rolünü kısıtlamak gibi iyileştirmeler yapmaya, basına daha fazla özgürlük vermeyi amaçlayan, işkenceyi engelleyen, Birleşmiş Milletler'in Kadınlara Yönelik Ayrımcılığa Karşı Mücadele Konvansiyonu'na imza atmayı öngören, siyasal suçu tanımlayan, cumhurbaşkanının yetki alanını yeniden düzenleyen, İran Radyo ve Televizyon Kurumu'nun harcamalarının denetimini ve Lider Hamaney'in doğrudan kontrolünde bulunan kurumların mali denetimini öngören kanun tasarılarının kabul edilmesi için gösterdiği

---

²⁷⁵ Oğuz-Çakır, a.g.e.,s.163-164.

²⁷⁶ Hüseyinzade, a.g.e., s.203.

üstün gayret, Anayasayı Koruyucular Konseyi ile hükümet ve meclis arasında gitgide bir güç çatışmasına dönüşmüştür. Sonuç olarak Hatemi uygulamaya koymayı düşündüğü yasa tasarılarını geri çekmiştir.²⁷⁷

Seçim sürecinde ılımlı ve değişimden yana olan tavrını yansıtan vaatleri seçmen kitlesini umutlandırmıştır. Ancak İslâmi düzen ile demokratik açılımları bağdaştırma noktasında bazı açmazlarla karşı karşıya kalmıştır. Seçilmiş kurumlarla atanmışlar arasındaki sürekli güç mücadelesi neticesinde sistem tıkanma noktasına gelmiştir. Hatemi'nin vaad ettiği reformlar rejimin kırmızı çizgilerinin aşılmasını gerektirdiği noktada başarısızlığa uğramıştır. Bunun sonucu da Hatemi'ye ve onun reformlarına, değişime çok inanan seçmen kitlesinin hayal kırıklığına uğramasıdır. Muhammed Hatemi'nin ikinci iktidar döneminde seçime katılımın ve oy oranının azalmasında –her ne kadar çok düşük bir oran olmasa da- bu düş kırıklığını görebiliriz. Özellikle Hatemi'ye büyük destek vermiş olan üniversite öğrencileri 1999, 2002 ve 2003 yıllarında düzenledikleri gösterilerde şiddetle bastırıldıklarında arkalarında Hatemi'nin desteğini bulamamışlardır. Sadece sakin olmaları ve itidalli davranmaları çağrısında bulunulmuştur.²⁷⁸

Hatemi, iktidarı boyunca reform programı ve bunun uyandırdığı etki nedeniyle pek çok kurumla ya çatışma içine girmek ya da tepkiler karşısında sessiz kalmak zorunda kalmıştır. İlk olarak daha seçimlerden önce dini lider Ali Hamaney'in muhafazakâr aday Natık Nuri'yi desteklediğini imâ eden demeçlerinin yoğunlaşması üzerine Hatemi “eğer lider benim bu göreve uygun olmadığını düşünüyorsa, bu fikrine uyacak ilk kişi ben olurum” demek zorunda kalmıştır. Anayasayı Koruyucular Konseyi de açıkça Natık Nuri'yi desteklemiştir.²⁷⁹ Konsey, 1997 cumhurbaşkanlığı seçiminden sonraki meclis seçimlerinde de reformcu kanada karşı olumsuz tavrını sürdürmüştür. 2004 meclis seçimlerinde üç bine yakın reformcu aday Konsey tarafından elenmiştir. Hamaney'in adayların durumunun yeniden incelenmesi talebi de durumu değiştirmemiştir ve içlerinde 80 milletvekilinin de bulunduğu 2500'den fazla adayı

---

²⁷⁷ Aktaş, **a.g.e.**, s.25.

²⁷⁸ Oğuz, **a.g.m.**, s.85.

²⁷⁹ Oğuz-Çakır, **a.g.e.**, s.69-70,72.

elemiştir. Bunun üzerine 120 reformcu milletvekili istifa ederek Hamaney'i suçlayan açık mektup yayınlayınca seçimlerden bir gün önce iki reformcu gazete kapatılmıştır.²⁸⁰

Hatemi dönemi aynı zamanda Devrim Muhafızları'nın da gücünü ortaya koyduğu ve siyasallaşıp siyasallaşmadığı, Muhafızlar Ordusu'nun politikaya müdahale edip etmemesi gerektiği konusunun tartışmaya açıldığı bir dönem olmuştur. Hatemi'nin reform programı karşısındaki halk desteğinin yoğun olduğu dönemde 1999'da meydana gelen öğrenci olayları Devrim Muhafızları tarafından şiddetle bastırılmıştır. Hem dini lider hem de Devrim Muhafızları meydana gelen protestoları rejim için bir tehdit olarak görmüşlerdir. O zamanki Devrim Muhafızları Komutanı Yahya Rahim Safevi Hatemi'ye acil olarak müdahalede bulunması çağrısında bulunarak "sabrımız tükendi, bu duruma daha fazla hoşgörü gösteremeyiz" diyerek olaya karışmışlardır.²⁸¹

Hatemi reformist politikaları ve ılımlı tavrıyla birlikte vaatlerini hayata geçirmede yukarıda örneği verilen sistem içi çekişmeler nedeniyle fazla başarılı olamamıştır. Hatemi dönemi reformlarının başarısız olmasının üç önemli nedeni vardır. *Birincisi*, ortaya koyulan yenilikler, kanun hakimiyeti, özgürlükler gibi kavramlar halk tabanında büyük bir umut yaratmıştı. Ancak Hatemi'nin isteklerini hayata geçirmedeki engelleri karşısında geri adımı ve başarısızlığı tabanda hayal kırıklığı yaratmıştır. *İkincisi*, yapılmak istenen reformlar anayasanın temel sistematiğiyle uyumlanmamıştır ve velâyet-i fakih doktrinine sonuna kadar bağlı kalınmıştır. Bu doktrinle reformist açılımlar bağdaşamamıştır. *Üçüncüsü*, anayasaya göre üyelerini ya da başkanını dini liderin atadığı pek çok kontrol mekanizması mevcuttur. Cumhurbaşkanı hükümetin başı olmakla birlikte çıkan yasaların Anayasayı Koruyucular Konseyi tarafından onaylanma zorunluluğu, ardından da bir sorun çıkarsa Düzenin Yararını Teşhis Heyeti'nin araya girmesi reformist yasaların çıkmasında zorlayıcı etkide bulunmuştur.

Hatemi'nin iktidarı boyunca reformcu kesime karşı uygulananlar konusunda pek çok kesimden tepki gelmiştir. Bunların içinde en önemlilerinden biri rejimin içinden gelen tenkit olmuştur. İsfahan'ın devrimden bu yana Cuma imamlığını yapan Ayetullah Taheri 9 Temmuz 2002 tarihinde Hamaney'i ve muhafazakâr kesimi suçlamış ve istifa etmiştir. Süre gelen sorunların devam etmesi halinde rejimin meşruiyetini

---

²⁸⁰ Oğuz, **a.g.m.**, s.79-80.

²⁸¹ Alfoneh, **a.g.m.**, s.9-10

kaybedeceğini ve halk ile yönetim arasındaki uçurumun daha da artacağını ifade etmiştir. “İkiyüzlülük, övünme ve insanları aldatma, halkı bunaltan çok büyük sorunlara karşı çözüm olamaz” diyen Taheri, yetkilileri fakirlik, yolsuzluk ve ayrımcılık konusunda uyarmıştır.²⁸²

Hatemi'nin bu dönemde başardığı önemli bir şey vardır ki, o da Hatemi iktidarının, Rafsancani döneminde rejim muhaliflerinin ve aydınların suikasta kurban gitmeleri, siyasal, kültürel baskı ortamının oluşmasının plânlanması olaylarında İçişleri Bakanlığı'nın üst düzey yetkililerinin müdahalesini ortaya çıkarmış olmasıdır.²⁸³ Yani Hatemi iktidarının bu açıdan çok daha aydınlık bir sayfa açtığını söyleyebiliriz.

Muhammed Hatemi üzerinde durduğu kavramlarla rejime karşı mücadele etmek değil ama rejimin eleştirilebilirliğini vurgulamıştır. İslâm Cumhuriyeti'nin gelecekte de varlığını devam ettirmesinin ve meşruiyetini kaybetmemesinin yolunun bu kavramları hayata geçirmek olduğunu fark etmiştir. Devrimin gerçekleşme idealleri İran halkını bağımsız, özgür hale getirecek adil bir düzen üzerine kuruluydu. Fakat devrim kendi ideallerini özellikle 1990'lardan itibaren yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Hatemi bu gidişatı görerek bir şeyler yapılması gerektiğini düşünmüştür. Ancak yapmak istediği sistemsel değişiklikler bulunduğu konunun sınırlarını aşmıştır. Bu engeli ortadan kaldırmak için Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin yetkilerini kısıtlayıp cumhurbaşkanlığının yetkilerini arttırmak gibi tedbirlere başvurduğunda da muhafazakâr blokla karşı karşıya kalmıştır. Hatemi'nin arkasında büyük bir halk desteği olmasına rağmen vaad edilenler yerine getirilememiştir. Bu da gösteriyor ki, İran'da reformist ya da muhafazakâr hangi kanattan olursa olsun millet iradesiyle seçilen cumhurbaşkanının yapabileceklerinin sınırlı olmasıdır. Sistemin en tepesindeki güç dini lider olduğu ve rejimin mihenk taşı olan velâyet-i fakih geçerli olduğu müddetçe seçilmiş kurumların fazla fonksiyonu olamamaktadır. Çünkü dini lider bu sistem içerisinde sadece denetim ve gözetim rolünü yapmakla kalmamakta ve günlük politikaya müdahalede bulunabilmektedir. Pek çok siyasi yapı içerisinde dini liderin varlığı hissedilmektedir. Aslında sadece dini lider meselesi değildir. Rejimin içerisinde değişimi engelleyici halkla seçilmişler arasındaki ilişkiyi sekteye uğratan pek çok

---

²⁸² http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Jul_2002/khamenehi_taheri_12702.htm.

²⁸³ Kaveh Ehsani, “Do-e Khordad and the Specter of Democracy”, **Middle East Report**, No. 212, Pushing the Limits: Iran's Islamic Revolution at Twenty. (Autumn, 1999), s.11.

kurum bulunmaktadır ve kilit durumdaki bu kurumlar halk tarafından seçilmemektedir. Dolayısıyla Hatemi'nin hayata geçirmek istediği değişimler tabiri caizse rejimin kırmızı çizgilerini aşamamıştır.

3. Mahmud Ahmedinejad ve Muhafazakâr Kanadın Sisteme Hakimiyeti

Mahmud Ahmedinejad 1979 yılında Ayetullah Humeyni'yle görüşmüştür ve Humeyni'nin İslâmi Kültür Devrimi çağrısında bulunduğu zaman üniversiteleri İslâmi çizgiye getirme çerçevesinde pek çok hocanın tasfiyesinde veya tutuklanmasında rol almıştır. Ahmedinejad'ın kariyerinde ve cumhurbaşkanlığı görevine gelmesinde Devrim Muhafızları'ndaki görevi önemli bir rol oynamıştır. Milli Eğitim Bakanlığı'nda kültür müşaviri olarak da görev almış olan Ahmedinejad, daha sonra Erdebil Valiliği'ne atanmıştır. Cumhurbaşkanı seçilmeden önce 2003 yılında Tahran Belediye Başkanlığı'na seçilmiştir.²⁸⁴

Ahmedinejad'ın ortaya çıkışının, Hatemi döneminin bir sonucu olduğu söylenebilir. Karşısında aday olan Rafsancani'ye göre ulemadan olmayan yeni bir yüzdü. Dini liderin desteğine sahip olmasının yanında, Hatemi döneminde özellikle güçlenen ve siyasallaşmaya başlayan Devrim Muhafızları'yla bağı vardı.²⁸⁵

2004 meclis seçimleri, 2005 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinin bir provası niteliğindedir. Meclisi ele geçiren muhafazakâr kanat cumhurbaşkanlığı seçimlerinde diğer bir kaleyi kazanmıştır. 2000 meclis seçimlerinden önce Hatemi'nin etrafında var olan reformist halka dağılmaya başlamıştır. Hatemi'nin sosyo-ekonomik şartları iyileştirmedeki yetersizliği ve muhafazakâr kanadın reformlar karşısında direniş göstermedeki başarısızlığı reformist kanadın önce meclis seçimlerini sonra da cumhurbaşkanlığı seçimlerini kaybetmesine sebep olmuştur.²⁸⁶ Hatemi'nin sekiz yıllık iktidarı boyunca yüz reformist gazetenin kapanması, ABD ile ilişkilerin düzeltilmesi

---

²⁸⁴ Anoushiravan Ehteshami and Mahjoob Zweiri, **Iran and the Rise of Its Neo-Conservatives: The Politics of Tehran's Silent Revolution**, London, 2007, s.55-56.

²⁸⁵ Ali Ansari, "Iran Under Ahmadinejad: Populism and its Malcontents", **International Affairs**, Vol.84, No.4, July 2008, s.696,698.

²⁸⁶ Ehteshami- Zweiri, **a.g.e.**, s.42.

yönünde çağrılarda bulunan reformcu kanada mensup kişilerin suçlanması, seçim zamanında ya da görevdeyken kimi reformistlerin diskalifiye edilmesi gibi durumlar 2005 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde önemli rol oynamıştır.²⁸⁷ Diğer yandan Ahmedinejad'ın Hatemi'nin tersine alt-orta kesimleri temsil etmesi, halka daha yakın olması ve ekonomik vaatlerde bulunması seçilmesinde başat rolü oynayan etkenler olmuştur.

Mahmud Ahmedinejad'ın 2005'te cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmasının ardından 2006 yılında gerçekleşen meclis seçimlerini de muhafazakâr kanat kazanmıştır. Böylece yasama ile yürütme organlarında muhafazakârlar çoğunluğu sağlamışlardır. Ahmedinejad iktidara geldiğinden beri özellikle dış politik söylemlerinden ötürü uluslararası arenada tepki toplamıştır. Aslında içeride de kimi ifadeleri ve çizgisi nedeniyle İran'da kimi çevrelerce eleştirilmektedir. Ahmedinejad'ın iç ve dış politikada radikal çizgisini etkileyen iki önemli nokta bulunmaktadır. Bunlardan biri 1979 İslâm Devrimi'nde rol oynayan, devrimi desteklemiş olan Hüccetiye Topluluğu'dur. Ahdiyyih'e göre bürokratlar, öğretmenler, öğrenciler ve hatta silahlı kuvvetlerin bazı mensuplarının devrim sonrasında radikalleşmesinde önemli rol oynayan bu topluluk, Ahmedinejad'ın radikal çizgisinde de etkili olmuştur. Son yıllarda Ahmedinejad'ın yönetiminin Hüccetiye'den ilham aldığı yönünde eleştiriler gelmiştir. Örneğin, Doğu Azerbaycan'da güçlü bir örgüt olan İslâmi Propaganda Örgütü, Hüccetiye Topluluğu'nun canlandırılması ve güçlendirilmesi için çağrı yapmıştır.²⁸⁸

Hüccetiye Topluluğu (Encümen-e Hayriye-ye Hüccetiye-ye Mehdeviye) önce Tahran'da daha sonra başka şehirlerde de örgütlenip 1953 yılından itibaren faaliyet göstermeye başlamıştır. Özellikle ulema tarafından iki önemli tehlikeden biri –diğeri Tudeh Partisi'ydi- olarak görülen Bahailik ile mücadele etmek maksadıyla kurulmuştur. Hacı Şeyh Mahmud Tulayı'nin rehberliğinde kurulan topluluk, petrolün millileştirilmesi hareketinde de faal olmuştur.²⁸⁹

Ahdiyye'ye göre; pek çok Hüccetiye üyesi İslâm Devrimi'ne katılmıştır; ancak 1980'lerin başında Ayetullah Humeyni ile velâyet-i fakih doktrini konusunda

²⁸⁷ Ehteshami-Zweiri, **a.g.e.**, s.58.

²⁸⁸ Mohebat Ahdiyyih, "Ahmadinejad and the Mahdi", **Middle East Quarterly**, Fall 2008, s.30-31.

²⁸⁹ Caferiyan, **a.g.e.**, s.422-423.

anlaşmazlık çıkmıştır. Topluluğun velâyet-i fakih doktrinine itiraz etmesi üzerine Ayetullah Humeyni onun karşısında hareket etmiştir.²⁹⁰ Ancak Caferiyan kitabında anlaşmazlığın devrim öncesinde başladığını ortaya koymaktadır. Devrim öncesinde Pehlevi rejiminin baskısı karşısında topluluğun pasif kalması Ayetullah Humeyni'nin toplulukla arasının açılmasına neden olmuştur ve desteğini kesmiştir. Devrimden sonra topluluk özellikle kültürel sahada etkin faaliyetlerde bulunmaya çalışmıştır. Fakat 1990 yılında kendisine yönelik artan muhalefet sonrasında 1993 yılında bir bildiri yayınlarak topluluğun feshini açıklamıştır.²⁹¹

Hüccetiye Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından adından söz ettirmiştir. Ayetullah Mesbah Yazdi'nin yeni Hüccetiye üzerinde rolü olduğu ve Ahmedinejad'ın, kabinesinin, Devrim Muhafızları'nın ve güvenlik güçlerinin üzerinde büyük etkisi olduğu iddia edilmektedir. Aynı zamanda Ahmedinejad'ın Mehdi söylemini de Cenneti ve Ayetullah Muhammed Yazdi ile birlikte desteklemektedirler.²⁹² Mehdi söylemini burada biraz açıklamak gerekir. Ahmedinejad çeşitli vesilelerle ve sıklıkla, cumhurbaşkanı seçilmesinin, kayıp olduğuna ve Allah tarafından geri döndürüleceğine inanılan On İkinci İmam Mehdi'nin iradesiyle olduğunu vurgulamıştır. Hatta bu söylem, İran'da ulema tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Meclis Başkanı Mehdi Kerrubi Ahmedinejad'ın kendisiyle İmam Mehdi arasında bağ kurmasını eleştirerek “böyle ihtiyatsız konuşmalar, halka On İkinci İmam hakkında karamsarlık veriyor” demiştir. Mehdi Kerrubi'nin açıklamalarının ardından İmam Sadık Üniversitesi'nin rektörlüğünü yapmakta olan Mehdevi Keni, bir dersi sırasında öğrencilerden birinin Ahmedinejad'ın bu konudaki sözlerine ilişkin sorusu üzerine “Ahmedinejad Bey bu konuşmaları yapmamalıdır. Çünkü halkın İmam Mehdi'ye ilişkin bakışını da kötülüyor. İmam Humeyni o büyüklüğüne rağmen, bir kez bile Mehdi ile arasında böyle bir ilişki kurmamıştır.” diyerek Ahmedinejad'ı sert bir şekilde eleştirmiştir.²⁹³

Ahmedinejad iç politikada Mehdi söylemini sıklıkla kullanırken dış politikada da Hatemi dönemine göre daha sert bir siyaset izlemiştir. Dış politika bu çalışmanın

---

²⁹⁰ Ahdiyyih, **a.g.m.**, s.30.

²⁹¹ Caferiyan, **a.g.e.**, s.431.

²⁹² Ahdiyyih, **a.g.m.**, s.31.

²⁹³ “İntikad-e Mehdevi Keni Ez Sohenan-e Ahmedinejad”,
http://www.motalebe.ir/index.php?action=show_news&news_id=4175.

kapsamı içerisinde olmamakla birlikte burada şu açıdan önemlidir: Ahmedinejad uluslararası camiada ABD ile olan anlaşmazlıklarını iç politikada önemli ölçüde kullanmaktadır. Bush'un yarattığı çatışmacı ve uzlaşmaz politika anlayışı bir anlamda Ahmedinejad için içeride birliği ve devrime olan inancı sağlamlaştırmada büyük fayda sağlamıştır. Ahmedinejad iç siyaseti açısından tenkit edilse bile dış politikadaki ulusal bağımsızlığa vurgu yapan tavrı halkı tarafından takdir edilmektedir. Bu da iç siyasi sorunların tartışılmasını ertelemektedir. Burada ilginç olan bir nokta da Bush ve Ahmedinejad'ın söylemleri ve tavırları arasındaki benzerliktir. Bush "beni Tanrı görevlendirdi" derken Ahmedinejad "ben Mehdi tarafından atandım" demiştir. Bush İran'ı şer ekseninin bir parçası gösterirken Ahmedinejad da ABD ve İsrail'e karşı sert bir duruş sergilemektedir. Yani her ikisi de halklarının desteğini sağlamak ve politikalarını meşru göstermek için dış politik söylemlerini iç politikada kullanmışlardır. ABD halkı Bush'un uzlaşmaz tavrının sonuçlarını görerek daha ılımlı ve mantıklı bir politika sahibi olan Obama'yı seçmiştir. İran'da ise 12 Haziran'da yapılan seçimin sonucunda halk Mahmud Ahmedinejad'a ikinci iktidarını teslim etmiştir. Bunun nedenlerini de birkaç başlık altında sayabiliriz:

- Halk kendisine yakın bir lider istemektedir ve Ahmedinejad da bu tanımlamaya uymaktadır. Ahmedinejad'ın popülist politikaları seçilmesinde en önemli etkenlerden biri olmuştur. Buna dikkat çekici bir örnek vermek gerekirse, halka daha yakın olmak adına kabine toplantılarını her defasında ayrı bir şehirde yapması gösterilebilir.
- İran halkı reformcu cepheye geçmişte büyük destek vermiştir; ancak umduklarını bulamamışlardır. Halk reformistlerden yana hayal kırıklığına uğramıştır. Ayrıca Ahmedinejad seçim propagandasında yolsuzluğu ortadan kaldırma gibi halkın en çok şikâyetçi olduğu konular üzerinde durmuştur.
- Üçüncü husus olarak, halk her ne kadar Amerika'yla ve genel olarak batıyla ilişkilerin normal bir seyir takip etmesini istiyorsa da bunun onlar karşısında boyun eğmeden gerçekleşmesini istemektedirler. Ahmedinejad da İran'ın bağımsızlığını vurgulayan ve Batı karşısında dik duran bir lider portresi çizmektedir. Özellikle nükleer konuda batının çifte standarda dayalı tavrı karşısında Ahmedinejad'ın İran'ın hakkını dik durarak savunması halkı cezbeden bir husustur.

Ahmedinejad iktidara geldiği ilk günden itibaren devrim ideallerini vurgulamakta ve devrimi canlı tutmaya çalışmaktadır. Dış politikadaki radikal tutumu da içerideki huzursuzlukları ve problemleri erteleme çabasıyla kaynaklanmaktadır. Çünkü Ahmedinejad dönemi, Hatemi iktidarında yaşanan hayal kırıklıklarının ardından başlamıştır ve rejimden duyulan bu hayal kırıklıklarının giderilmesi için de halkı rejim etrafında kenetlemek gerekmiştir. Muhammed Hatemi döneminde Avrupa ve Amerika ile olan ilişkilerdeki yumuşama yerini sert bir ortama bırakmıştır. Nükleer konu sürekli gündemi meşgul etmiştir ve Ahmedinejad batıya kafa tutan bir cumhurbaşkanı portresiyle içeride destek sağlamıştır. İran halkının zihninde ABD'nin ortak düşman olduğu vurgusu yapılarak dikkatler dış politikaya çekilmiştir. Aslında bu konu ABD ile ilişkilerin normalleşmesinin istenmediği anlamına gelmemektedir. Bu rejim kurulduğu zaman bile ABD ile ilişkileri koparmayı tercih etmemiştir. Eğer ABD Büyükelçiliği'nin işgal edilmesi sonucu rehineler krizi çıkmasaydı bu ilişkiler hiç kopmamış olabilirdi. Çünkü Humeyni halkın gözünde rehberdi ve kendilerine “İmam'ın Çizgisindeki Öğrenciler” diyen grubun bu olayı gerçekleştirmesine mecburen onay vermek zorunda kalmıştır. Böyle yapmamış olsaydı devrim liderliği vasfı tartışmaya açılabilirdi. Bugün de İran'ın gerçek isteği ilişkilerin normalleşme sürecine girmesidir. Çünkü İran ekonomik yaptırımlardan Dünya Ticaret Örgütü'ne girişinin engellenmesine kadar ABD ile ilişkilerindeki kopukluk yüzünden sorunlar yaşamaktadır. Ancak ABD ile ilişki kurulmasının reformistler tarafından gerçekleştirilmesi muhafazakâr kanat ve kurumlar açısından rejimdeki güç dengesinin muhafazakâr kesim aleyhine dönmesine neden olacaktır. Dolayısıyla normalleşme süreci er ya da geç başlayacaktır. Ahmedinejad'ın dış politikadaki radikal tutumu sadece taktikselidir.

IV. SONUÇ

1906 yılında Meşrutiyet Devrimi'yle birlikte şahın yetkilerini sınırlayan İran, 1979 İslâm Devrimi'yle monarşiyi tamamen kaldırmıştır. Köklü bir rejimi yıkması ve yerine İslâmi bir cumhuriyeti kurması bakımından tüm dünyada beklenmedik bir olay olarak karşılanmıştır. 1979 Devrimi'nin İran için gerek dile getirdiği söylemler gerekse eski rejimin yerine koyduğu sistem bakımından ileriye doğru bir adımı simgelediği söylenebilir. Ülke tek kişi diktatörlüğünden kurtularak İslâm Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür. Devrim, İran'da pek çok şeyi değiştirmiş; ancak siyasal sistemin aktörleri açısından bakıldığında pek çok şeyi de değiştirmemiştir.

İran, devrimden sonra çeşitli alanlarda gelişme kaydetmiştir. İran rejiminin sona ermesine sebep olacağı düşünülen sekiz yıllık İran-İrak Savaşı, bu ülkenin kendi kendine yeterliliğini, birlik-beraberliğini sağlamıştır. Ortak düşman olgusu İran halkını rejimin etrafında kenetlemeyi başarmıştır. Savaşın yaralarını sarmayı başaran İran'da özellikle sosyo-kültürel ve ekonomik alanlarda önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. Sağlık ve eğitim sektörleri devrimden sonra gelişme gösteren iki önemli alandır. Buna bazı örnekler vermek gerekirse; okuma-yazma oranının artması, kadınların siyasi alanda fazla olamasa da pek çok meslekte varlık gösterebilmeleri, özelleştirme ataklarıyla birlikte izlenen devletçilik politikası gereğince devletin halkı ekonomik olarak desteklemesi sayılabilir. Burada önemli bir nokta petrol gelirlerinin yurtdışına ya da bonyad denilen vakıflara da gitmesine karşın Pehlevi rejimiyle kıyaslandığında devletin gelirleri halkla paylaştığı görülmektedir. Ancak bu çalışmanın temel konusunu teşkil eden siyasal sistem açısından bakıldığında durum daha farklı görünmektedir.

İran 1979'da İslâm ve cumhuriyet sentezi bir rejim inşâ etmiştir. Batı demokrasilerinden farklı olmakla birlikte cumhuriyet vasfına yaraşır pek çok kurum ihdas etmiştir. Ancak seçimle gelen kurumların yanında gözetim rolü üstlenen yapılar da oluşturulmuştur. İran'da bir nevi seçilmişlerle atanmışlar arasında denge oluşturan bir sistem meydana getirilmiştir. Güç dengeleri bazen muhafazakârların bazen reformistlerin lehine değişmektedir; fakat reformist kanat güç kazandığında statükodan yana olan muhafazakâr yapı değişime karşı gardını almaktadır.

Temel yapıya bakıldığında görülecektir ki; rejimin ve aktörlerin adı değişmekle birlikte sistem içerisinde yükümlendikleri fonksiyonlar aynı kalmıştır. Eski rejimin kendisini korumak adına oluşturduğu kurumlar yeni rejimde yerlerini farklı adlar altında koruyucu kurumlara bırakmıştır.

Monarşi sistemi tamamıyla kişisel diktatörlüğe dayanmıştır. Meclis ve başbakan şahın fermanlarını uygulayan şekilsel kurumlar olmaktan öteye gidememiştir. Belirli kurumlar –ordu, Savak, bürokrasi- dayanak olarak oluşturularak halkın meşruiyetine dayanmak yerine bu kurumlardan güç alınmıştır. Güç sahibi kurumlar yoluyla baskı altında tutulan halkın gözünde rejimin hiçbir meşruiyeti olmamıştır. Bugüne baktığımızda, her şeyden önce işleyen bir yasama mevcuttur. Seçimler katılım serbestliği içerisinde yapılmaktadır ve halkın oyu önemlidir. Bunlar önceki rejimde önemsenmeyen ve göz ardı edilen unsurlardı. Fakat bu olumlu gelişmelerin yanında dini liderin sistemdeki ağırlığı da tartışılmazdır. Rehber daima rejimin merkez gücünü oluşturmaktadır.

En tepedeki güç eskiden şah iken İslâm Cumhuriyeti'nde anayasa tarafından kabul edilen velâyet-i fakih doktriniyle birlikte Rehberlik makamı olmuştur. Yani monarşi rejiminin bir numaralı aktörü şah iken, şimdi dini lider olmuştur. Ancak Humeyni'nin dini liderliğiyle Hamaney'in rehberliği arasında önemli farklar bulunmaktadır. Humeyni de politikanın içinde yer almıştır ve alınan kararlarda payı bulunmuştur. Fakat en azından meclisin iradesine saygı duymuştur ve birleştirici, dengeyi sağlayıcı bir rol oynamıştır. Hamaney'in liderliği, tartışmasız kabul edilen bir liderlik değildir. Otoritesini sağlamak ve sistemdeki değişim istekleriyle mücadele edebilmek, kendi kararlarını uygulatabilmek için rejim üzerindeki ağırlığını arttırmaya çalışmıştır. Hamaney'in denetim görevinin dışına çıkarak zaman zaman doğrudan müdahaleye varan adımları özellikle Hatemi döneminde gözle görülür bir çatışmaya dönüşmüştür.

Şah döneminin bağımsız, muhalif siyasi parti noksanlığı İslâm Cumhuriyeti'nde de devam etmiştir. Şahın diktatör rejiminden rahatsız olan ve devrim sürecine aktif katkısı bulunan pek çok kesim yeni rejimde siyaset sahnesinden elenmiştir. Geçici Hükümet'in başı olan Mehdi Bazergan ve onun Milli Cephe kökenli arkadaşları iktidardan uzaklaştırılmıştır. Ülkenin ilk cumhurbaşkanı ve devrimin önemli aktörlerinden biri olan Ebu'l-Hasan Ben-i Sadr da Bazergan gibi rejimin,

düşündüklerinden farklı bir boyutta şekillendiğini görmüştür. Nihayetinde ülkeden kaçmak zorunda bırakılmıştır. Her ikisi de din adamlarının ülkeyi diktatörlükten kurtardıktan sonra Kum'a çekileceklerini düşünmüştür. Ancak bu şekilde olmayacağını görmeleri ve devrimci kurumlarla yaşadıkları çatışmalar onların siyaset dışına itilmelerine neden olmuştur.

Bugün şah döneminde olduğu gibi rejime muhalif partilere izin verilmemektedir. Sadece rejim içi muhalefet vardır, o da baskı altında tutulmaktadır. Bunun örneğini Özgürlük Hareketi'nde görmekteyiz. Şah rejiminin siyasetten dışladığı gruplar yeni rejimde de iktidardan pay alamamışlardır. Halbuki halkın en çok arzu ettiği ve devrime destek vermesinin temel nedeni özgürlük vaadiydi. Basın ve ifade özgürlüğü arzu edilen hakların başında gelmiştir. Siyasi partiler özellikle 1953 sonrasında kapatılmış ve bir daha muhalif hiçbir parti ülke içinde faaliyet gösterememiştir. Hapishaneler ise siyasi mahkûmlarla dolmuştur. Bugün ise İslâmi rejimin siyasi mahkûmları bulunmaktadır. Devrim ifade özgürlüğü savunularak yapılmıştır; ancak toplum içinde saygınlığı olan Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri bile dini lideri eleştirdiği için 1997-2003 yılları arasında ev hapsinde tutulmuştur. Geçmişte şahı eleştirmek tabuydu, bugün de dini lideri eleştirmek tabudur. Geçmişte muhalif gazeteler yayınlanamıyordu, bugün de muhalif gazeteler yayınlanamıyor. Halbuki Humeyni devrim öncesindeki konuşmalarında *“Söz ve düşünce özgürlüğü, insanların temel haklarından biridir. Vatana ihanet edenler dışında, tüm partilere ve örgütlere özgürlük tanınacaktır. Halkı ezen tüm devlet kuruluşları, kadın-erkek eşitsizliği kaldırılacaktır. İran'ı halkımız ve serbest seçimlerle iş başına gelmiş bir hükümet yönetecektir. Ben, yönetimde görev almayacağım. Din adamlarının da devlet işlerine karışmaması gerekir”* demiştir.²⁹⁴

Yeni rejimle birlikte oluşturulan önemli bir kurum Devrim Muhafızları olmuştur. Şah döneminde hiçbir meşruiyeti olmayan ordunun iskeleti korunmuş, üst yapı değiştirilerek düzenli ordu varlığını sürdürmüştür. Ancak yeni rejim ordunun şah dönemindeki gibi güçlenmesini önlemek istemiştir ve karşı denge oluşturmak için Devrim Muhafızları Ordusu'nu kurmuştur. Aslında durum değişmemiştir. Şahın rejiminin temel dayanağı niteliğinde olan ve muhaliflere karşı Savak'la beraber bir baskı unsuru olarak kullanılan ordu yerine bu sefer devrimin ideallerini korumayı

---

²⁹⁴ Cihan Dura, “Şah, Humeyni ve Nirumand”, **Ulusal Akademik/Politik Dergi**, Sayı:5/6, Kış-Bahar, 1998, s.240.

yükümlenmiş, karşı devrimci olarak nitelenen muhalefeti sindirmede kullanılan Devrim Muhafızları Ordusu oluşturulmuştur. Yani Şehinşahlık Ordusu yerini Devrim Muhafızları Ordusu'na bırakmıştır.

Bugünkü rejim de devrimin canlı tutulması ve ideallerinin sürdürülebilmesi için Devrim Muhafızları ya da Anayasayı Koruyucular Konseyi gibi askeri ve siyasal denetim kurumları oluşturmuştur. Ancak rejimin tüm kısıtlamalarına rağmen şahtan sonra yeni bir diktatörlük getirdiği söylenemez. Diktatörlük olmasa da ulemanın elinde toplanmış bir güç bulunmaktadır ve bu güç sadece rejime muhalif olanları dışarıda tutmamaktadır, reformcu kanada da seçimlerde setler koymaktadır. 1992 yılından itibaren halkın seçimlerdeki ağırlığı Anayasayı Koruyucular Konseyi tarafından zayıflatılmıştır. Seçimleri denetleme yetkisini genişletmiş olan Konsey'in bu yetkisi Hatemi döneminde kısıtlanmak istense de başarılı olunamamıştır.

Özellikle Hatemi dönemi rejim içerisindeki güç mücadelelerinin ve rehberlik makamının ve onun etkisinin olduğu kurumların sistemdeki belirleyiciliğini göstermiştir. Rejimin basın üzerinden reformcu kesimle mücadelesine tanık olunmuştur. Arka arkaya pek çok reformcu gazete kapatılmıştır. Hatta ve hatta Ayetullah Humeyni'nin bile yapmadığı şekilde basına ilişkin kısıtlamaların kaldırılmasına yönelik yasanın görüşülmesi Hamaney tarafından engellenmiştir. Bu gibi müdahaleler rejimin cumhuriyet olma vasfına zarar vermektedir. Anayasal çizgide dini liderin gözetim ve denetim rolüne sahip olmakla birlikte doğrudan müdahaleye varan tavrı Humeyni dönemiyle çelişmektedir. Dolayısıyla devrimin Humeyni tarafından ortaya konan ilkeleri ve bu doğrultuda oluşturulan kurumlar onun ölümünden sonra muhafazakâr kesimin elinde merkezileşmeye başlamıştır. Şah nasıl dokunulmazlık zırhına bürünmüş, eleştirilemez bir put haline getirilmişse bugün dini liderlik makamı da aynı kılıfa sokulmuştur maalesef.

Dini liderlik makamının ve atanmış kurumların sistemdeki ağırlıkları Rafsancani'nin ikinci iktidar döneminden itibaren artarken cumhurbaşkanlığı sembolik yetkilere sahip bir kurum haline gelmiştir. Bu dönemden itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan değişim hareketleri her seferinde sistemin kırmızı çizgilerine takılmıştır. Çünkü rehberlik makamının rejim içinde belirleyiciliği bulunmaktadır ve velâyet-i fakih doktrini anayasada var olduğu müddetçe millet iradesiyle seçilenler sadece göstermelik

kalmaktadır. Rehberlik makamının böylesine önemli bir konuma sahip olduğu rejimde cumhurbaşkanlarının değişmesinden ziyade dini liderin değişmesi önem taşımaktadır. Buradan şöyle bir sonuca varılabilir: Rejimin akıbetini etkileyecek yegâne unsur cumhurbaşkanlığı seçimleri değil, gelecekte Hamaney'in yerine rehberlik makamına kimin geleceğidir. Dünyada İran'daki seçimlere ilişkin yapılan yorumlarda düşülen yanlışlar da bu gerçeğin farkına varılmamasından kaynaklanmaktadır. Çoğu kişinin yanlış olduğu nokta reformist bir cumhurbaşkanının İran'da pek çok şeyi değiştirebileceğine olan inançtır. Çünkü İran'daki rejim dünya ülkelerine yabancı olan bir rejimdir. Özellikle Şii ile olan bağlantısı nedeniyle İran'daki sistem iyi algılanamamaktadır. Bu, yanlış yorumların yapılmasına neden olmaktadır. 12 Haziran cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında yaşananlar da bu yanlış algılamayı ortaya koymuştur. Pek çok gözlemci, rejimin sallantıda olduğu kanaatine varmıştır. Ancak İran'da kökleşmiş bir rejim bulunmaktadır ve bu rejimin aleyhine halkın tüm kesimleri faaliyete geçmediği müddetçe böyle bir olasılık bulunmamaktadır. Buna ilâveten halk tarafından da böyle bir talep gelmemiştir. Halk İslâmi rejimi istemektedir. Sadece biraz daha özgürlük ve bir takım demokratik haklar talep etmektedir. Seçim sonrasında yapılan gösterilerde de rejim aleyhine herhangi bir sözün dile getirilmemesi bunu kanıtlamaktadır.

Ancak seçimlere ilişkin rejimin de düştüğü hatalar vardır. İslâm Cumhuriyeti iki önemli hata yapmıştır. Birincisi, halkla orduyu karşı karşıya getirmiştir. İkincisi olanları tamamen dış güçlere yüklemiştir. Bugün iktidarda olanlar Pehlevi rejimine karşı muhalefet ederken Şehinşahlık Ordusu'yla karşı karşıya kalmışlardır. Bugün ise İslâm Cumhuriyeti, rejimi korumak adına Devrim Muhafızları'nı halka karşı kullanmıştır. Üstelik olaylar rejimin varlığına değil, seçimlere yönelikken. Muhammed Rıza Pehlevi muhalif hareketlerin ve kendisinin devrilmesinin dış güçlerin yönlendirmesi sonucu olduğunu iddia etmiştir, bugünkü rejim de aynı hatayı tekrarlamıştır. Rejim kendisine yönelik tehdit gördüğü için sert tedbirlere başvurma yoluna gitmiştir. Eski rejim de aynı hatayı yapmıştır. Baskıya karşı tepkilerin yükseldiği noktada daha baskıcı olmuştur; ancak bunun önünü alamayacağını anladığında da bu sefer halkı teskin etmek için geçici önlemler almıştır. Fakat atılan küçük adımlar beraberinde daha büyük talepleri getirmiştir. Toplumun tüm katmanlarına yayılan huzursuzluk sonunda rejimi yok etmiştir. Aynı hatalar tekrarlanmaya devam ederse bugün rejimin varlığına tehdit oluşturmayan gösteriler ileride rejime yönelmeye başlayabilecektir. O zaman da rejim

muhtemelen iki yol ayrımıyla karşı karşıya kalacaktır: Ya daha baskıcı hale gelecek ya da taviz vermek zorunda kalarak daha gevşek yapıda bir İslâm Cumhuriyeti olacaktır.

KAYNAKÇA

I.Kitaplar

- ABRAHAMIAN, Ervand, **Humeynizm: İslâm Cumhuriyeti Üzerine Denemeler**, İstanbul, 2002.
- ABRAHAMIAN, Ervand, **Modern İran Tarihi**, İstanbul, 2009.
- AHAVI, Şahruh, **İran'da Din ve Siyaset: Pehlevi Dönemi Devlet-Ulema İlişkileri**, İstanbul, 1990.
- AKSOYLAR ÇETİRGE, Yurdanur, **Namludaki Karanfilden Şeriata: İran**, Ankara, 1997.
- AKTAŞ, Cihan, **Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal Toplumsal ve Kültürel Değişim**, İstanbul, 2004.
- ALGAR, Hamid, **İran Devriminin Kökleri**, İstanbul, 1988.
- AYVEZİ, Muhammed Rahim, **Tabakat-e İctimai ve Rejim-e Şah**, Tehran, 1380.
- BAZERGAN, Mehdi, **Engelab-e İran Der Do Hareket**, Tehran, 1363.
- Be Kuşeş-e Guruhi Ez Hevadaran-e Nehzet-e İslami-ye İran der Urupa, **Ruhaniyet ve Esrar-e Faş Neşode Ez Nehzet-e Milli Şoden-e San'at-e Neft**, Kum, 1358.
- BEHROOZ, Maziar, **Nasıl Yapılamadı: İran'da Solun Yenilgisi**, Ankara, 2007.
- BEN-İ SADR, Ebu'l-Hasan, **Beni Sadr'dan Konferanslar**, İstanbul, 1981.
- BILL, James Alban, **The Politics of Iran: Groups, Classes and Modernization**, USA, 1972.
- BUCHTA, Wilfried, **Taking Stock of a Quarter Century of the Islamic Republic of Iran**, USA, 2005.
- CAFERİYAN, Resul, **Ceryanha ve Sazmanha-ye Mezhebi-Siyasi-ye İran (Ez Rui Kar Ameden-e Muhammed Reza Şah Ta Piruzi-ye Engelab-e İslami 1320-1357)**, Kum, 1386.
- CEMŞİDİ, Seyyid Hüseyin, **Mebani ve Tarih-e Endişe-ye Nezami Der İran**, Tehran, 1380.
- CENNETİ, Muhammed Ali, **İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası**, y.y., 1996.
- CHEHABI, Houchang E., **Iranian Politics and Religious Modernism: The Liberation Movement of Iran Under the Shah and Khomeini**, London, 1990.

- DEBASHI, Hamid, **İran: Ketlenmiş Halk**, İstanbul, 2008.
- DELANNOY, Christian, **Savak**, Tehran, 1371.
- EHTESHAMI, Anoushiravan and ZWEİRİ, Mahjoob, **Iran and the Rise of Its Neo-Consevatives: The Politics of Tehran's Silent Revolution**, London, 2007.
- ENSARİ, Mehdi, **Şeyh Fazlullah Nuri ve Meşrutiyet**, Tehran, 1376.
- ESPOSITO, John and VOLL, John, **Islam and Democracy**, Oxford, 1996.
- ESTEMPEL, John, **Derun-e Engelab-e İran**, Tehran, 1377.
- FERŞİ, Ferhad Şeyh, **Tahlili Der Nakş-e Siyasi-ye Uleman-e Şi'e Der Peydayeş-e Engelab-e İslami**, Tehran, 1380.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, **İmamiyye Şiası**, Ankara, 1984.
- GARTHWAITE, Gene R., **Tarih-e Siyasi-ye İran: Ez Şahenşahi-ye Hahameniş Taknun**, Tehran, 1387.
- HABİBİ, Hasan-HÜSEYİNİYAN, Hüccetülislam Ruhullah-CAFERİYAN, Hüccetülislam Resul-FERD, Hüccetullah Ganimi-KİYANİ, Kiyanuş-BERŞRAD, Ferzane Niyku ve diğerleri, **Mecmue-ye Mekalat-e Nohostin Hemayeş-e Berresi-ye İlel-e Furupaşi-ye Saltanat-e Pehlevi**, Tehran, 1384.
- HALLIDAY, Fred-SKOCPOL, Thoda-AHMAD, Eqbal-KEDDIE, Nikki R.-MOGHADAM, Val-MUADDEL, Mansur, **İran Devrimi: Din Anti-Emperyalizm ve Sol**, İstanbul, 1992.
- HEYKEL, M. Hasaneyn, **Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü**, İstanbul, 1988.
- HOVEYDA Feridun, **Sukut-e Şah**, Tehran, 1386.
- HOYİ, Cemil Muvahhid, **Serbedaran-e Kuçe ve Bazar**, Tehran, 1385.
- HUMEYİNİ, İmam, **Velayet-e Fakih: Hükümet-e İslami**, Tehran, 1378.
- HÜSEYİN, Asaf, **İran'da Devrim ve Karşı Devrim**, İstanbul, 1988.
- HÜSEYİNZADE, Muhammed Ali, **Goftemanha-ye Hakem Ber Dovlethayi Bed Ez Engelab Der Cumhuri-ye İslami-ye İran**, Tehran, 1386.
- İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi, **İslâm İnkılâbı'nın İhracı: İmam Humeyni Açısından**, Tahran, 1997.
- İSMAİLİ, Hayrullah, **Dovlet-e Muvakkat**, Tehran, 1380.
- İZZETİ, İzzetullah, **İran ve Bölge Jeopolitiği**, İstanbul, 2002.

- KAPUSCINSKI, Ryszard, **Şahların Şahı**, İstanbul, 1989.
- KARABAGI, Abbas, **Generalin İtirafları: Şahın Son Genelkurmay Başkanı Abbas Karabagi'nin Anıları**, İstanbul, ?.
- KEDDIE, Nikki, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, USA, 2006.
- KUZNETSOVA, N.A.-KULAGİNA, L.M.-TRUBETSKOİ, V.V., **Pejuheşhayi Piramun-e Tarih-e Novin-e İran**, Tehran, 1386.
- LENCZOWSKI, George, **Iran Under the Pahlavis**, U.S.A, 1978.
- MAMEKANİ, Hacı Şeyh Esedullah, **Din ve Şiun ve Tarz-e Hükümet Der Mezheb-e Şi'e**, Tehran, 1335.
- MEHDEVİ, Abdulreza Huşeng, **Der Rah-e Hedmet Be Vatan: Sahnehayi Ez Tarih-e Muasır-e İran**, Tehran, 1377.
- MENASHRI, David, **Post-Revolutionary Politics in Iran: Religion, Society and Power**, London, 2001.
- MOIN, Baqer, **Son Devrimci Ayetullah Humeyni**, Ankara, 2005.
- MOSLEM, Mehdi, **Factional Politics in Post-Khomeini Iran**, Syracuse: Syracuse University Press, 2002.
- MUTLU, İsmail, **Tarihte ve Günümüzde Caferilik**, İstanbul, 1995.
- NECEFİ, Esfad Murteza ve MUHSİNİ, Ferid, **Hukuk-e Esasi-ye Cumhuri-ye Eslami-ye İran**, Tehran, 1386.
- NECEFPUR, Mecid, **Tarih-e Şifahi-ye Came'e-ye Ruhaniyet-e Mubarez-e Tehran**, Tehran, 1387.
- OĞUZ, Sami ve ÇAKIR, Ruşen, **Hatemi'nin İran'ı**, İstanbul, 2000.
- OĞUZ, Sami, **Gülümseyen İslâm: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim**, İstanbul, 1990.
- ÖZ, Mustafa, **İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı**, İstanbul, 1995.
- ÖZKAYA, Ömer, **Pentagon'un İran Operasyonu**, İstanbul, 2006.
- PARSA, Misagh, **Devlet, İdeoloji ve Devrim: İran, Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi**, İstanbul, 2004.
- PARSA, Misagh, **Social Origins of the Iranian Revolution**, USA, 2001.

RAHNEMA, Ali, **Ali Şeraiti: Bir Siyasi Ütopyacının Siyasi Biyografisi**, İstanbul, 2006.

RAHNEMA, Ali, **Niruha-ye Mezhebi Ber Bester-e Hareket-e Nehzet-e Milli**, Tehran, 1384.

ROOSEVELT, Kermit, **Karşı Darbe: CIA İran'da**, İstanbul, 2007.

ROY, Olivier ve KHOSROKHAVAR, Farhad, **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, İstanbul, 2000.

ROY, Olivier, **Siyasal İslâm'ın İflası**, İstanbul, 1995.

RUHBAHŞ, Rahim, **Nakş-e Bazar Der Gıyam-e Panzdeh-e Hordad**, Tehran, 1381.

ŞERAITİ, Ali, **Ali Şiası Safevi Şiası**, İstanbul, 1990.

ŞERAITİ, Ali, **Bekleyiş: Karşı Tepki Dini**, İstanbul, 1991.

TAKEYH, Ray, **Gizli İran: İslam Cumhuriyeti'nde Güç ve Paradox**, İstanbul, 2007.

TELU'İ, Mahmud, **Dastan-e Engelab**, Tehran, 1370.

TÜLÜMEN, Turgut, **İran Devrimi Hatıraları**, İstanbul, 1998.

UYAR, Mazlum, **İran'da Modernleşme ve Din Adamları: Meşrutiyet Örneği**, İstanbul, 2008.

UYAR, Mazlum, **Şiî Ulemanın Otoritesinin Temelleri: İmamiyye Şiası'nda Usulîlik ve Hiyerarşik Yapılanması**, İstanbul, 2004.

WEHREY, Frederic-GREEN, Jerrold D.-NICHIPORUK, Brian-NADER, Alireza- HANSELL, Lydia- NAFISI, Rasool- BOHANDY, S. R., **The Rise of the Pasdaran: Assesing the Domestic Roles of Iran's Islamic Revolutionary Guards Corps**, Pittsburgh, USA, 2009.

ZAREŞAHİ, Ahmed Ali, **İlel-e Teşkil ve İnhilal-e Cebhe-ye Milli-ye İran**, Tehran, 1380.

ZOVĞİ, İrec, **Gozaresh Ez Reftar-e Siyasi-ye Amrika Der Kebal-e Nehzet-e Milli Şoden-e San'at-e Neft-e İran**, Tehran, 1380.

II.Makaleler

ABRAHAMIAN, Ervand, "Iran in Revolution: The Opposition Forces", **MERIP Reports**, No. 75/76, Iran in Revolution. (Mar. - Apr., 1979).

- ABRAHAMIAN, Ervand, "The Causes of the Constitutional Revolution in Iran", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 10, No. 3. (Aug., 1979).
- ABRAHAMIAN, Ervand, "The Guerrilla Movement in Iran, 1963-1977", **MERIP Reports**, No. 86, The Left Forces in Iran, (Mar. - Apr., 1980).
- ABRAHAMIAN, Ervand, "Ahmad Ashraf: Bazaar and Mosque in Iran's Revolution", **MERIP Reports**, No. 113, Iran Since the Revolution. (Mar. - Apr., 1983).
- AHDIYYIH, Mohebat, "Ahmadinejad and the Mahdi", **Middle East Quarterly**, Fall 2008.
- AKHAVI, Shahrough, "The Ideology and Praxis of Shi'ism in the Iranian Revolution", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 25, No. 2. (Apr., 1983).
- ALFONEH, Ali, "The Revolutionary Guards' Role in Iranian Politics", **Middle East Quarterly**, Fall 2008.
- AMINI, Parvin Merat, "A Single Party State in Iran, 1975-78: The Rastakhiz Party-the Final Attempt by the Shah to Consolidate His Political Base", **Middle Eastern Studies**, Vol. 38, No. 1, Jan. 2002
- ANSARI, Ali M., "The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, 'Modernization' and the Consolidation of Power", **Middle Eastern Studies**, Vol. 37, No. 3, July 2001.
- ANSARI, Ali, "Iran Under Ahmadinejad: Populism and its Malcontents", **International Affairs**, Vol.84, No.4, July 2008.
- BEHROOZ, Maziar, "Tudeh Factionalism and the 1953 Coup in Iran", **Middle Eastern Studies**, 33(2001).
- CHEHABI, Houchang C., "İran İslâm Cumhuriyeti'nde Din Adamları ve Devlet", **Avrasya Dosyası-İran Özel**, Sonbahar 1995, Cilt:2, Sayı:1.
- DURA, Cihan, "Şah, Humeyni ve Nirumand", **Ulusal Akademik/Politik Dergi**, Sayı:5/6, Kış-Bahar, 1998.
- EHSANI, Kaveh, "Do-e Khordad and the Specter of Democracy", **Middle East Report**, No. 212, Pushing the Limits: Iran's Islamic Revolution at Twenty. (Autumn, 1999).
- EZGENDİ, Ali Rıza, "Bazigeran-e Resmi-ye Kodret-e Siyasi-ye İran (Umur-e Pehlevi)", **Middle East Quarterly**, Vol.2, No.4, Winter 1996.
- FAGHFOORY, Mohammad H., "The Ulama-State Relations in Iran: 1921-1941", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 19, No. 4. (Nov., 1987).

GASIOROWSKI, Mark J., "Policymaking in a Highly Autonomous State: Iran Under the Shah, 1963-1978", **The Iranian Journal of International Affairs**, Vol.V, No.2, Summer 1993.

GASIOROWSKI, Mark J., "The 1953 Coup D'etat in Iran", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 19, No. 3. (Aug., 1987).

HAIRI, Abdul-Hadi, "Why Did the Ulama Participate in the Persian Constitutional Revolution of 1905-1909?", **Die Welt des Islams**, New Ser., Vol. 17, Issue 1/4. (1976 - 1977).

HALLIDAY, Fred, "The Iranian Left in International Perspective", ed.by Stephanie Cronin, **Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left**, London and Newyork, 2004.

HALLIDAY, Fred, "The Revolution's First Decade", **Middle East Report**, No. 156, Iran's Revolution Turns Ten. (Jan. - Feb., 1989).

HASAN, Riaz, "Iran's Islamic Revolutionaries: Before and After the Revolution", **Third World Quarterly**, Vol.6, No.3, July 1984.

İNAYET, Hamid, "Humeyni'nin Velâyet-i Fakih Kavramı", haz. Hamid Algar ve öte., **İmam Humeyni**, İstanbul, y.y.

KAZEMZADEH, Masoud, "Intra-Elite Factionalism and the 2004 Majles Elections in Iran", **Middle Eastern Studies**, Vol.44, No.2, March 2008.

KEDDIE, Nikki R., "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 2, No. 1. (Jan., 1971).

KESKİN, Arif, "İran Nasıl Yönetiliyor?", **Stratejik Analiz**, Cilt:7, Sayı:76, Ağustos 2006.

KESKİN, Arif, "İran'ın Demokratikleşmesi İçin Eylem Planı", **Avrasya Dosyası**, Eylül-Ekim-Kasım-Aralık 2005, Cilt:11, Sayı:3.

KHOSROKHAVAR, Farhad, "Postrevolutionary Iran and the New Social Movement", ed.by Eric Hooglund, **Twenty Years of Islamic Revolution: Political and Social Transition in Iran since 1979**, Syracuse, 2002.

LOVLOİ, Keyvan, Der: Şura-ye Pejuheşgeran-e Bonyad-e Tarih-e Engelab-e İslami, **Ahzhaha-ye Siyasi Der İran**, Kum, 1378.

MAJD, Mohammad G., Land Reform Policies in Iran, **American Journal of Agricultural Economics**, Vol. 69, No. 4. (Nov., 1987).

MAZAHERI, Nimah, "State Repression in the Iranian Bazaar, 1975-1977: Anti-Profitteering Campaign and Impending Revolution", **Iranian Studies**, Vol. 39, No. 3, September 2006.

MENASHRI, David, "Shi'ite Leadership: In the Shadow of Conflicting Ideologies", **Iranian Studies**, Vol. XIII, Nos.1-4, 1980.

MILANI, Mohsen, "The Evolution of the Iranian Presidency: From Bani Sadr to Rafsancani", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.20, No.1, 1993.

MIRSEPASSI, Ali, "The Tragedy of the Iranian Left", ed.by Stephanie Cronin, **Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left**, London and Newyork, 2004.

MIRSEPASSI-ASHTIANI, Ali, "The Crisis of Secular Politics and the Rise of Political Islam in Iran", **Social Text**, No. 38. (Spring, 1994).

MOADDEL, Mansoor, "The Shi'i Ulama and the State in Iran", **Theory and Society**, Vol. 15, No. 4, Jul.1986.

MOGHADDAM, Reza, "Land Reform and Rural Development in Iran", **Land Economics**, Vol. 48, No. 2. (May, 1972).

MOGHISSI, Haideh and RAHNEMA, Saeed, "The Working Class and the Islamic State in Iran", ed.by Stephanie Cronin, **Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left**, London and Newyork, 2004.

MOIN, Baqer, "Questions of Guardianship in Iran", **Third World Quarterly**, Vol.10, No.1, January 1988.

MOSLEM, Mehdi, "The State and Factional Politics in the Islamic Republic of Iran", ed.by Eric Hooglund, **Twenty Years of Islamic Revolution: Political and Social Transition in Iran since 1979**, Syracuse: Syracuse University Press, 2004.

MOZAFFARI, Mehdi, "Why the Bazar Rebels", **Journal of Peace Research**, Vol. 28, No. 4. (Nov., 1991).

OĞUZ, Sami, "İran'da Monarşist Dalganın Yükselişi", **Birikim Dergisi**, Sayı:180, Nisan 2004.

RAHNEMA, Saeed, "The Left and the Struggle for Democracy in Iran, ed.by Stephanie Cronin, **Reformers and Revolutionaries in Modern Iran: New Perspectives on the Iranian Left**, London and Newyork, 2004.

RAMAZANI, Rouhollah K., "Iran's 'White Revolution': A Study in Political Development", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 5, No. 2. (Apr., 1974).

RAZI, G. Hossein, "Democratic-Authoritarian Attitudes and Social Background in a Non-Western Society: A Study of the Iranian Elite", **Comparative Politics**, Vol. 14, No. 1. (Oct., 1981).

RUBIN, Michael, "Iran's Revolutionary Guards – A Rogue Outfit?", **Middle East Quarterly**, Fall 2008.

SAFFARI, Said, "The Legitimation of the Clergy's Right to Rule in the Iranian Constitution of 1979", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol.20, No.1, 1993.

SIAVOSHI, Sussan, "Authoritarian or Democratic: The Uncertain Future of Iran", **Iranian Studies**, Vol.32, No.3, Summer 1999.

SKOCPOL, Thoda, "Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution", **Theory and Society**, Vol. 11, No. 3. (May, 1982).

SMITH, Benjamin, "Collective Action with and without Islam: Mobilizing the Bazaar in Iran", ed.by Quintan Wiktorowicz, **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach**, USA, 2004.

SWENSON, Jill Diane, "Martyrdom: Mytho-Cathexis and the Mobilization of the Masses in the Iranian Revolution", **Ethos**, Vol. 13, No. 2. (Summer, 1985).

TAGHAVI, Seyed Mohammad Ali, "Fadaeeyan_i Islam: The Prototype of Islamic Hard-liners in Iran", **Middle Eastern Studies**, Vol.40, No.1, January 2004.

ZIRINSKY, Michael P., "Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 24, No. 4. (Nov., 1992).

III.TEZ

UYAR, Mazlum, "The Analysis of the Concept of Sovereignty and the Position of the Ulama in Both Constitutions of Iran (1906 and 1979)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, University of Manchester, 1990.

IV.İNTERNET

"İntikad-e Mehdevi Keni Ez Sohenan-e Ahmedinejad",
http://www.motalebe.ir/index.php?action=show_news&news_id=4175

http://www.iran-press-service.com/articles_2002/Jul_2002/khamenehi_taheri_12702.htm

<http://www.rastakhiz.org/eng.html>

ÖZGEÇMİŞ

1981 İstanbul doğumluyum. Orta öğrenimimi Selimiye İlköğretim Okulu'nda ve lise öğrenimimi Kadıköy Kız Lisesi'nde tamamladım. Lisans eğitimimi Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünde tamamladım. Stajımı 2004'te T.C.Dışişleri Bakanlığı'nda yaptım. Uluslararası İlişkiler bölümü bünyesinde yürütülen Stratejik Araştırma Masaları'nın Ortadoğu bölümünde İran üzerine çalışmalarda bulundum.

İran'ın Orta Asya politikası, Avrupa Birliği ile olan ilişkileri, İran'daki etnik unsurların siyasetteki rolleri konularında araştırmalarda bulundum. "İran İç Siyasetini Şekillendiren Aktörler (İran İslâm Devrimi Örneği)" konulu yüksek lisans tezimin araştırması için de İran'da bir müddet kaldım. İran'ın çeşitli devlet kurumlarında araştırmalarda bulunarak birebir görüşmeler yapma fırsatı yakaladım. Ayrıca İran'da edindiğim ve tezime oldukça katkı sağlayan Farsça kaynaklar bu teze farklı yönlerden bakmamı sağladı. Tezime temel teşkil eden ülkede bulunmuş olmamın ve yapmış olduğum araştırmanın İran'a karşı bakış açısına önemli katkılarda bulunduğu kanaatindeyim.